

UNITÁRIA
VALLÁS' TÖRTÉNETEI
ERDÉLYBEN.

IRTA

AR. RÁKOSI

SZÉKELY SÁNDOR.

KOLO'SVÁRT,
1840.

UNITÁRIA VALLÁS'
TÖRTÉNETEI
ERDÉLYBEN.

ÖSSZEFÜGGVE

ERDÉLYBEN LAKOTT, VAGY LAKÓ TÖBB NÉPEK'
VALLÁSAIVAL, 'S KERESZTÉNY FELEKEZETEKKEL
EREDETÉTŐL KEZDVE IDŐSZAKUNKIG —

IRTA

Ar.Rákosi **SZÉKELY SÁNDOR,**

Kolo'svárt az unitáriusok' főiskolájában hittan', és
ahoz tartozó tudományok', 's napkeleti nyelvek'
rendes köz-oktatója, 's egyházi főjegyző.

Stanács Közele!

KOLO'SVÁRT,

A' KIRÁLYI LYCEUM' BETŰIVEL.

1839.

08528

Elő-szó.

Köz-tudat szerint régen óhajtja a' tudós közönség az unitáriusok' egyházi történeteit kiadatva látni, többek közt a' bécsi egyetemnél nagy tudományu, volt Theologia tanító Gazzaniga. 1780. egy ezen tárgybani felszólítására' következéseül írt levelében e'ként nyilatkozik: „A' socziniánok' (unitáriusok') egyházi történeteikre nézt közpanasszok van a' tudósoknak, nem lévén még minden tekintetben kielégítő története a' soczinián valósának. — Igérte ugyan azt Bock Sámuel, Fridrik, kinek munkája' I. része Königsbergben és Lipsiában 1774. nyolczadrétben kiadott; de többi részei ma is váratnak, — elányira hogy igaz Moshemnek azon jegyzete, miszerint mindazok, kik arról eddig írtak, azok' szomját, kik azt bővebben ismerni óhajtják — el nem óltják” a) Méltó is

a) In Epistola ddato 5-ae Sept. 1780. Viennae, ad excell. episcopum Transylv. Ignatium Bathtyáni exarata. — Vid. R. Michaelis Burján Dissert. Hist. Critica. De duplici ingressu G. Blandratae in Transylvaniam. pag. 135. 136.

ezen panasz, mert közönséges egyházi történeteik az unitáriusoknak tudtomra nincsenek még eddig senki által egészben kiadva.

Mirenézt ezen kis munkában czélul tettem az unitária vallás' történeteit Erdélyben, összefüggve több Erdélyben hajdon dívatozott, — vagy mostan dívatozó vallások' történeteivel, — eredetétől kezdve időszakunkig, világ' elejébe terjesztetni, nem mintha a' tudós 'világ' szomját ezzel kielégíteni szándékoznám, 's nem is egyéb okból, minthogy az E. O. ezen mindenféle tudományos ismeretekkel oly dús században e' kisdéd, vallásához, fejedelméhez, honához eleitől fogva oly szilárdúl ragaszkodó — számtalan viharokkal küzdött szentegyház' történeteit eredetétől kezdve a' mi időnkig, kicsinben és egyszerűen egyesítve láthassa, és olvashassa. —

Kezdettek volt már a' múlt században némely egyházi íróink e' tárgyról eszmélni, és töredékeket gyűjteni, többen egy társaságba áll-

va, — kik közt kitünőleg figyelmet érdemel **Kénosi Tő'sér János**, ó-tordai iskola igazgató, ritka gyűjteményei' tekintetéből. — Mind ezen szorgalmas férfiak öszveszedett adataikat általadák **Uzoni Fosztó István**nak **Bágyöni** sz. eklesia lelkésszének, és k. jegyzőnek. — **Ki 1770** tájat nagy munkával kezdé azokat feldolgozni, és megírni az unitáriusok' történeteit Erdélyben, — latán nyelven. **Kihalván** a' terjedelmes munkából, egyik részvényes **Kozma Mihály** marosi k. esperest vévé át folytatását, 's ma is folytattatik örökösei által, de mint említém, a' munka felette terjedelmes lévén, 's néhől egyéb, különböző tartalmu tárgyakat is foglalván magában, a' mi több, kéz-íratban és latán nyelven, 's legfőlebb, mindössze is két vagy három kézírati példányban létezvén egész országban, közönség' kezén foroghatását valaha alig, vagy tán nem is remélhetni. Néhai nagy emlékezetű superintendens szent ábrahámi **L. Mihály** is több töredékeket gyűjtött öszsze, és röviden érdekelte, nagy, latán nyelven írt, kézírathban maradt

egyházi történeteiben az unitáriusok' történeteit is, azonban, ha mindezen munkákban az adatok' hiánya miatt — mivel azok később kezdtek világ' elejébe adatni — valaminthogy ma is napról napra több adatok jönnek napfényre. — Ha mondom a' miatt csonkaság és fogyatkozás találtatik bennök, azt íróiknak hibául tulajdonítani nem lehet. —

De sőt ha én is — noha már az érintett dolgozatokat és töredékeket használtam, sőt azokon kívül mind azon régi, és újabb munkákat, mellyek e' könyv' folytatában magok helyeken nagy számmal idéztetnek, — tökélyes minden ellentmondástól ment, hiánytalan munkát itten nem adhatok, azt az E. O. ne igyekezzemnek tudja fel hibául; hanem azon nehéz környülményt vegye tekintetbe, mely szerint e' tárgy oly sok ágazatu, oly nagy kiterjedésű, hogy azt jelenleg, midőn még minden szükséges adatokkal nem bírunk, egészen kimeríteni, nem lehetséges, e' mellett a' különböző vallások' eredeteik' környülményei Erdély-

ben — oly homályban vannak, hogy azokat csak a' jövődő' munkás' törekedése hozhatja tisztába — továbbá: oly ellenkezők néha az adatok, hogy azokat egyezésbe hozni alig lehet — azt is említnem kell, miszerint határozatlanok sokszor, kivált az e' tárgybeli hajdoni írók, 's azokból az igazat tisztán kitanulni felette nehéz — néha pedig valamely tárgyra elegendő adataink sincsenek, mivel azok még ha léteznek is, a' közönséggel közölve nincsenek. Végre, egyházi történetek közt fordulnak elé oly események is, melyeket czélszerűbb vagy röviden érinteni, vagy felette kímélve írni, — szóval arra kell törekedni ily nemű munka' írásában, hogy minden más vallási felekezetek' megsértése nélkül, a' legkitelhetőbb kimélettel, azonban történetírói egyenességgel mondassék-el a' valóság, — 's az egész lehelje azon atyafi szeretetet, és köz-tűrelmet, melyet maga a' Megváltó lehellett a' keresztény valásba, és anyaszentegyházba. —

Ily kimélettel és atyafi szeretettel írtam én is e' munkácskát — ha netalán valaki még

is némi eseményben, kifejezésben magát megilletve érezné, nyugtassa meg a' gondolat, hogy az írónak gondolatjában sem volt olvasójában ellenkező érzést gerjesztni. — Kinek pedig ily nemü érdekes, még eddig közönséggel nem közlött, felvilágosító adatai léendének, és azokat a' közönséggel közlendi, méltó figyelemre tarthat számot, és a' jövődö' köszönetét érdemlendi. — Ha végre nemzetem' literaturáját ezen munkám által is, bár mi kevésben élémozdithatom, azt legbensőbb örömeim közzé számlálom. —

Elő-értekezés.

Az Erdélyben lakott népek' vallásaikról eredetüktől kezdve a' XVI. századig.

KÜTFÖK.

a) Külrendűek: Anonymus Belae Regis Notarius, Turoczi Chronicon Hungar. Ant. Bonfinii Hist. Pannon. Decades IV. Ranzani Epitome rerum Hung. Corpus Juris Hungarici: — Scriptores Rerum Hung. apud Matth. Bellium, Nic. Istvánfi Histor. Pannonicar. Libri, Reichersdorfi Chorograph. Moldaviae. Orteli Geograph. antiqua. — Huszti András ó és új Dáczája. Fr. Fasching vetus et nova Dacia, Joannis Szegedi Decreta et vitae Regum Hung. Inschoffer Annales Hung. Josephi Benkó Transylvania. Fridvallszki Minerologia Transylv. Pethő Gergely' magyar kronikája. Mart. Bolla Histor. Universalis. — Budai Esaiás Magyarország' historiája, — 's több honi, és külföldi írók, kik magok' helyeken említetnek.

b) Egyháziak: szent Lukács' apostolok' cselekedeteiről irt könyve. Tertullianus, Irenaeus, Justinus Martyr, Eusebius, Sosomenus, Epiphanius, Josephus

Flavius Historicus, Cocceji Lexicon Hebraicum. Haner Histor. Eccl. Lampe alias Ember Pál. Hist. Eccl. Refor. in Hung. Sandii Bibliotheca Antitrinitariorum. Andreas Ilias de Ortu, et Progressu variarum in Dacia gentium et Religionum. — Mart. Szentiványi e Soc. Jesu: Dissertatio Paralipomenica rerum memorab. Hungar. ejusdem Menologium — Matth. Schröccii Historia Ecclesiastica. Mich. Lombárd Szent Abrahámi Hist. Eccl. ms. Steph. Agh Hist. Eccl. ms. Steph. Fosztó Uzoni, Hist. Unitariorum ms. — Schematismus V. Cleri Diocesis Transylv. ad a. MDCCCXXXVIII. — és többek is, kik magok, helyeken megneveztetnek.

I. C z i k k e l y.

A' 'Sidokról Erdélyben az első században.

Felmenendő lévén Jézus a' mennyekbe, parancsolá tanítványinak, miszerint kimenvén az egész földre, hirdetnék az evangéliumot minden népeknek (Mát. XXVIII v. 19.) mely szent parancsolatnak engedve az Apostolok, a' föld' különböző országaiban legottan kezdték hirdetni és terjeszteni azt, — különösön a' nemzetek' nagy apostola Pál, az Ur' lelke által Ázsiából Európai nemzetek' apostolává hivattatván; ottan kezdé terjeszteni a' keresztény vallást (Csel. XVI. 6, 7, 9, 10, 11, 12.) oly meghagyás mellett, hogy mindenütt elsőbben 'sidónak hirdetné az igét; mit teljes készséggel véghez is vitt a' lelkes apostol — in-

nen azon vallomást teszi maga felől, hogy Jeruzálemtől fogva egész Illyriáig hintette el a' Jézus' evangyéliumát. —

Illyria az időben magában foglalta nemcsak a' mái Illyriai királyságot; hanem azonfelül a' mái Horváth, Tóth, és Boznyák országokat is, melyekbe Krisztus Urunk' születése előtti 62-ik évtől fogva, midőn romai fővezér Nagy Pompéj Jeruzálemet, és 'sidóországot romai hatalom alá hódította, a' meglegedetlen 'sidó nép sergesen vándorlott bé, — különösen azért, mivel még romai iga alatt nem nyögtek az említett tartományok — ilyenekbe telepedvén inkább az egész világon szétoszlott 'sidó nemzet, mint ezt Jó'sef 'sidó történet író bizonyítja a) kétségkívül ezeket kereste fel Pál Apostol Illyriábn, és a' szomszéd tartományokban. — A' mi pedig Dáczziát illeti; honi történet íróink a' 'sidók' első telepedését a' három u. m. havasali, parti, és közép Dáczziában, mely utolsó ma Erdély' nevet visel, Deczebál' időszakára tészik; Krisztus után az első század' utolján, és a' második' elején. — Azonban hihető, miszerént az előtt is valamint más tartományokba, úgy Erdélybe is bevándorolhattak; bizonyos adataink mindazáltal nem lévén ezen állítás' megalapítására, engedünk honi történet íróinknak, és a' 'sidók' első telepedését Erdélyben Deczebál Dák király' idejére tésszük.

a) De bello Jud. Libr. II. Cap. XVI. Libr. VII. Cap. XXI.

D e c z e b á l a' romai név' nagy ellensége, nemcsak befogadta őket; hanem szabadságot is adott várakat, és városokat építeni, — említnek a' történet írók Vaskapun belől T h a l m i s nevű 'sidó gyarmatot; a' Bánátban a' T e m e s folyó mellett. T e m e s t, T e m e s v á r t, J e n ő t, B o r o s - J e n ő t a' Fejér-Körös mellett; 's több J e n ő nevet viselő helységeket Erdélyben Dobokában, és Biharban. 'S i d ó f a l v a nevet hordó régi falu helyeket. 'S i d ó v á r t 's a' t. melyek mind arra mutatnak, hogy ezen helyeken hajdon 'sidótelepek léteztek, — nemcsak az okból, mivel a' nép úgy tartja ma is, hanem mivel azok' nevei valóban is 's i d ó e r e d e t ű e k.

Nem lesz czélaránytalan ezen állítmányt hitelesen békibizonyítani a' 'sidó nyelv' ellene mondhatatlan maradványiból honunkban, — a' fennebb említett T h a l m i s vagy T h a l m i d h a' hithagyományt jelentő T h a l m u d 'sidó szótól eredvén, hihetőleg bizonyos fő helyet képzett, hol a' 'sidók vallásukat, mint hajdon a' szent városban szabadon gyakorolhattak, — a' J e n ő nevet viselő helységek is 'sidó eredetre mutatnak, mivel J a i n vagy J a e n nyelvön annyi mint: b ó r 's a' b o r o s J e n ő nevezetben mind a' magyar, mind a' 'sidó nevet fentartva látjuk, ehhez járul az is, hogy a' több J e n ő - k is mind bórtermő vidékeken fekszenek — maga a' b ó r magyar szó is, hihetőleg a' b ó r — buzgó forrás, 'sidó igétől veszi eredetét — a)

Továbbá a' régi hagyományokból úgy jön világosságra, hogy D e c z e b á l a' 'sidókat bányászat-

a) *Cocceji Lexicon Hebraicum*, Steph. *Fosztó Uzoni Hist. Unitar. ms.*

ra alkalmazta Dácziában, ezt tették utána a' romai császárok is, kik Dácziát birták, szokásuk szerint, — kik a' legyőzött, és rabszolgai iga alá kerített népeket bányák' mivvelésére szokták kárhoztatni, — ezt bizonyítani láttatik Fridwalszki a) ezt az erdélyi bányákban találtatott némely 'sidó régiségek, különösön azon három táblájú 'sidó fakönyv, melynek fatábláján, vagy levelein bémetszett valóságos 'sidó irat találtatik. — Mely 1785 tájat egy abrudbányai érczbányában találtatván, Kolo'svárt az unitáriusok' régiség tarát diszesítette jókorig; onnan pedig bizonytalan úton kikerülven ma, a' Pesti nemzeti Muzeumban láttatik — hihető azért az is, hogy a' vajdahunyadi vas, — az abrudbányai ércz, a' thoroczkai vas, — a' thordai só, és egyéb helyeken létezett régi dák, és római bányákat, ha szintén 'sidók nem kezdték is; de gyaníthatólag ők mivelték jobbára, 's kezeik közt volt a' bányászat. —

Thoroczkó, régi vas bányáiról jeles bányász város, ma a' derék Thoroczkai család, mind földes ur', tulajdona — a' 'Sidó eredetnek nem kevés nyomait mutatja.

Például némely eredeti 'sidó szókot hozokfel egyfelől tárgyam' igazolása, másfelől nemzeti nyelvészetünk' gyarapodása tekintetéből. — Egy tanya, vagy helység a' thoroczkai völgyben Bedelő nevet visel kétségkívül ezen 'sidó szótól Beth-déli (ivó ház) melynek hajdonkori ott létét, bizonyítják mai lakosi a' helynek. — (beth ház, — déli ivó, ivó edény) Aczél ezen eredetétől bárczel nem fe-

a) Fridwallszki minerologia Trans. P. II. § 33. —

lette távozott el magyarul. Charám tűzhely, a' vashányák' torkolatjában, nevét a' Charám (sütő hely) 'sidó szótól, máig megtartotta. — 'stálám atyafias a' Korom szóval is. — Kóh vagy Kohó tiszta 'sidó szó, azt teszi eredetileg, a' mit magyarul, innen thoroczkai nyelven Koh-ga-a-jor, — annyi mint Kohoból feldagadva kifolyó salak. (—, gaa: feldagadó, — jór: folyam) mondánk Koh-ganéj-nak is, mivel ganij annyi mint salak, elvetett rész.

Ha kiterjesztjük ezen nyomozást a' bányászati magyar szókra is, azokban bizonylyal, 'Sidó eredetet veszünk észre: Bányá, annyi, mint építmény, alkotmány, ettől: bana h építeni, alkotni. — Ércz, ezen szótól: Árcz — föld — hámor noha hasonlónak láttatik első tekintettel a' német Hammer-hez. (kalapács verő) mindazáltal közelit a' Hamaroth 'sidó nevezethez, mely annyi mint: tűz-verem. — Thaemes annyi, mint: Olvasztó, vagy olvasztó hely. — innen a' Temes nevet hordó helyek, továbbá Thoroczkaiak által Kákovának neveztetik azon szoros kóhasadék, melyen általmenés van a' közlebbi Kákova nevű falucskába, 's melyen a' völgybeli folyam kimegy a' Maros felé; — ezen 'sidó eredettől Ha Khágove, kóhasadék, innen egy Thoroczkai táj-mandatveszi szármozatát: Kákdefel-szádat annyi: mint tátsd fel szádat. — A' só bányászatnál géra, annyi mint kivettetett hasztalan sóüledék, ettől: Gharu — üritmény. — Máglya vagy Málha azon hőredény, melyel a' bányákból a' terh felemeltetik, felhordatik; ezen eredettől: Mággha vagy maghela h — emelet grádics, lajtörja, — feljáró. Mázsá, an-

nyi mint száz font ter h, ettől: má'sa — súly, ter h, — innen mondatik Jer. XXIII. 33. ma má'sa Jehova? Mi az U-r' ter he? — só-paj-ta, ettől: bajt h (ház) raktár. Ezen észrevételek után nem fog visszason hangzani az, a' mit Huszti András ó és új Dácziájában említ, miszerint: Thorda, Thoroczko, Thojah nevezetekben nemcsak 'sidó hang mutatkozik, hanem ily nevezeteket viselő helységekben hajdon bányászti tisztségek székezhettek, eredetüket vévén a' Thora szotól, mely törvényt jelent.

Most visszatérek eléb feltett állításomra, és azon következményt húzom ki a' mondottakból, hogy ha Pál apostol' idejében, ki Krisztus Úr. után 65. vagy 68-dik évben szenvedett halált, Illyriában léteztek 'sidó gyarmatok; kik az evangéliomat hallották és azt bé is vehették; úgy létezhetek, 's valóban is léteztek Pannoniában, és Dácziában is; de kivált az első század végén Deczebál Dak' király' idejében, — különösen közép Dacziában a' mai Erdélyben 'sidók, kik az evangélium hirdetésének nemcsak hírét hallhatták; hanem telepjeikben bé is vehették feles számmal, mint minden más tartományokban a' föld' színén: lévén azonban olyanok is, kik annak bévételetől idegenek voltak, szóval az első században már lehettek Erdélyben keresztények. — Ha igaz továbbá a' mit Reichersdorf a) említ; miszerint Moldvában, és Oláhországban, a' hajdoni Havasali Dácziában, ezen helységekben; Szúcsáva, Romány Vásár, Bahlói,

a) Chorographia Moldaviae Fol. 586.

Jászvár, Vázló, Huszt város, Tatáros, Barlát, Romány Ujvár — Szegedi János a) szerint pedig, a' mai Bucsakországban, Forrófalván, Tamásfalván, Dumafalván, Zsidófalván, Szbófalván, Kalagorpatakon, Bakón, Tatroson, Sótalván, Terebesen, Kadnáron, Galacson Báján, Fokszánon, Esperéczen, Csöbörcsökön, (akar mint nevezték legyen az időben ezen falukat) — ha igaz mondom, hogy az első században ezekben kunok, vagy hunok laktak; úgy hihetővé leszen az is, hogy több Europai éjszaki népekkel együtt, kik már keresztényekké lettek. b) a' hunok is már az első században nem csak hallhatták hírét az evangyéliumnak; de sőt azt közülek többen is megismerhették, és bévehették — résszerint Pál, résszerint András, apostolok' hirdetési által, az lévén az oroszok', és vélek határos ejszaki népek' régi szó hagyományja is, hogy köztök legelőbb András apostol kezdette az evangyéliumot hirdetni, Krisztus után a' 45-dik évben.

Hogy az Europai scythak kik közé az érintett kunok is számláltattak, már az első században kezdték bévenni az evangyéliumot csalhatatlanul erősítik Hieronymus c) és Eu'sebius egyházi történet író is, d) mi annyival igazb, mivel Pál A. e) mára' Scythákat is, mint kik és a' Krisztus' több hivei közt már különbség nem

a) Szegedi Vitae Regum Hung. pag. 260.

b) Tertullianus adversus Jud. L. VII. —

c) Hieronym. de Scriptor. Eccl.

d) Euseb. Hist. Eccl. L. III. Cap. I.

e) Coloss. III. 11.

volna; említi — azonban közép Dáciaiban vagy Erdélyben lakó más népek; dákok, géták, szláv szakadványok mennyiben hajlottak az evangélium bévételére ezen században; nem bizonyos.

II. C z i k k e l y.

Több keresztény népekről Erdélyben.

II. S Z Á Z A D.

Ezenszázadról derék egyházi író Tertullian *a)* tisztán írja ezeket: Krisztus' zászlója alá hódítottak többek közt, a' szarmaták, dákok, németek, és scythák — hasonlólag Iraenaeus, *b)* és Justinus Vértanu bizonyítják, miszerint ezen században a' scythák és pásztor népek közt is hirdettetett Krisztus' neve. Ha tehát a' Dácia, vagy mai honunk körüli népek, nem csak ismerni kezdték már a' keresztény vallást, hanem arra valóban által is mentek, lehetetlen, hogy Erdélybe is annak terjedő fénye a' 'sidókon kívül, más akkori lakók közé is nem kezdett volna terjedni; nemcsak a' dákok' lakhelyekben, hanem a' római gyarmatokban is, melyeket Traján telepített, jobbra Oloszországból, Sziciliából, és más szomszéd tartományokból, temérdek seregekkel hozván be a' résszerint még pogány; résszerint keresztény vallást már bevett népeket. — Ezen gyarmatok voltak: Ulpia Trajana vagy Zármitzegethusa, Patavicensis vicus, Na-

a) Tertull, adversus Jud. Lib, VII.

b) Euseb. Libro praecitat. —

poka, Sárd, Dierna vagy Salinae, Praetoria Augusta, Zernensium Colonia 's a' t. mely gyarmat városok hol fektéről bővebb vitatkozásba ereszkedni mostani czélomra nem tartozik, azért Husztli ó és új Dáczijára útasítom az olvasót.

Továbbá Eutropius és Dio Cassius írják, hogy Traján roppant hadsergében, melyet K. u. 105-ben Deczebál ellen vezérlett, a' keresztények pogányokkal együtt vitézkedtek, — voltak tehát a' II-ik században Erdélyben keresztények, Traján, és utánna Hadrián, Septimus, Severus, Gordiánus, és más helyőkbe ült romai császárok alatt, gyaníthatólag mindazáltal uralkodó vallás a' pogány volt; mit a' romai gyarmatokban költött Istenek' tiszteletére emelt templomok; milyen volt a' Thármisi, vagy mai Károly-Fejérvári, a' Jupiter' és Juno' tiszteletére épített roppant templom. — a) Istenek' szobrai, feliratok, mozáik képek, 's egyéb romai hagyományok, bizonyítanak. —

III. és IV. Század.

A' harmadik században 270-ben a' Gothok; még mielőtt a' Hunok' had-viharai Európában csatogni kezdetek volna, a' romai birodalomban bétörttek, és azt tűzzel vassal pusztították, 's a' mai Erdélyben is megtelepedtek. E' nemzet Skandinávia, vagy a' mai Svetziából, hol ma is Gothiában eredeti honjok van, — omlott bé Európába, kétszég kívül terméketlen hideg honát megunván,

a) Francisci Fasching e Societ. Jesu nova Dacia, pag. 51. Franc, *Hene Beiträge zur Dacischen Geschichte* 1838.

vagy a' romai birodalom^a fényétől, és gazdagságától annak pusztítására ingereltetvén, vagy pedig a' romai fegyver által hihetőleg megsértetvén. — Keresztény vallásra térése a' Goth nemzetnek Zozomén *a)* egyházi történet író által így adatik elő: miután a' Gothok Valentinián és Gallien császárok' alatt Europa' tartományit elpusztították; általmentek Aziába és ottan kis Aziát, Galitziát, Kappadotziát, felprédálták, temérdek rabokat gyűjtvén, azokat magokkal visszahozták. — a' rab nép, melynek egy része papokból állott, lassankint a' vad és pogány Gothokat megismértette a' keresztény vallással, melyet végre bé is vettek. — Ezen rabok közül valók voltak Ulphilas híres goth püspök' eldődei is, nemzetükre nézt Kappadokszok, majd Ulphilás K. u. 325., jelen volt a' Niczéni egyházi nagy gyűlésen: de hit aránti értelmére nézt Arius' tudományát, és hit-rendszerét követte, 's felei közt is az Ariusi hit-rendszert terjesztette el. — mely az Erdélyben, a' Hunok' kijöveteléig, sőt az Atilla' birodalma' özszeomlásáig is, hihetőleg több népekkel együtt lakott gothok közt annyirra divatozott; sőt Erdélyen kívül a' keleti, és nyugoti gothok közt is annyira elterjedett, hogy az egész nagy terjedelmű nemzet azt követte egész hanyatlásáig, sőt ha honi íróinknak hiszünk, valamint hinnünk is kell *b)* az Ariusi hit-rendszer az 1002. évig keletben volt Erdélyben, 's midőn Sz. István király II. Gyula erdélyi fejedelmet legyőzte,

a) *Sosomen Hist. Eccl. Part. II. Cap. V.*

b) Andr. Ilias de ortu et Progr. var. in *Dacia Relig.* pag. 20. 21. — *Haner Hist. Eccl. Libr. 2 pag. 66.* — *Franco, Farsching e soc. Jesu Velus Dacia pag. 95.*

és az országot romai hitvallásra átalvitte. II. Gyulát mint annak ellenzőjét fogva Magyarországra vitte, — akkor szűnt meg az Ariusi hit-rendszer' divata is Erdélyben. — Kedvezvén a' gothoknak a' hason vallásu Valens császár is ezen században, ki nekik püspököket és tanítókat küldött — és terjeszté köztök a' miveletet. A' gothok Erdélyben sok templomokat, tornyokat, 's egyéb épületeket építettek, melyeknek goth izlésü maradványi ma is a' székely és szász földökön néhol láthatók. — Ulphilás az egész evangyéliumot goth nyelvre fordítá, mely fordításból a' négy evangyéliumok ma is Svécziában, az Upszalai könyvtárban tartatnak; az episztolák, melyek a' fennebbi években találtattak meg, a' *Müncheni* királyi könyvtár' számára vétettek meg.

A' Niczéni nagy egyházi gyűlés után tehát két felekezetre oszlék a' keresztény világ nyilvánosan, és így a' negyedik században Erdélyben, valamint a' szomszéd Magyarországbán is (Pannóniában) találunk keresztényeket, részint Niczéni közönséges k. vallást — részint Ariusi hitrendszert tartókat. Hieronym írja miszerint az Arius hit-rendszere az akkori világ' fő hatalmassaitól pártoltatva elborította Európát *a)*, a' mi pedig a' más keresztény felekezetet illeti, az is hatalmasan terjedett Magyarországbán, és jeles irokkal 's hit-tudományi tudosokkal kezdett fényeskedni. — Hieronym maga is ezen honban született már keresztény szülőktől K. u. 323 Stridonban — Itt született szent Márton püspök is Sulpitius szerint, 336-ban K. u. — Sabárián, vagy a'

a) Hieronym. Epist. 16 et 58 contra Luciferianos.

mai Szombathelyen; sőt egész könyvet lehet írni, a' IV-dik században, Magyarországbán jeles keresztény férfiokról. — Az Ariánok közt pedig nevezetesen említést érdemelnek: Photin szerémi püspök a' Dráva' mentében Eszéken, ki Jézust nem örök születésűnek, hanem szűz Máriától születettnek tanítván, 350, évben Szirmiumban ellene nagy egyházi gyűlés tartatott. Továbbá Hermylus dékány, és Stratonicus, kik Mésziában, vagy a' mai Szerviaában Szendrőn, a' Duna mellett vízbe fulasztattak a' keresztény hitért.

a) Ugyan ezen században iratik Callicrates Arián' püspöknek Kolo'svárt az óvárban. — Nicetás pedig dákok' püspökének, ki 401-ben a' keresztény hitért megöletett b) a' Niczeni nagy egyházi gyűlésen pedig jelen voltak Ulphilás gothok' püspökén kívül a' Szlávok, sőt Scythák' püspökei is 325-ben.

Továbbá, a' gothok alatt Gothiának nevezett Erdélyben a' gothoknak jeles oskolájok létezett. — honnan Audius az időben nevezetes tanúlt szent férjfi, kit a' császár számkivetett volt Gothiába. — Mezopotámiába hitsorsosaihoz püspököket küldött Gothiából, kik közt nevezetes volt Sylván c) végezetre a' Sárdikai egyházi gyűlésen jelen voltak Pannoniából Ursatius, Mursai, vagy mai Eszéki és Valens, Mésiai Arián püspökök, 347-ben említették még ezen századból Theotim scythák' püspöke is Tomi városból. Niczeni hitformát tartó.

a) Martinus Szentiványi in Menologio ad secul. Christi IV.

b) Sandii Biblioth. Antitr. ad Sec. 4-tum.

c) Epiph. L. Contr. Haeret. Cap. 14. 15.

III. C z i k k e l y.

*A' keresztény vallás' mint állása Erdélyben
a' Hunok, különösen Atilla alatt és után IV.
és V. században.*

Igy állanak a' k. vallás' első sarjai Erdélyben a' Gothok, és velük szomszéd népek közt; midőn a' Húnok Valensz' időszakában K. u. 373 tájat Volga melléki tartományokból, hosszas belháborútól űzve Európába jöttek és a' Góthokat kemény viadatok után megbírván, Erdélyt elfoglalták. — Az Áziai Hunok, ha szintén ösmerték is valamenyiben a' keresztény hitet, nemzeti pogány vallást tartottak, mely tudós Horváth István szerint a' Perza vallás' Fő elvein volt alapítva, azt mutatván a' Perza Jezdyn szó is, mely-mind Perza, mind ó magyar nyelven Istent jegyez — ehez járul a' jó és rossz Fő elvekrőli hit-czikkely is a' régi Hunoknál. — Azonban Európában mindjárt a' Tana vizén innen keresztény népekkel; Europai kunokkal és sczythákkal elegyedvén, görögökkel Duna melléki több nemzetekkel jöven érintésbe, nem lehetett bővebben meg nem ösmerkedni a' keresztény hittel — Balámber, Karathon, Uldin, Mundzuk, Optár, Ruás és végre Atilla temérdek had-sergükben. Alánok, Kunok, Gothok, Gepidák, Dákok, Markomannok, Svábok, Herulok, Túrín-giek 's több már keresztény nemzetek vitézkedtek. Most görögök majd romaiak, majd német, és frank honi népek ellen — kik közzül számtalan foglyokat hoztak be honukba — nemcsak föld népet; de papi rendüeket, asszonyokat, 's más nálloknál jelesb miveletű keresztényeket, — kik val-

lásukat ismérteiket köztök terjeszteni hihetőleg el nem mulattak sőt törekedtek. Továbbá a' hun fejedelmek néha meg is jelentek Konstantzinápolyban, a' görög császári fényes lakban, találtak kik nem csak megismerték a' k. vallást hanem azt bé is vették. — Ilyen hún fejedelmi fit említ a' honi történet többek közt Gordás nevűt, ki Konstantzinápolyban innepelyesen megis keresztelkedett; de felei közü visszajövé, Mogortól pogány hitű testvérétől megöletett. — Ide tartozik még az is, a' mit fent az Europai fejér kunokról már az 1. században említettünk, miszerint azoknak 's a' szomszéd sczytháknak már András A. K. u. 45 táján hirdette az evangéliumot. — ezen századbeli hunokról írja továbbá Hieronym a) hogy a' 'soltárokat már tanulják.

Atilláról jelesen, kinek főlaka Erdélyben. Udvarehelyt diszlett iratik, hogy különböző keresztény fejedelmi családokból hozatott nőket magának. — Honoria III. Valentinian testvér huga Atilla nője. Ariusi hitet tartván, kétségtől fiát Dengezieset is, azon hitű görög nevelőkkel abban neveltethette, Keimhelda Herrik szász-országi fejedelem' leánya, ugyan csak Atilla nője hasonlóan keresztény volt, 's fiát Aladárt is keresztény vallásban kívánta nevelni, mint ehez kétség is alig férhet; maga Atilla azonban haláláig pogány hitet tartott. — Továbbá Atilla' udvara tele volt mindig keresztény fejedelmek' követeivel, — 's jóllehet keresztények' országait pusztította, mindazáltal iratik, miszerint

a) Hierony. Epist. ad Laetum. így ír: a' Hunok tanulják a' 'soltárt — sczythia derei olvadnak a' hit' melegétől — Géták' sárga és veres sergei az egyház' sátráit hordozzák. —

Ravenna, és Roma feldulásától sergeit visszatartoztatta. Ravenna alatt János Arian püspök 12. bibornokaival. Roma előtt nagy Leo pápa kérelvével meg Atillát, engedett Atilla a' keresztény főpapok' kívánatának; mindazáltal mindkét város' kapuin és útszáin általvitte győzedelmes seregeit
a) 452-dik évben K. u.

Atilla' halála után az V. században 454-ben a' roppant hún birodalmat egymás közt felosztani vágyó Atillafiak: Kába és Aladár, az osztály felett öszveveszvéen, Szikámbriában Buda mellett egymással megvívának — a' Honoriától született Kába vagy Dengezits mellett inkább a' húnok, és ezekkel rokon Sczytha népek — Aladár a' szászországi Keimhelda' fia mellett pedig gothok, gépidák, 's ezekkel atyafias nemzetek harczolának — Ezen vérárasztó viadalban csaknem minden ereje és dísze a' húnoknak eltipraték és odavesze, Ellákkal Atilla' kedves fiával — Kába a' csata után maradék húnokkal annya' rokonához Konstántzinápoly felé fordítá útját, onnan Sczythiába, hol ősz atyát a' vén Bendegutzot még életben találá, — más része a' húnoknak Irnák Atillafi vezérlete alatt Erdély' napkeleti erdős hegyei közé vonúla, mely ma is Atilla' maradékának tartatik, székely nevezet alatt. Aladár is elesvén a' viadalban, megmaradt goth, gepida 's ezekkel szövetekezett töredék népek részint Paunoniában és Mésiában, részint Erdélyben telepedének le a' nyugoti és déli vidékeken, 's honokat már Gepidiának nevezék.

A' mi vallás' dolgát illeti: Háner b) szerint az

a) *Tiroczi Chronicon* Cap. 10 — Ranzan *Judice* 5.

b) *Haner Hist. Eccl.* pag. 60. 61. Andr. Illa. de Örtu et Progr. Rel. in Dacia.

Erdélybe visszatelepedett gothokhoz és gepidákhoz Eudoxia III. Valentinian Ariusi hitet követő nője, hason vallásu püspököket és tanítókat küldött, és így ottan az Ariusi hit-tan újra divatba jött; nemcsak, de a' küllakó rokon hitű népek is, mint burgundok, vandalog, alánok, az Erdélyen küli, keleti és nyugoti gothok, Erdélyből vettek magoknak püspököket és oktatókat.

Ezen időkre esik a' nemzetek' vándorlása, a' hontalan népek tartományokról tartományokra költözködtek, az országokat 's azokban a' keresztény egyházakat égették, rabolták és dúlták — a' keresztény vallás' és tudományok' nagy vesztével, mindaddig, míg a' vándor népek lecsendesülvén a' keresztény vallás' kebelében valamennyire megszeliődültek; továbbá a' keleti gothok Pannoniából Italiába (Olaszországba) vonultak, és ott alapították a' keleti goth birodalmat — a' nyugoti gothok pedig Spanyolországba nyomultak bé, 's ott a' nyugoti goth birodalomnak adtak eredetet.

Ez időben továbbá a' kereszténység három fő egyházakra kezdett szakadni, latán és görög szertartásura, mellyek együtt igaz hitűeknek (orthodoxae) neveztettek, — és Arius hit-rendszerét követőkre. A' két igaz hitűnek mondatott egyház 483 körül III. Felix romai pápa és Akos Konstantzinápolyi patriárkha alatt — a' pápai felsőség felett heves vitatkozás útvén-ki magát, elvált egymástól — 's mainapig elválva vannak; azon görög szertartásu egyházakon kívül, mellyek a' latán szertartásuval egyesültek c) az Arián egyház pedig az V. században legterjedelmesebb volt mindenik

c) Bolla. Univ. Hist. aevi. med.

felett. A' VI. században Olaszországban a' keleti gothok' birodalma leomlása, — és Afrikában a' Vandal uradalom hanyatlása után kezdett apadni — A' VII-dik században szinte elenyészett; miután Spanyolországban, a' nyugoti gothok a' latán szent egyházzal egyesültek. — Az Erdélyi gothok és gepidák maradéki — 's több más azokkal együtt honnózó népek pedig tartották azt H á n e r szerint d) Szent István király' évszkaig az 1002-ik évig.

Lehetséges továbbá az is, hogy a' görög szertartásu hit-rendszeris az Erdélybe beszállongó rátz, vlakk, is más dunamelléki népek közt kezdett divatozni — terjesztvén és ápolitván azt a' közeli görög császári hatalom és befolyás Erdélyben is — 's inkább pártolhatván mint a' távollévő római anyaszentegyház a' latán szertartásu hitet, honnan ily villongó hadas időben hittedjesztőket Erdélybe küldeni nem igen lehetett; innen láttatnak honunkban nyomai a' görög szertartásu vallásnak a' leg-régibb időktől fogva.

IV. C z i k k e l y.

*Kersztény vallás' állása az avarok alatt VI.
VII. VIII. és IX. századokban.*

Az avarok történetírások szerint, hún eredetű Aziai pogány szertartást követő nép, más neven hún-avarok, hún-árok, ugorok, unogrok. Kaukáz melléki honukból törököktől kiveretvén, 557-ben Európába jöttek; követve a' régi hunok' példáját, 1 Justinántól h. Dáciiát, a' mai Moldvát lakul nyer-

d) Haner Hist, Eccl. pag. 66.

ték, oly feltétel mellett, hogy a' keleti birodalom elleni ellen évidij mellett hadakozzanak. — E' frigy' erejénél fogva, sok nemzeteket, kik a' birodalom ellen támadni mertek, meghódítottak, végre hadba keveredvén a' gépidákkal is, azok' uradalmát Erdélyben eltörölték — 's ottan az avarok' birodalmát alapították mellyet azután kiterjesztettek pannoniára, mésiára, a' mai ausztriára, sőt báváriára is — 's Khan, vagy Khaganjaik alatt továbbat nem csak a' görög birodalomnak, hanem egész Európának is veszedelmesek és iszonyítók lettek, tüzzel vassal rombolván és dúlván mind a' keleti mind a' nyugoti Európát, mind a' VIII-dik század' utoljáig, 795-ik évig; — mikor is Nagy Károly nyugoti római császár előbb Tassilót báváriái herceget győzvéen le; diadalmas hadait a' Tassilóval szövetséges avarok ellen indította, két roppant seregét vezetvén ellenek, egyiket ő maga, másikat fia Pípin és nyoltz évekig tartott viadalban őket elfárasztván és elfogyasztván Pannoniában az avarok' birodalmát lerontotta — megöletének Iring, Jugurró fejedelmeik, a' főrendek nagy részével. — Theodo avar fejedelmek' egyike 795-ben Akhenbe a' császárhoz követeket küldé, és mind magát, mind megmaradt népét a' keresztény hit' felvételére ajánlá; mellyre a' császár feles számu papokat és szerzeteseket küldé Pannoniába, az avarok' tanítására; azonban Theodo vagy Thudum hitét megszegte, 's népének jobb részével a' pogány hitre visszatért — a' téríteni jött papokat megöleté, a' templomokat lerontatá, és a' keresztény hit' sarját az avarok közt csak nem kiírta, mire nézt Theodot Pípin megöle; a' legyőzött avaroknak pedig 803-ban szabad választást engede a' császár: kik

keresztényekké lesznek szabadok lé-
endének; kik pedig nem akarnak azok-
ká lenni, azoknak szabadságok, min-
den vagyonokkal elvétetvén csak éle-
tök hagyatik-meg. *a)* Sokan tehát közülök
a' keresztény vallást bevették, 's részszerint Pan-
noniában a' Rába mellett, 's Szombathely körül
megtelepedtek — részszerint Erdélyben a' több
nemzetekkel együtt megvonták magukat, — 's a'
mint tudták a' keresztény vallást bétanulták a' ke-
resztény népek közt.

Nagy Károly császár azonban diadalmas
seregét Pannoniában alább mozdítván, egész Bel-
grádig vagy Nandorfejevárig lenyomult — on-
nan a' Szeremségre és a' Dráva 's Száva' vi-
dékeire, mellyeken többnyire Arián hitű népek ho-
noltak — majd által-keelvén a' Dunán a' parti-Da-
czia' szélein, vagy a' Duna és Tisza melléki
vidéken visszahozta seregeit, mindenütt latán
szertartásu püspököket, papokat, igazgatókat
hagyván, kik által a' latán szertartásu hit-vallás
hatalmason kezdett terjedni Pannoniában és Dacziá-
ban, az Arian hit-rendszer és görög szertartásu
vallás felett; innen helyesen állítja Szentiványi Már-
ton Jézus'-társaságáboli pap *b)* miszerint dákok,
moldvaiak, erdélyiek, vlakkok ekkor vették-be in-
kábbára a' latán szertartásu hitet.

Azonban maradtak Erdélyben, a' fennebb em-
lített ariusi és görög szertartásu vallásoknak is fe-
les követői; maradék gothok, gepidák, dákok, vlak-
kok, rácok, szlávok 's más beszállongott népek

a) Bonfin Decad. I. Lib. IX.

b) Martini Szentiványi e Soc. Jesu Dissertatio Paralipomenica
Rerum memorabil. Hungariae. Dec. I. Part. 5.

közt. Különösen a' keleti részen lakó hún-ivadék, a' s z é k e l y e k ez időben keresztény vallást tartottak-e vagy pogányt? bizonytalan; ha szintén voltak köztük kevesen keresztények is, vagy ez vagy amaz vallásuak, hihető még is hogy nemzeti Rhabanbányaik alatt többnyire pogányok voltak, az avarok' Erdélybe szakadt egy részével, kik Károly császár' visszamete után örömet visszaállának őspogány hitökre, — magukat mindazáltal a' dúlástól kborlástól megtartoztatták, mindaddig, míg a' magyarok harmadszor is kijöttek Sczythiából, kikkel, mint hajdan, égetni, dúlvi, áziai módon eljártanak.

V. Czikkely.

Keresztény vallás' terjedelme a' magyarok közt IX. X. és XI. században Erdélyben, Geyza herczeg, és Szent István I. magyar király alatt.

K. u. 888-dik' évben a) a' hadszerető magyar nemzet vérszerénti Atillafiak, a' hajdoni Európát dúló hunok' hason természetü és vallásu ivadéki belháboruktól kénytetve, vagy éjszak' hideg, természetlen határiróldentumoger honból a' volga mellől, az Atillától bíratott, Kanahánhoz hasonlított két magyar honba önként vágyva és törekedve. Arnulph nyugoti romai császártól is Zventibald morvák' fejedelme ellen segédül hívatva készörömet jöttek Európába; általkelvén a' Tana' vizén

a) Anonym. Belae Reg. Notar.

Orosz és Lengyel országokon által Magyarországra és Erdélybe behatva, kevés idő alatt hatalmas birodalmat alapítottak ottan. Almos és utána Árpád fő vezérek alatt; a' hét mogorók' neveit különbözőleg adják-elő honi történetíróink, azonban annyi bizonyos, hogy Árpád' fia volt Zoltán ennek Toxus, kik alatt a' szomszéd nemzeteket szörnyen dúlták és pusztították, most Német, majd Frank, majd Olasz és Görögországokat járták el, tűzzel vassal pusztítván és rontván mindeneket; 's szintén oly rémítők valának europai népek előtt, mint hajdon a' húnok.

Szelidülésök' kezdete Geyza' időszakára esik; ki látá azt, hogy europai keresztény nemzetek közt ha honosodni akar a' háboru szerető nemzet, szükség volna mind erkölceit, mind vallását azokhoz közelebb alkalmazni — Kétségkívül ez a' körülmény tette őket hajlandókká a' keresztény vallás' lassankénti elfogadására.

Ősi vallásuk pogány volt, rokon a' perza vallással. Isteneiknek a' hegyek' tetején zöld fák alatt lovakat áldoztak — áldozatközben nagy áldomásokat vittek véghez, néha borral néha pedig vérrel is — hittek halhatatlanságot, jövő életet — rossz fő elvet, vagy ördögöt, és a' mellett sokféle keleti és éjszaki habonákat, — 's mind e' mellett is a' nép és fejedelmek felette ragaszkodtak az ős pogány szertartásokhoz, és szörnyű bajjal lehetett a' magyarokat keresztény hitre téríteni. Továbbá a' görög, de nevezetesen a' római anyaszentegyház és külföldi keresztény fejedelmek is ottanottan tettek próbát a' magyarok' megtérítésökben, püspököket és papokat küldvén oktatásokra — I. Gyula és Bülcsu Konstantinápolyban keresztelkedtek-

meg, kétségkívül többedmagokkal — sőt Erdélybe is küldött a' görög egyház térítő szerzetest Hierotheos nevűt (erdélyi püspöknek iratík) ki nem siker nélkül fáradozott az evangélium' hirdetésében — mint azt az Erdélyben még Szent László alatt is Monostorokat bíró görög egyház mutatja. — A' latán szentegyház' részéről pedig 968 táján a' Regensburgi püspök Farkas fáradozott megtérítésekben kevés sikerrel — 972 tájat Pilgrin a) Lintzi Ersek, ki egyszer'smind feles papokat és szerzeteseket hozott magával Magyarországra, — ez időtájat jön néha Geyzához, Albertis prágai püspök, — mind latán szertartásuak — 's kétségkívül mindenik Geyza herczeg' engedelmeiből — végre láttatott is sikere, lelkes fáradozásuknak.

Legelőbb tehát Geyza kezdett engedni az evangéliomnak b) 's hogy a' szilaj és a' kereszténységtől még idegen népet is arra bírassa, külföldről több keresztény papokat hívott-bé levelei által is az országba — azokat barátilag fogadta, és megengedte, hogy a' hól kívánnák, templomokat állítsanak. Maga Geyza, Sarolta' nőjével együtt csakugyan később tért a' keresztény hitre, azt adván okul, miszerint: ő elég gazdag lévén, mind a' keresztények' mind a' pogányok' isteneinek eleget tudna tenni; azonban bizonyos álom által, mint honi történetiróink bőven említik, megintetvén nejével fiával a' 8 éves Istvánnal, Mihály testvérével 's több fő emberekkel együtt 977-ben a' latán egyházi keresztséget felvette Albert prágai püspöktől Esztergomban.

a) Inschoffer in Annual. Hungar. ad an. 972.

b) Chartuitius in vita S. Steph.

A' herczeg' példáját felesen követték a' magyarok; voltak azonban, kik szándékának ellenzői voltak — és a' keresztény vallásnak ellene szegültek — Ekkor Geyza látván, hogy erő nélkül a' magyarokat keresztény hitre nem térítheti, a' keresztény országokból számos segéd sereget hívott-be fejedelmi férfakkal együtt — Így jövének német honból, B a v a r i á b ó l, F r a n k, S v á b, S p a n y o l, L e n g y e l, S z á s z és más országokból temérdek bajnok népek, kiknek segítségével a' magyaroknak nagy részét keresztény vallásra térítette.

Meghalván G e y z a 997-ben fia I s t v á n következett herczeggé, ki már kereszténnyé neveltetvén, attya' szándékát a' látán szertartásu keresztény vallás' terjesztésében végrehajtotta. 998. K u p a t S ü m e g i herceget pogány vallása' oltalma végett ellene pártot ütött, elfogván egy csatában, négy felé vágatta, és testét az ország' négy részeire szétküldötte rettentésül a' pártosoknak — Esztergomban érsekséget, 's azonkívül a' magyarhonban 10 püspökséget alapított; miután Astrikot romába II. Sylvester pápához küldé, ki azok' megerősítését és királyi czímet kérne számára — mindkettő megadatott, 's apostoli czím mellett korona küldetvén onnan, a val 1000-ben 1-ő magyar királyá koronáztatott — T h o m i z o b á t, T i s z a melléki B i s s é n e k fejedelmét, mivel kereszténnyé lenni nem akart, megbüntette, — II. G y u l á t Erdély' fejedelmét maga annya' bátyját haddal megtámadván és meggyőzván 1002-n két fiával B i v i a és B u k n é v a l együtt, vagy pogány, vagy A r i á n hitéért mint H a n e r a)

a) Haner Hist. Eccl. pag. 66.

irja, fogva Magyarországra vitte *a*) és így Erdélyben is a' latán szertartásu hitet elterjesztette. —

Szent István király nem csupán cím képen viselé az apostoli nevet, hanem valóban meg is felelt annak, mind herceg, mind koronás király korában; mint király, szélyel járt népei közt Magyarországon és Erdélyben, maga hirdette a' szent ígét és magyarázta falunként és városokként, — 's hogy a' magyar nemzettel ős pogány hitét elfelejtetné, a' pogány szertartásnak minden jeleit eltörölte, a' faluk' neveit valamely szentről nevezte el több helyeken, — ezt tette nevezet szerint a' székely honban; mert alig találhatik valamely részében a' magyar honnak oly sok szentek' nevéről nevezett helység, mint a' székely földön, honnan úgy látszik, hogy a' székelyek, ha szintén némelyek más, fennebb már említett, Erdélyben divatozó vallás-szereket tartották is, azokat, valamint a' pogányt is ez uttal elhagyták és a' latán egyház' kebelébe mentek által 1002-től 1010-ig. —

Nemlehet azonban erősíteni, hogy az ariusi és a' görög vallások, úgy a' pogány is egyszerre megszűntek volna Erdélyben, — Sőt lehetek, 's valóban voltak is mindeniknek vagy titkon vagy nyilván pártolói, különösen a' pogánynak, mint ezt a' székely honban Bálványos vára 's több illy nevű erdélyi várhelyek bizonyítják, és a' magyarok' kétszeri visszatérése a' pogányságra. — Fővallás mindazáltal Szent István király alatt a' latán szentegyház' vallása volt, mellynek gyarapodására 's fenállhatására Erdélyben, a' Gyula, ma Károly Fejérvári *b*) és (hihetőleg még az előtt)

a) Anony. Belae re. Not. Hist. Thuroczi Chronicon Hung. —

b) Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transylvanensis pro a. MDCCCXXXVIII. pag. II.

Moldva' szélén Erdély felé a' Milkoviai püspökségeket, — Szebeni helytartóságot, — a' több fő és al-egyházokat alapított, iskolákat szerkezett, a' latin nyelvet divatba hozta és egyéb jótevény, a' nemzet' erkölcsi művelődését előmozdító intézeteket tett, — a' megkeresztelteteknek nem csak új keresztény neveket adott, — hanem több családnak a' Sczythiából hozott pogány nevek helyett bibliai szent neveket — szóval a' magyar nemzetet egészen új néppé tette. —

VI. C z i k k e l y.

A' magyarok visszatérnek pogány hitre I. András király és Leventa herczeg alatt.

XI. században.

Megölvén a' magyarok Pétert, Szent István' követőjét a' királyi széken, 1046, 's még ő előtte Abát vagy Sámuel III. magyar királyt 1044, Andrást, Kopasz László' Szent István' nagy bátyjának még Szent István' idejében Lengyelországba menekedett fiát, Leventa testvérével együtt az országba hazahitták, és Andrást trónra ültették. 1046, — olly feltétel alatt, miszerint engedné meg nekik: a' püspököket a' papokkal együtt megölni, a' tized szedőket felfüggeszteni, az egyházakat elrontani, mivel sem kedvök, sem akaratjuk nem volna a' keresztény vallás' igáját tovább hordani a) engedvén ekkor nekik az új király

a) Tarotzi Chronica, Hung. sub *Andrea I.*

kéntelen inkább, mint szabad akaratja szerint, — a' keresztények ellen szörnyű üldözést kezdenek mind Magyarországon, mind Erdélyben. Vata és Janus pogányhitű főemberek' vezérlete alatt, — a' templomokat dülák és dönték, a' keresztény népet iszonyuan öldösék, Besztrit és Buld püspököket megölék, Zonuk szolnoki grófot a' Dunába fúlaszták, 's Gellért püspöket Buda felett a' szent Gellért hegyéről taligán a' Dunába hengerítették — 's több hasanló kegyetlen tetteket követének el, mellyeket Turóczi, Ranzan és Bonfinböven leírnak, — azonban honi és külföldi keresztény hadakkal megerősítvén magát székében a' király, halál' díja alatt rá parancsola a' magyarokra, miszerint elhagyván a' pogányságot, keresztény hitre visszatérnének, visszatérének tehát szörnyű öldöklések és kártétek után keresztény hitre. Levent a pedig mivel buzgó pogány volt, nem csak bé nem vette a' keresztény hitet, sőt keresztények' közzé sem kívánt temetkezni, hanem Taxony mellett, hol nagy-attya Toxus is volt temetve — temettetett el. —

VII. Czikkely.

A' magyarok másod ízben térnek vissza pogány hitre I. Béla király alatt, ugyan a' XI. században.

I. András' halála után Béla, András' keresztény testvére választatott királyá 1060 évben. — Enyhitni akarván a' nép' közpanaszán, egyfőtől a' keresztény vallás, másfelől az adó, és tized 's egyéb

terhekre nézt Székes-Fejérvárt gyűlést tartott, melyre az országból minden törvényhatóságok, városok, és népesb lakok' követeit meghívá, 's azokon kívül a' nemzet' öregebjeit, a' vallás és közterhek aránt velek értekezendő — megjelenének hivattak, hivatalnok, 's azok közt temérdek pornép, egyszívvel a' keresztény vallás helyett az ő-s-p o g á n y t kívánva helyreállítatni, 's szorgoson kérék, miszerint engedtetnék meg nekik: Ősei' szertartási szerint élni, a' püspököket megkövezni, harangokat összetörni, tized-szedőt felfüggeszteni 's a' t. a) — Nem engedett a' király kívánságuknak, sőt inkább előre gyanítván a' kimenetelt — titkon elhelyezett fegyveresi által azokat elszélesztette, a' főindítókat levágatta, 's megparancsolá, miszerint mindenök' elvesztése' díja alatt a' keresztény vallásra visszatérnének, — mellynek kívánt következése is lett. — Mivel pedig ezen háborus időben több papi személyek nőket vettek magoknak, azoknak bizonyos ideig engedelem adatott a' nőtartásra. b) Innen ez időből olvasunk honi történetíróinknál, házas püspököket, milyen volt szent László király' idejében a' N. váradi püspök. — Elfogyván majd és elhalván, azokon kívül, kik az említett csatában elhullottak, a' pogány magyarok közül az öregek és fők; a' maradék már nem kezdett ősei' vallására emlékezni, és így a' pogány szertartás nem sokára megszűnt Magyarországon és Erdélyben.

a) Turotz. Chr. Hung. sub Bela I.

b) Decret. S. Ladisl. Lib. 1. Cap. 3. Decr. Colomann. Lib. I. Cap. 67.

VIII. Czikkely.

Valdiak, és Albigaiak XII. XIII. és XIV. századokban.

A' XI. XII. és XIII. századokban a' latán szer-tartásu keresztény hit a' királyok által pártoltatva folyvást virágzott a' két magyar honban, kivévén a' IV. Bela alatti szörnyű tatárjárat' évszakát, midőn a' honnal együtt a' keresztény szentegyház is fel-dúlattott és elpusztítatott a' tatárok által. —

Azonban a' XII-dik század' vége felé, — a' XIII-dikban és XIV-diknek elején vallási viszonyt is találunk a' magyar honban. — — Vald Péter ugyan is, francz honban lyoni gazdag, tanult és szent írásban jártas kereskedő Brixiai Arnoldal e-gyütt 1150 tájatt új hit-rendszert kezdé felállítani — tagadá a) ő a' papi hatalmat, szentek' tiszteletét, bűn-bocsánatot — purgatoriumot — (tisztító helyét a' testől elvált lelkeknek) megveté az innepeket és bőjtöket — ezen hitszer követők Valdiáknak ne-veztettek alapítójokról, majd Albigaiaknak, Al-biga langvedoki várostól, — Pikardoknak Pi-kardiáról, — hol számos követőik voltak. — Nem sokára a' nyomozó-szék (inquisitio) elkezdé ellenök keresetét. — Rajmund tolosai gróf őket fegy-verrel igyekezék védeni, ki ellen III. Innocentz pá-pa keresztes hadat hirdetete Monteferrati vezér alatt. Rajmund meggyőzetvén 1220, a' Valdiak Helvetziába, Szavojába és Piemontba a' he-gyes vidékre szétoszlottak. —

Piemontban különösön később két nagy he-gyek közti völgyet vettek lakásokra, — mellyekben

a) Bolla Hist. Un. aevi med.

különböző viszonyok után ma is mintegy 25 falukban lakoznak. —

A' Valdiak a' magyar honban is terjesztették vallásukat, — már 1201. III. László (6 hónapig uralkodott) királyunknak hit-tanszereket béműtatták, és szabad gyakorlatot kértek a) pártolójik felesen találtattak mind Magyarországon, mind Erdélyben — II. András alatt még ellen-pápát is b) mertek emelni magoknak miből majd üldöztetésök következett; de az üldöző-szék' elnökét Magyar János püspöket ők megfogván, kínosan végzétki, c) 's másokat is számosan öltek meg, — 1228. és 1230. — Elterjedtek továbbá Szerviában, Bosniában, Dálmát, Tót és Bolgárországokban d) honnan Bolgároknak is nevezettek hollott püspököket' és sok egyéb népeket vontak ön értelmekre.

Bonfin említi nevezetesen e) hogy a' XIV. században I. Károly és I. Lajos alatt felette sokan honoltak Bosniában és Tóthországban a' Dráva és Száva közt.

I. Károly Robert magyar király újra megindította ellenök a' vi'sgálatot, — de hatalmas pártolók védvén őket ki nem irthatta. — Illy pártolóik közül való volt Trencsinyi Máté, Vág vidéki hatalmas főúr — ki I. Károly' megválasztatásának is ellentállott — mivel a' pápa' követe által a-

a) *Aulus Jordanus*, post librum *Iusti Febronii Appendice IV.* §. 8. pag. 157.

b) *Joannis Szegedi. Vitae Regum Hungariae sub Andrea II. in notis* pag. 197.

c) *Martini Szentiványi Menologium* 18 Decembr.

d) *Matthaeus Parisiensis ad annum 1223. Turoczi Chronicon Hung. Part. 5., Cap. 46., et 47., Ranzanus Indice 19.*

e) Bonfin. Dec. II. Cap. X.

járultatott a' magyaroknak királyukká, — azután is szakadatlan háboruban élt I. Károlyal — a' papokat és barátokat üldözte. Nagy-Szombatot és Nyitrát feldulta, templomokat és zárdákat égette, — és mint Samboki (in Praefatione Decretor. Caroli I. in Corpore Juris Hungarici) írja: minden megtérés' jele nélkül megholt. —

Erdélyben hihetőleg kedvezetnékiek Opor László, akkori vajda, ki bavariai Ottot, erdélyi utazása közben elfogatta és tömlöczbentartotta mind addig, míg a' magyar koronáról lemondott, — Opor Lászlót a' római pápa' követe átok alá veté azért egyfelől, hogy a' koronát megadni nem akarta, másfelől — mivel leányát István, szerbiai, a' latán egyháztól elszakadt és hihetőleg valdi hitszert tartó fejedelemnek adta nőül 1309. a) I. Károly és I. Lajos után mint volt dolgok a' valdiaknak a' magyar honban, tisztán nem tudatik; kétségkívül fenmaradhattak titokban a' hussziták' idejéig, kikkel majd egyesültek, VII. László alatt 1501. és 1508. van még külön is emlékezet a' Pikárdokról, miszerint ők hivatalokból kizárattak, és üldöztettek; de miután mentő-iratokat és hitformájokat a' királynak beadták, az, ellenök kiadott előbbi kemény rendeletét szelídebbel váltatta fel (lásd: Adrian, Regenvolszii Hist. Eccl. Slavonicarum Libr. II. pag. 177. 178.) azután legalább nevökre nézt a' magyar honban a' Dráva és Száva közti vidékeken, úgy egyebütt is, eltűntek. —

Nem lessz itt felesleges külhoni történeteiket is röviden megemlíteni. — 1330. újra keresztes had

a) Bonfin. Dec. II. Cap. IX. et Thuroczi Chron. Hung. Parte II. Cap. 89.

indíttatott ellenök és ezerenként ölettek meg püspökjökkel együtt, ki Bécsben vesztette életét a) 1545., a' nyomozó-szék (inquisitio) által ujonnan meglepetének maradványaik a' piemonti völgyekben, és szétszóratának egész Európában, — kiköltözének sokan közülök Helvetziába- Németországba- Cseh-Morva- és Lengyelországokba, melyekbe befogadtattak — szünnén majd a' nyomozat ellenök, — viszont szeretett völgyeikbe bételepedének, a' kik megmaradtak, — ma békében honolnak a' sardiniai királyság alatt, különösen az angol és porosz kormányok által pártoltatva, csendes, munkás, mestermiveket gyakorló nép — inkább, mint tudományokat művelő. — Papjait angol honból hozatja jobbára. A' Valdiak' va llástétele, melyet 1544. I. Ferencz francia királynak bémutatattak, — mely Moldini b) és Sleydán c) történetírók' munkáiban olvastatik — honi nyelvünken így következik :

„Hisszük, hogy az Isten csak egy legyen, ki lélek, minden látható, és láthatatlan dolgoknak „teremtője, megtartója, mindenek felett és mindenekben 's mi bennünk is van — lélekben és igazságban imádandó, kit egyedül várunk életünk, elede-
lünk és öltözeteinknek adóját — őtet szeretjük „mint minden jónak szerzőjét és sziveknek vi'sgálóját féljük.

„Jésus Krisztust hisszük az Atya' szent fiának „és képeinek, kiben az istenségnek minden teljessége lakozik, ki által ismerjük az atyát, ki nekünk

a) *Jacobi Thuani* Histor. Tom. I. Libro XXVII. *Benedicti Vissovathi* medulla Hist. Eccl. Libr. V.

b) *Car. Molinaei* Tractatus de Monarchia Francor.

c) *Sleydani* Commentar. Libr. 16. — Szent Abrahámi Hist Eccl. ms.

„közbenjárónk és pártfogónk, — nem is adatott ég
„alatt más név, melly által megtartathatnánk — csu-
„pán az ő nevében hívjuk segítségül az atyát. —
„Nem is bocsátunk más könyörgést az Istenhez,
„mint azt, melly a' szent írásban találtatik, vagy an-
„nak értelmével tisztán megegygyez. —

„Hisszük a' mi vigasztalónkat a' szent Lelket,
„az atyától és fiutól származót — mellynek indí-
„tásából imádkozunk és ujja születünk, — az mi
„bennünk minden jókat munkálódik, és az által min-
„den igazságra vezéreltetünk,

„Hisszük az Isten' minden választottinak gyü-
„lekezetét világ' kezdetétől fogva, annak végeze-
„téig, — mellynek feje az ur Krisztus. Ezt az Isten'
„beszéde igazgatja, a' szent Lélek vezérli, abban
„tartoznak élni minden kegyes keresztyének, mert
„mindenekért szüntelen könyörög. — Kedves ez
„Isten előtt, kihez folyamodik; és ezen kívül nincs
„idvesség. —

„A' mi határozatunk az, hogy az egyházi szol-
„gák, püspökök és lelkitanítók erköltseikben és tu-
„dományokban feddhetetlenek légyenek, — külön-
„ben letétnak, és mások állítatnak helyökbe — kik
„azok' helyét és hivatalát bétöltsék. Senki pedig
„ezen tisztességet felne vállalja, hanem ha Istentől
„hivatva mint Aron, az Isten' nyáját legeltesse nem
„rút nyereséget kívánva, vagy uralkodva az egy-
„házi szolgákon, hanem kész lélekkel a' hiveknek
„példát adva, beszédben, társalkodásban, szeretet-
„ben, hitben és szent életben.

„Vallyuk, hogy királyok, fejedelmek, tanácsok,
„Istentől rendeltetett szolgák, kiknek engedni kell,
„mivel fegyvert viselnek, hogy az ártatlanokat ov-
„ják, a' gonoszokat megbüntessék — azért nékik

„tisztelettel és adó-fizetéssel tartozunk. — Senki pedig ezen engedelmesség alól magát ki nem vonhatja, ha kereszténynek kíván neveztetni, a' mi idvezítő Jézus Krisztusunk' példáját követvén. — Mert ő adót fizetett, sem világi hatalmat, és uralkodást nem gyakorolt, élvén megalázódása' állapotjában az Isten beszéde' fegyverével.

„Hisszük a' vizet a' szent keresztségben külső látható jelnek. Melly nekünk azt ábrázolja, mit bennünk Isten' ereje munkál. Tudniillik: a' lélek' uj-julását, és testünk' megöldököltetését a' Jézus Krisztusban, melly által az Isten' egyházának is szent tagjaivá leszünk — mellyben hitünkrőli vallás-tételünket, és éltünk' megjobbítását jelentjük ki.

„A' szent asztal' vagy Jézus' úri vacsorája szentségét hisszük: emlékeztető szent jelnek és háláadásnak Krisztus' miarántunki jótételeiért, mellyet a' hivek' gyülekezetében hitben, szeretetben, és maga megpróbálásban kell véghezvinni, és így a' kenyeret és poharat vévén Krisztus' testével és vérével közösülünk; mint a' szent írásban tanítatunk. — Valljuk hogy a' házasság jó, szent, tisztességes és Istentől rendeltetett, senkinek meg nem tiltandó, ha Isten' igéje nem áll ellent. —

„Kegyeseket és Istenfélőket, hisszük, aval bizonyítani kegyességeket Isten előtt, hogy jótetteket cselekesznek. — mellyeket Isten segít, hogy azokat ők gyakorolják. — Ezen jótettek e' következők: szeretet, öröm, béke, béketűrés, jóság, szelidség, szerénység, mértékletesség, 's más a' szent írásban ajánlott jótettek. — Ellenben megvalljuk. — Őrizkednünk kell az áll-profétáktól, kiknek czéljok a' népet az egy ur Isten' imádatától elvonni. Teremtményekhez ragaszkodni, azok-

„ban bízni. — A' szent írásban parancsolt jótetteket elhagyni, és emberi költeményeket követni. — „Hitünk' alapjául tartjuk az ó és új szövetségi könyveket, és követjük az apostoli vallástételt. —

„Ha ki pedig mondaná, hogy mi egyéb tudományt követünk, hogy az felette csal, és csalatkozik, megfogjuk mutatni, hogy ha rendes bírák által az nekünk szabad lészen. —

Egyfelől ritkaság' okáért kívántam ezen vallástételt ide iktatni, — másfelől azon hasonlatért, melly ez — és az 1660 tájat Brandenburgba költözött lengyel unitáriusok által bévétetésök iránt — Fridrik Vilhelm brandenburgi választónak bémutatott vallástétel (confessio) közt szembetűnő, mellyet már Szent Abrahámi is Egyházi történetek című kéziratában megjegyzett. — Azonban a' hasonló czikkek csupán azon következményt hagyják sejteni, — mellyszerint valamint a' valdiak, úgy az unitáriusok, 's következőleg más keresztény felekezetek is, mindenik ön lelkiesmérte' szabadságát és saját meggyőződését követvén, az evangéliom' tiszta folyamát tették vallásuk' alapjává. — Innen magyarázható az, miszerint minden vallások bizonyos hit-czikkekben hasonlítanak egymáshoz; sőt a' lényeges alapokban éppen meg is egyeznek. Egyéb-iránt mint Rainer szerzetes'szávaiból. a) Ki ellenek 1250 nyomozó volt — kitetszik; a' valdiak' felekezete, minden egyebek felett régi — mivel némellyek azt I. Sylvester pápától, mások az apostoloctól hozzák le, — a' valdiak csak felelevenítették. —

a) Philippi Mornaei Hist. Papatus. pag. 304. 305 — J. Thuani histog. Tom. I. Lib. XXVII.

IX. C z i k k e l y.

Hussziták Magyarországon és Erdélyben.

XV. században.

H u s s z J á n o s és P r á g a i J e r o n i m, — Prágában az első hittudomány' tanítója az akademiában, az utolsó az ottani szentegyház' papja, — a' 15 század' elején 1408 körül tagadni kezdték a' szentegyház' látható fejét, és a' papi rendet; tanítván, miszerint senki el nem tiltathatik az evangyéliom' hirdetésétől, az uri vacsorát mind két szín alatt szolgáltatni rendelték követőik közt, — nem tagadták a' szentek' tiszteletét, gyónást — és purgatoriumat, a) melly hittanjokért H u s s z a' konstantzi egyházi gyűlésen 1414-ben, — J e r o n i m pedig a' következő évben megégettettek, a' 'Sigmond császár és magyar királytól nékik adott hit-levél ellen mint állíták. Innen egy vérengző háboru eredett, melly hussziták' hadának mondatik; a' hussziták Z i s k r a J á n o s vitéz vezérok alatt cseh, morva és szilezia országokban az egyházakon, papokon, bárátokon és zárdákon szörnyü dúlást vittek véghez, 'Sigmondot Prága alatt megverék, 's több sergeit tették semmivé, — 1418. és következő években. —

Béhatván a' hussziták a' magyar honba is, felső Magyarországbán a' szélbéli várokat, erőseket, és városokat elfoglalták. 'S i g m o n d alatt és A l b e r t király' idejében — A l b e r t király'

a) *Matthiae Schröck. Hist. Ecclesiastica. Bolla. Hist. Univer. aevi medi.*

özvegye, Er'sébeth Zoljom' várát Ziskrának ajándékozá egész tartományával együtt, melyben ők az erősegeket megülvén, az egyházakat és papi rendeket szörnyen dúlák és pusztíták — 1440 körül. a)

Még 1451-ben is hatalmaskodának a' hussziták Ziskra alatt a' magyar honban. VI-dik László királyunk alatt, ki Hunyadi János' vezérlete alatt nagy serget küldé ellene, de Losóhcznál a' husszitákhoz szító feles magyar urak által elhagyatva, Ziskrától megveretett 1451. — Ujra rájok menvén Hunyadi, nagyobb erővel őket több várakból kiverte és az országból kikergette. b)

I. Mátyás királyunk' idejében még találunk Szepes, Liptó és Trencsén vármegyékben dúló husszita maradékot 1460. — Sőt Mátyás többnyire személyesen hosszas háborut folytatott Podiebrád cseh király ellen, ki maga is Hussz' tudományát pártolta, és azért a' római pápától átok alá vettetett. — Továbbá Mátyás a' Hussz' tudományát követő cseheket és morvaiakat, kik r. catholica vallásra visszatérni nem akartak, számkivetette, — így száműze 1488. többeket Slauszki Miklós papjokkal együtt Magyar és Erdélyországokon által Moldvába, kikhez két évek' múlva a' morvai hitrokonok Krenovszki Ilyést küldék vigasztalás és lelkesítés végett; de majd Mátyás király' halála után VII-dik Ulászló alatt honukba visszamentek. c)

Lenni kellett Erdélyben is Hussz-követőknek, mi megtetszik Lépes György' erdélyi püspök'

a) *Pethő Gergely'* magyar kronikája. 1440. és következő évekről.

b) *Pethő Gergely'* magyar kronikája. 1451. évről.

c) *Joh. Amos Commenii Hist. Pers. Boh. Cap. XX.*

levelből, melyet 1436. május' 8-kán írt a' keze alatti r. kath. papsághoz és néphez, ilyen hangon: Hiteles adatokból tudjuk, miszerint némelly husszi eretnekséggel feztözettek Moldvából és más tájakról mint fekélyes állatok, nem csak a' kijegyzett kerületeket (a' milkovai püspökségben) hanem ezen részeit is Erdélynek — veszélyteljes tudományokkal elöntötték, a' mi nyájunkból több mind két nemű embereket elrontván a) kiknek is visszatérítésökre a' mindjárt említett püspök szent Ferencz szerzetbeli: Jacobus de Marchia nevű térítőt hívott Erdélybe. — b)

Kétségkívül tehát, mind Magyarországon, mind Erdélyben többen voltak hussz-követők, azonban hogy husszita egyházak léteztek volna a' honban dúló csehekén kívül, nem írják történet-íróink — 's ha voltak is, azok a' XVI. században a' protestáns egyházhoz csatolták magokat. —

Egyébaránt Csehországban is végre meghasonlottak egymás közt a' hussziták ke helye-
sekre és tháboritákra, — az első az
uri vacsorát mind két szín alatt vették, — az utol-
sók minden egyházi igazgatást megvetettek, —
ezek árva'knak is mondattak, azok később a'
római anyaszentegyházzal egyesültek. — Ezek
ma is fenn vannak Csehországban és Morvában, c)

Illy viszonyok közt is Szent István I. ma-
gyar király' idejétől fogva a' reformatioig, Erdély-

a) Szeredai Series Episcop. pag. 152. — Katona Hist. critica. Tom. XII. pag. 740. —

b) Archidiacon. Cathedr. Michaelis Burján de duplici ingressu. G. Bladratae in Transyl. pag. 151.

c) Matthiae Schröck Hist. Ecclesiastica.

ben a' latán szertartásu a. szentegyház tetemes szakadás nélkül divatozott, — annak hit-tudomát tartották csaknem kizárólag magyarok, székelyek, és az 1143-ban I. Geyza által Erdélybe telepített szászok — ezen szentegyház' püspökei közül ez' időkben többen voltak tanult, jeles és érdemtelmes férfiak, derék honfiak, millyennek iratik Lépes György, ki 1442. mart. 15-kén a' Szent Imrei viadalban Hunyadi János erdélyi vajda mellett a' török Mezeth Bég ellen jelesen vítezkedett, — 's ugyan ott a' honért vérét ontotta — a) voltak jeles írók is a' papi, és külső rendből —

Azonban a' latán anyaszentegyház mellett divatozott a' görög szentegyház is; nem annyiban a' magyar, székely, és szász nemzet közt, mint a' bészállongott vlakk vagy oláh, szerb, bosznyák, bolgár, orosz, görög és rátz népek közt, mert Erdély elejétől fogva különbféle népek' gyűlhelye volt — 's néha fényeskedett a' királyi thron körül is mint II. Béla' időszakában 1131 tájat, midőn az ország' kormányja jobbára, a' görög vallásu Heléna, Uros serviai fejedelem' leánya kezében volt, ki vak férje' szeméiert véresen állott bosszut a' magyar fő rendeken az aradi gyűlésen, — hasonlólag görög vallásu volt IV. Béla' nője Mária Laskaris Tódor niczeni görög fejedelem' leánya. b) De olvassuk a' történet íróknál, hogy még Szent László király erdélyben némelly magányoknak (monostoriáknak) mellyek görög egyháziak voltak, mint a' Torda-hasadék feletti is, jeles kiváltságokat en-

a) Schematismus Venerab. Cleri. Dioccesis Transylv. ad a. MDCCCXXXVIII. pag. IX. et Sequentibus. —

b) Huszti András' ó és uj Dáczijája.

gedett. — utóbbi történeteinkben is folyvást van emlékezete a' görög szent egyháznak Erdélyben, jöllehet olly terjedelmes és törvényesen bévett, soha nem volt, mint a' latán a. szentegyház. —

A' görög szertartásu hit-vallás a' legrégibb időktől fogva létezett tehát Erdélyben mind mostanig, jobbára a' fennebb elé számlált népek közt. — 1698 tájat ezen egyház két részre oszlott. Egyik, szinte terjedelmesb része innepélyesen egyesült a' latán a. szentegyházzal ^{a)} és azóta külön püspök által igazgattatik, kinek lakja, és az egyháznak főiskolája B a l á ' s f a l v á n van, — ezen egyesült rész bír a' négy törvényesen bévett vallások' minden jogaival, — a' nem egyesült résznek saját püspöke van, kinek lakhelye S z e b e n, 's ugyan ott van hittudományi iskolája is, — nemörvendhet még a' négy vallások' szabadalmainak, nem lévén mindeddig bévett vallás, hanemcsak türetett. Türetése mindazáltal bizonyosítva van, az 1792-ki LX-ik törvény czikkely által.

^{a)} *Francisci Fasching. e. Soc. Jesu. Nova Dacia a pag.*
20 — 25.

I. I d ó s z a k.

**A' reformatio 's aval együtt az unitaria val-
lás' eredete, és terjedelme Erdélyben
a' XVI. században.**

KÚTFŐK.

a) Hazai polgári történetekre: Volph. C. Bethlen Historiae Transylv. Lib. X. Cibinii 1792. — Joannis C. Bethlen Rerum in Transylv. ab a. 1629 — 1663. gestarum Libr. IV. — Toppeltini Appendix Revolutionum Transylv. — Faschingii Daciae novae Part. III. et IV. — Josephi Benkő Transylv. Viennae 1778. — Martini Felmer Primae Lineae Histor. Princip. Transylv. Pray, Katona, Huszti András' ó és új Dacziája 's a' t.

b) Egyzázi történetekre: Haner Historia Ecclesiastica. — Lampe sive Ember Pál Historia Ecclesiae Reform. in Hungaria. Sigler Series Episcoporum Lutheranorum. Schmeitzel de S. Ecclesia Lutherana. Veszprémi Biographiarum Centuriae. Franc. Párizpapai Rudus redivivum, Bod Péter smyrnai szent Polykarpus. — Magyar Athenas. Historia Ecclesiastica. Smitt de Agriensibus Episcopis. Katona Histor. Critica. Andreas Ilias de ortu et progressu variarum in Dacia Gentium et Religionum. Michaëlis Lombard Szent Abrahámi Historia Ecclesiastica ms. — Steph. Fosztó Uzoni Historia Religionis Unitariae ms. — Steph. Agh. Hist. Ecclesiastica ms. Sandii Biblioth. Antitrinitarior. más kútfők magok helyeken megnevezetnek.

I. O s z t á l y.

Külrendű honi történetek a' XVI. században.

A' XVI. század' elején 1514 — 1526. II. Lajos üle a' magyar trónon, kinek uralkodása alatt 1518 körül a' magyar honba is behata a' reformatio az 1522. tiltó királyi leírat — 1523 és 1525. kemény országgyűlési határozatok' ellenére is a) elesvén II. Lajos 1526. aug. 28.-kán vagy is Keresztelő szent János' fővétele napján a' mohácsi vérmezőn, két ellenpárt által két királyók választatának I. Ferdinánd, és Zápolya János erdélyi vajda, kik közti 10 évekig tartott trón-követelési háborunak 1538. a' n. váradi béke vete véget mindeniknek meghagyván a' magyar királyi czimmel élhetést. —

I. János király' viszályos uralkodása alatt mind hatásabban terjede a' reformatio, vagy is kizárólag a' lutheri hit-tudomány Erdélyben. Noha 1527. kemény feddő levelet íra a' szebenieknek a' lutheri hit-tudomány követők ellen. Mint Eder és Haner b) jegyzik, mindazáltal hazai viszonyokkal, és háborukkal ellévénfoglaltatva, ellenök c) keményen nem lépett fel — 's nem olvastatik alatta egy törvény-czikkely is a' lutheri hit-tudomány' meggátlására, vagy kiirtására. Meghalván I. János király 1540-ben özvegye:

Izabella kezde uralkodni az 1540-ben a' magyarországi rendek által innepélyesen király-

a) Katona Hist. Crit. Tom. XIX. pag. 390. 393. Haner Parizpápai.

b) Jos. Car. Eder. Observ. ad Hist. Transyl. pag. 278. 279. Haner. Hist. Eccl. Lib. 4. —

c) Hist. Diplom. R. Ev. Nro. XXVIII, p. 6.

nak választott **II. János Sigmond** nevében mint természetes gyám-anya, — ki Budát és Magyarország' több részeit **I. Ferdinánd** ellen védeni tehetetlen lévén **Szolimánt** hívá segédre, a' hatalmas Szultán a' Budát vívó Ferdinandi hadakat elűzé — de Budát szép szín alatt egyszersmind elfoglalván **Izabellát** a' király fival együtt Erdélybe küldé — ahoz kapcsolván Magyarország' részeit a' Tiszáig — és így **1541.** Erdély külön válik Magyarországtól. — 'S azóta külön fejedelmei is kezdenek lenni, egészen **I. Apaffi Mihály'** haláláig ön-állásu fejedelemség lévén. —

Martinuzi György barát lévén **I. János'** vég-hagyása szerint a' királyfi' nevelője és férfi gyámja, — míg ő élt nehezen terjedett ugyan az új hit-tudomány *a)* mindazáltal a' r. katholica vallás mellett a' lutheri is szinte megszorítás nélkül gyakoroltatott, *b)* ugyan **György barát'** eszközésére **Izabella 1450.** Erdélyt **I. Ferdinánd**-nak általengedé **Opulia**, és **Ratiboria**, szileziai két kis hercezségekért és évenkénti százezer aranyakért **1551.** ki is költözék Erdélyből előbb a' nevezett hercezségekbe, de azokat csak hamar megunván, haza mene anyyához **Lengyelországba** — az alatt **I. Ferdinánd'** képében **Kasztald** és **Martinuzi** igazgatók a' fejedelemséget; de majd **1551.** decemb. **17-kén** **Martinuzi Kasztald** által a' törökökkel gyanus egyetértés miatt meggyilkoltatván, helyette **Bátori András** (ecsedí) tétetett főkörmányozóvá, ki ezen hivataláról lemondván **I. Ferdinánd** által **Dobó István** és **Kendi Ferencz** tétettek erdélyi vajdákká **1552.** —

a) Haner Hist. Eccl. lib. 4. pag. 190. et 199.

b) Idem Hist. Eccl. lib. 4. pag. 203.

I. Ferdinánd' uralkodása alatt az új hit-tudomány elleni kemény tiltó törvényt, vagy ellenző királyi leíratot nem találunk — azonban az új vallásnak törvényes szabadalmat adadni sem olvasunk, — mindazáltal ezen idő-közre esik Erdélyben az egyházi jók' világiakká tétele (*secularizatio bonorum ecclesiasticorum*).

Azonban Izabella Petrovics Pétert, maga rokonát és a' királyfi' gyámját Szolimánhoz küldé 's panaszát Erdélyből lett elküldtetése aránt feladá — Szolimán menydörgő parancsolatott küldvén az erdélyi rendekhez, azok Izabellát a' királyfi val együtt 1556. innepélyesen visszahozák Erdélybe, 's ugyan az érdekelt évben a' már elfoglalt egyházi jók' világiakká tétele megerősítetik a' királyné és fia által a) 1557. pedig jun. 1-ső napján a' tordai országgyűlésen hozatott VII. törvény-czikkely így alapítatik meg: Mi és a' mi fenséges fiunk az ország rendjei' alázatos esedezésökre kegyelmesen megegyeztünk, hogy minden azon vallást tartsa, mellyet inkább akar — az új és régi szertartásokkal, megengedvén a' hit' tárgyában azt tenni, a' minékik tetszik. — 'S majd 1558. ugyan Tordán tartatott országgyűlés XXIX. törvény-czikkelyében megmagyaráztatik, melly vallások légyenek azok t. i. a' papista, lutherana. — b)

Izabella' halálá után, melly 1559. történt, II. János egyedül kezdett uralkodni. — Ki a' lelki-

a) Artic. Dietalis anni 1556. apud Mich. Burján in Diss. Hist. Crit. de dupli. ingressu. Georg Blandratae pag. 90. et 95.

b) In Dissert. praecitata pag. 192.

isméret' szabadságát nagyra becsülván, annak szabad kifejlődést engedett, alatta **1563.** a' fennebb érintett törvény-czikkely újra megerősítetett. — Több vitalmok után a' kalvini, vagy ev. reformata vallás is **1564.** törvényesen bévétetett, és annak külön püspök adatott. — Ugyan ő alatta **1566-**ban, az unitaria vallás is nyilvánosan kezdvén terjedni az országban, 's maga a' fejedelem is **1567.**, hét tanácsossai'va, kik ezek valának: Békes Gáspár, Kornis Gáspár, Hagymási Kristóf, Gerendi János, Csáki Mihály, Nizowszki Szaniszló és Szalánczi János, — 's az ország' többszamu főrendeivel azon vallásra állván törvényesen bévétetett **1568.** a' tordai országgyűlésen és **1571.** — kevéssel halála előtt újra innepéljesen megerősítetett. —

II. János 'Sigmond után (ki haláláig királyi czímmel élt) **Bátori István** választaték fejedelemmé **1571-**ben, nemes tiszta gondolkozása modját csak amaz elmés mondatából is elítélhetni: hármát tartott Isten magának. Semmiből teremteni, jövendőt előre tudni, és lelki ismereten uralkodni. — Ő megerősíté a' négy vallások' szabadságát; de megelőzé több szakadások' béhozását az újjítók ellen hozott törvény-czikkely **1576-n** a) ugyan azon évben lengyel királyá választatván a' fejedelemséget **Bátori Kristófnak** engedé által, ország választása' következeseül, ki hasonlólag érzett a' vallásra nézt — azonban **Bátori Kristóf** alatt **1581.** **Lelész János** Jézusszerzetbeli pap több jezuítákkal együtt befogadtattak az országba, **Bátori István** Lengyel király' ado-

a) Approb. 1. rész. 1. cím. 5. czikk.

mány levele mellett, kik Kolo'svárt nevendék-házat (Seminarium) alapítának, melyet Bátor i István és XIII. Gergely pápa nevezetes jövedelmekkel gazdagítanak.

Bátor i 'S i g m o n d következék 1582. fejedelemmé, ki alatt 1588. a' meggyesi országgyűlés kirekeszté az országból a' jezuitákat, 's ellene mondott egyszer'smind a' fejedelem' szándékának, miszerint a' töröktől elszakadni és II. Rudolf császár' védelme alá adni akará az országot, — mellyekért boszonkodva a' fejedelem 1595. tizenégy tanácsnokokat ölete meg törvényes kihallgattatáson kívül, melly tett' következésiben 1595. apr. 16. a' fejevári országgyűlésen a' jezuiták újra befogadtattak, eltöröltetvén az érintett 1588-diki kizáró törvény-czikkely, ugyanazon évben 'S i g m o n d hadat indíta a' török ellen — 's győzedelmesen folytatta, de 1596. III. Mahomed jöve ellene temérdek haddal, mellyen megijedvén csaknem erővel II. Rudolfnak adá az országot, maga pedig kimene Erdélyből, de 1598. újra visszajött és a' tordai országgyűlés által fejedelemnek elismertetvén II. Rudolf ellene hadat készíté — újra lemondván a' fejedelemségről — apa bátyját Bátor i Andr ást vármí püsp ököt és bíb ornokat erdélyi fejedelemnek választatá 1599. kit Mihály oláhországi vajda azon évben Schellenbergnél megvervén az országot elfoglalá és így vérhabokban bévégződék ezen század.

II. O s z t á l y.

Az evangyéliumi luthéri vallás' bėjövetelē Erdélybe.

1517. X Leo pápa, Tét t z e l S. Domokos szerzetsheli barát által közönséges bünbocsánatot hirdettete Németországban, ki ezen szabadalommal visszaélvén, közönséges panaszra adott alkalmat, többekközt Luther Márton szászországi eislebeni fi, augusztánus barát, a' vittenbergi akadémiában hit-tudomány' köztanítója hevesen kikölt Tét t z e l ellen, 's a' vittenbergi sz. egyház' kapujára 95,, hitet illető feladatokat fügesztvén fel Oct 31,, (nap-pali 12 órakor) azokban a' bünbocsánatot hirdető Tét t z e l, és társai ellen vitatkozott, — felindulván ezen Tét t z e l, 105. vagy némellyek szerint 106,, ellentételeket bocsátott ki Luther ellen, és Frankfurtban (az Odera mellett) ellene közhelyen vitatkozott, és Luthert úgynevezett hitkülönsséggel vádolta. — a)

E' viszonyból olly nagy tűz lobbant fel csaknem egész Németországban, melly a' kereszténységben azt a' nagy és sokféle ágozott osztályozatot alakította, mellyet ma szemlélünk, — alkalmat vévén ezen eredményből L u t h e r, a' hit' ágazataira is kiereszkedett, — az egyházi igazgatás' rendszerét is más alakba vette; szóval minden egyéb viszonyokat elhallgatván, külön vált hit-felekezete t alapított.

a) Matth. Schröckii Hist. Rel. et Eccl. Christ. Moskemi Hist. Christiana.

Németországban, sőt egész Európában, már 1517, 8, és 9-ben mindenfelé zengett és hirdettetett az év. luth. vallás, 's 1520-ban behatott Erdélybe is — Szebeni kereskedők által, kik Német- és Szászországokba járván fel az időben kereskedni, Luther' vallást illető munkáit lehozták az árukkal együtt honukba. — Ez időben jövének bé még két szerzetesek Ambrus és Surdáster János, szilesiai fik, kik Vittenbergben Luthert hallgatták, ezek a' szebeni főbirót Penflinger Márkot egyszersmind szász nemzet' grófját Luther év. hittanjára téríték a) 's Szebenben a' Csukás Péter' házában tanító intézetet állítanak. —

Római catholica vallásu papok nem mulaszták el ezen környülményt II. Lajos királynak idején feljelenteni, ki is 1522. Budáról levelet irván a' szebenieknek, keményen megtiltá a' Luther könyvei' olvasását. — 1523 a' Budán tartott országgyűlésből ujjabb leírat jött hozzájuk Luther' könyvei' megégettetésök' iránt, — 's egyszer'smind az írt gyűlésen határozatot hozának, miszerint a' Luthert követők az országból irtassanak ki, — 1525. a' rákos-mezei országgyűleten alakítatik a' gyászos törvényczikkely: a' Luther követők szabadon fogattassanak bé akar hól és égettessenek meg, b) de a' melly törvényczikkelynek hogy keresztény országban keresztény bírák előtt semmi sikere nem lett, senki nem csudálhatja. —

Sietének már, és sebes léptekkel sietének sokféle polgári és vallási egyenetlen viszonyok közt

a) Katona Hist. Crit. Tom. XIX. pag. 639.

b) Katona Hist. Crit. Tom. XIX. pag. 390. 393. — Hanner, Schmeitzel, Parizpapai in operibus supra citatis. —

a' magyarok' nagy temetőjük a' mohácsi vérmező felé, és Szolimán 1526. fel is jöve ellenök, kivel a' szerencsétlen magyarok honok' végromoltával, és önvesztekkel aug. 28-kán, vagy is keresztelő szent János' fővétetése' napján megvívának, Magyarország' érseke Szalkán László több püspökökkel, és csak nem minden jelesb fő és al nemesekkel a' csatahelyen maradának, 's e' nagy veszélyt mint szomorú örök gyász-oszlop, béfejezé II. Lajos királyunk' veszte. — E' temérdek veszély után a' magyar honban minden megváltozott. Az I. Zápolya János és I. Ferdinánd közti honi hadak alatt nem volt már többé tetemes akadály a' Lutheri vallás' hatásának és terjedelmének — a' szebeniek tehát 1529. febr. 18-kán közhirrre tették azon határozatot: mellyszerint nyolczad napok alatt ki az ev. luth. vallásra által menni nem akar a' várasból távozzék. a)

Szeben' példáját a' közelebbi 1530. évben követé Brassó' várossa, hól Hontér felállítá a' könyvsajtót, mellyet Bázelből hozott le, és nyomtatá Luther' munkáit német nyelven, mellyeket a' fő és alrendű nép szorgalommal olvasa. — Az (assissi) szent Ferenczi barátok innen Csik és Gyergyó székekre takarodának bé, kik a' népet a' r. catholica vallásban megtarták.

Kolo'svár 1540. Izabella alatt vevé bé a' lutheri ev. hit rendszert Heltai Gáspár plebánus — Omlási (Omlatius) egyházi tanító, és vizaknai Gergely iskola tanító 's igazgató mutatván előpéldát, — az általment papok közt volt Dávid Ferencz is, lector, vagy köztanító az iskolában.

a) Haner Hist. Eccl. L. 4. pag. 190.

Beszterczeiek 1542. hajlánek a' lutheri ev. hittanra, Teuchser Máté lévén vezérek ebben, ki elébb az ottani zárda' (szent Ro'sa szerzetű) igazgatója volt — elhagyván rendét, társait is nőket venni kénthette, utóbb a' város' főbírájává lett, — a' többi szász városok híven követték ezek' példáját, és így Haner szerint a' Luthert követő szentegyházak' reformátioja 1543-ban végrehajtatott.

A' szász nemzeten kívül a' székely honban is csak hamar elterjedt a' lutheri ev. hittan, — úgy a' magyar vármegyékben is. Erdély' főrendei többnyire arra hajlánek, következőleg Erdélyben a' Luther szerénti egyház magyar és szász nyelvűre oszlék; mindkettő azonban 1553 kezdve egy fő püspök (gen. superintendens) Viener Pál' igazgatása alatt álla 1554. august. 16-káig, — mikor Viener Pál pestisben meghalván, honi viszályok miatt üres volt a' luth. püspöki szék 1557-ig, — ekkor Jan. 13-kán Hebler Mátyás választaték püspökké, a' szász lutherana ekle'siákban, a' magyar luth. egyházban pedig Dávid Ferencz — hihetőleg a' szebeni synoduson, Bod Péter. Smyrnai szent Polycarpus II. Rész. 10. lapon már 1556. lutheránus püspöknek írja. Mivel pedig ezen vallás legelőbb Szebenben kezdett hirdettetni Erdélyben, innen szebeni vallásnak is neveztetett, teljes szabadság annak legelőbb az 1557-ki országgyűlésen adatott, Izabella és II. János alatt mikor is amaz, Erdélyt akkori józan, és ember-szerető gondolkozásáról, 's érzéséről örökre jóljajánló törvény hozatott; minden azt a' vallást kövesse, melyet inkább akar.

Maradtak azonban r. katholikusok is, legtöbben Csikban és Gyergyóban, Udvarhely és Ma-

ros székben leginkább a' havas alatt némely falukban, a) és egyebütt is, kiknek, miután B o r n e m i s s z a Pál, kit I. Ferdinánd Veszprémből küldött vala bé Erdélybe katolikus püspöknek, — általadván néki azon püspöki jószágot, melyet I z a b e l l a 1543. fogva maga számára tartott, — azért, hogy miután I z a b e l l a Erdélybe visszahívatott, I. Ferdinánd' jogait védte. — Erdélyből Magyarországra visszamenni kényszerítetett. — Meggye-si Ferencz musnai pap volt al-igazgatójok, ki 1553. Kolosmonostoron a' szállásán éjjel (állítólag ellenségei által) párnái közt megfullasztatott b) melly idő után az erdélyi r. katolikus püspökök, kik a' magyar királyok által neveztetek ki Magyarországon laktak, és választott püspököknek irták magukat, 's az erdélyi r. katolikus megyét (dioecesis) helytartók által igazgatták 1716-ig, midőn az erdélyi r. kath. püspökség b.e. VI. Károly r. császár és erdélyi fejedelem által helyreállítatott. c)

III. O s z t á l y.

Urí szent vacsora, mint hit-cikkely feletti vitatkozások 1557-től 1564-ig.

Miután mindazok, kik a' r. catholica vallásról, lutherére átalmentek, az úrivacsorában a' con-

a) Szabó Ferencz' kéziratá — lásd. Mich. Burján Dissert. de dupl. ingr. G. Blandr. lap. 259. Bod Péter Smyrnai szent Polykarpus. lap. 21.

b) Schematis. V. Cleri. Dioec. Transylv. a. MDCCCXXXVIII. p. LXXVIII. —

c) Schematismus praecitatus pag. XXX. item XXXVI.

substantiatiot (az úr' testének, vagy a' kenyérben, vagy alatta vagy felette jelenlétét) lelkiisméretők' szabadságában hitték *a)* az 1557-dikig; ekkor Kálmáncsehi (Sánta) Márton debreczeni lelkész, Erdélybe jöven (ki 1538. a' gyula-fejérvári iskolában köz-oktató volt mint r. catholicus) kezdett az úri vacsoráról Kálvin genevai pap' k. hit-rendszere szerint tanítani, melly az úri szent vacsorában semminemű átalváltozást el nem ismervén, azt Jezus' halálára és szenvedéseire emlékeztető, töredelemre és jobbulásra 's Jézus követésre serkentő szent jelnek tanítá, mellyet mindazáltal lelki szájjal, az-az élő hittel kéne venni. — Ezen hittan ámbár 1525-től kezdve zengett már Németországban és Európában, Erdélyben mindazáltal 1557-ig nem valának követői. — Kálmáncsehi vel együtt bėjövének Szegedi Lajos, Perék Lőrincz; Fodor Bálint kolo'svári fi — Tordai pap is segéd lévén, és többek számosan. — Ezen hittudomány hirdetők ellen tartományi köz-egyházi gyűlést (Synodus) hírdetének a' Luthert követők mindjárt az irt évben Kolo'svárra, mellyre vitatkozás véget megjelenének a' magyarországi és erdélyi Lutheránok és a' Kálvint követők *b)* márt. hó' 13-ára; Kálmáncsehi azonban lábfájdalmai miatt nem jelenhetvén meg, a' gyűlés várt következmény nélkül oszlék el, noha heves vitatkozásokba ereszkedének az ellenfelek egymás közt, mindazáltal, mindenik fél megállá ön hit-cikkjei mellett. — E' szerint ismét két részre szakadának az

a) Haner Hist. Eccl. pag. 232. 233.

b) Ekkor még nem valának állandóul megalapítva a' hitfelekezeti nevek. (lásd alább).

eklesiák. **Lutherana** és **Sacramentaria** vagy (mivel a' szász nemzet **Luther'** hit-tanja mellett marada, — a' magyar nemzet pedig jobbára **Kálvin'** értelmét kezdé követni). **Szász és magyar** eklesiákra 1557-ben.

Már tehát 1558. Tordán a' magyar hitű papok (igyeisneveztettek) a' lutheránok nélkül tartának egyházi gyűlést, mellyen **Dávid Ferencz** mint **Luthert** követő hevesen vitt **Kálmáncse-hivel**, ki ezen vetély után nem sokára meghalt.

Azonban bejőve helyette Magyarországról **Mélius (Juhász) Péter**, **Kálvint** követő debreczeni tudós pap, ki még számos főrendeket vona értelmére, 's mind a' magyarok mind a' székelyek közt még több követőkre talált. Annyira, hogy ezek közül kevesen maradának **Luther'** hittanja mellett.— **Dávid Ferencz** noha kezdetben **Méliussal** is hevesen viaskodott, mindazáltal többszöri viták után ingadozni kezdett, osztán nyilván általmene **Kálvin'** hit-tudományára, **Heltai Gáspárral** együtt, kiket a' **Kálvin** követők nyílt ölekkel fogadtak, a' lutheránok pedig fájlalának. — A' **Luthert** követők 1529. a' spirai országgyűléstől fogva kezdettek protestánsoknak (ellen-óvóknak) 1530. az augsburgi országgyűlésre beadott hit-formáról pedig augsburgi hit-forma követőknek 's egyszersmind **Evangeliumosoknak**, ev. lutheránusoknak, evangelikusoknak neveztetni: majd 1559. **Hebler Mátyás** püspök alatt Megyesen egyházi gyűletet tartának, hól heves vetély folyt a' **Luthert**, és a' **Kálvint** követők közt, mondattak ez utolsók szentjeleseknek, urivacsorásoknak, vagy sacramentariusoknak 's ev. reformátusoknak, felelő

lévén Alesius vagy Madár Dénes fenesipap, a' még Luther' hit-tudományát tartó magyar egyházak' püspöke — ellenszólók pedig Heltai Gáspár és Dávid Ferencz mindketten szentjel-hívók. — Az összeszólalkozás 1561. a' király' II. János' parancsolatjára megújítatott Medgyesen, — ha talán a' két fél megegyezhetne egymás közt; de ez a' remény nem teljesülvén, a' tordai országgyűlésen 1563. maj. 28-kán újra megerősítetik az 1557-ben hozott, már fennemlített törvény-cikk, — de az ellenviszony így sem csendesülvén le, az ország' főrendjei' kértökre a' király 1564. április' 1-sőjére Enyedre országos egyházi-gyűlést hirdettet, mellynek elnökévé önházi főorvosát, mint szent írásban jártas férfiat Blándrata Györgyöt küldi királyi levele mellett teljes hatalommal, melly szerint ha a' két vitatkozó felek egymással megegyeznek; a' hitaránti nyugtalanságokat megszüntesse, ha pedig meg nem egyeznének, rendeljen mindkét félnek külön püspököt, egyszersmind megint a' gyűlést, miszerint mindenképen békülésre törekedjék. *a)*

Az enyedi vitatkozás az úrivacsora felett az elmék' nagy törekedésével és indulatával folyt az ellenfelek közt, — de midőn egyik rész is a' másnak engedni nem kívánna, 's mindenik maga hitcikkelye mellett tántorítatlan állana, nem volt egyéb hátra, minthogy mindkét félnek külön püspök adattassék, miszerint a' szentjelt hívó magyar eklésiak' püspökévé Dávid Ferencz nevezteték ki, a' Luthert követők' püspöke Hebler Mátyás

a) Lampe Hist. Eccl. Reform. in Hung. ad an. 1564. pag. 123. 124. *Parizpápai Rudus redivivum.*

maradván. Így végződék bé az úrvacsora feletti hosszas, heves vitatkozás, — miszerint a' harmadik u. m. az ev. reformata vallás is törvényesnek elismértetett, 's következőleg már három bévett vallás divatoz Erdélyben az 1564. jun. 18-dikán Tordán tartatott országgyűlési VIII. törvény-czikkely szerint, melly három vallás az 1565. Kolo'svárt tartatott országgyűlési XXI, XXII, XXIII. czikkelyek által újanon megerősítetett. —

IV. O s z t á l y.

*Az unitaria keresztény vallás' eredete Olasz
honban, 's terjedelme Lengyelország-
ban XVI. században.*

1. §. Unitária vallás' eredete.

Mint szintén más, Erdélyben divatozó vallásoknak, úgy az unitária vallásnak is a' külföld volt szülő anyja. Kezdeté így történtnek íratik hiteles írók által: a)

Midőn a' különböző értelmű reformátorok a' szent írás' magyarázatában sem magok közt, sem a' r. catholicusokkal meg nem egyeznének, és a' vélemények' sokfélesége miatt a' vallás' ágazatai mind szövevényesbökké és homályosbakká lennének, Európában több értelmes tudósok' elméji oda hajlának, miszerint egy minden homálytól ment, tiszta

a) Sand Bibl. Antitrinit. Bock Hist. Antitrinit. Szent Abrahami Historia Eccl. ms. Budzinii Hist. Eccl. ms. B. Vissovathi Medulla Hist. Eccl. Bolla Hist. Univ. aevi medii, St. Fosztó Úzoni Hist. Unitariorum in Transylvania ms. Steph. Agh. Historia Ecclesiast. ms.

és a' józan értelemnek mosolygó vallás alapítatnék. Több illy értelmű vallás-tudósok hallaták szózataikat, de csak magánosan — a' nehéz pályára egyenként fellépni nem merének. Társulat alakula tehát több minden rend és karbeli tanult férfiakból 1546-n a' velencei birtokban Viczenza mellett, mellynek elnöke, mint látszik Lelius Sozzin szienai fi, főrendű olosz volt; tagjai Ochín Bernárdin római pápa' gyóntatója, kaputzinusok' főelőjárója. Két hasonló rendű szerzetes: Ferencz kalabriai fi, és Jeronim májlandi — mindketten Ochín' tanítványi. Buzali Leonhárd abbás. Camillus Renatus. Alcsiati Pál törvénytudó. Gentilis Bálint orvos. Verger Péter Pál. Darius Sozzin Lelius' testvére. Külrendű főember: Servéth Mihály arragoniai spanyol, tarrakoni, villanovai fi, tudós orvos; ki azon időben az emberi testbeni vérforgásról jeles munkát írt, (alább fog említeni) Blándráta György piemonti fi orvos és hit-tudós. Gribárd Máté. Monte Chiaro Jakab, Trevisoi Julius, de Ruego Ferencz, spanyol. Paruta Miklós, orvos és hit-tudós, ki azután Erdélyben is megfordult. Fell Szylvester; számuk 40-nen felyül iratik. Ezen hit-tudományi társulat' célja volt, hogy a' szent írást alaposan megvizsgálván, abból a' hit' ezikkeit különösön az Isten' egysége és háromsága úgy a' Krisztus' elégtételéről hit-tudományt mentől tisztább és a' józan értelemmel megegyezőbb világosságba emelhessék; a) 's azon hitágozatot tegyék vallás alapjává, melly a' szent írással, kü-

a) *Matth. Schröckii Hist. Rel. et Eccl. Christ. adumbrata in Usus Lection. Edit. 4. Berol. 1797, pag. 315, Mosheim Hist. Eccl.*

lönösön az evangyélium' tiszta értelmével és az apostoli hit-formával minden tekintetben megegyez, mert Istentől jöven mind a' szent kijelentés mind a' józan értelem; lehetetlennek tetszett nekik, miszerint Isten e' kettő közt nyilvános egyezést ne szerzett volna. — a) Ezen elvekből indulva ki, munkálatjukat sikeresen folytatták; de még azon évben értésére esvén a' társulat és annak munkálatja a' hit-nyomozó székek talán Buzali Leonhárd abbás vigyázatlansága miatt, mindnyájan életveszélybe jöttek; Monte Chiaro csak hamar természetes halálállal holt meg. Többen közülek Helvecziába, Német, Morva és Lengyelországokba futának; legtöbben pedig a' török földre, különösön Thessalonikába; — többek közt a' mindjárt említett derék a b b á s D a m a s z k b a n köntös varrással szerzette kenyerét és ruházatját. T r e v i z o i J u l i u s és d e R u e g o V e l e n c z é b e n vizben, S e r v é t K a l v i n J á n o s' genevai pap' eszközletére G e n é v á b a n 1553. oct. 28. gyászos farakáson vesztettek el, L e l i u s S o z z i n 1541-ben 21 éves korában elébb H e l v é c z i á b a , onnan F r a n c z , A n g o l , B e l g a , N é m e t és L e n g y e l o r s z á g o k b a , ' s m a j d H e l v é c z i á b a T i g u r b a , onnan 1551 megint 1558 L e n g y e l o r s z á g b a v e t t e ú t j á t , h o l L i z m a n n i F e r e n c z S z e n t F e r e n c z s z e r z e t ü m i n ő r i t á k t a r t o m á n y i e l ő l j á r ó j a L e n g y e l o r s z á g b a n , B o n a S z o r t z i a , S i g m o n d A u g u s t l e n g y e l k i r á l y ' é d e s a n y a g y o n t a t ó j a , és C s ó v i n é p - p a p ö t e t b a r á t s á g o s a n f o g a d v á n , e g y s z e r s m i n d m u n k á j i t i s m e l l y e k e t a ' h i t - á g a z a t o k r ó l í r t , m e g k e d v e l v é n , v é g r e

nemcsak pártolója, de terjesztője is lett a' Sozzini hit-rendszernek. Lelius Sozzinus lengyel honból Velenczébe utazott, bizonyos örökségi ügyében; onnan Tigurba vissza, hol máj. 16-án. 1562. a' reformáta egyház' kebelében hunyt el, lengyel honban talált menedéket Blándrata is, ki nem sokára Erdélybe jött Izabella' udvarába mint főorvos; mint alább érintjük. Ochín előbb Németországba mene, onnan Genevába Kálvinhoz; majd Augszburgba; továbbat mint Martyr Péter' útítársa Angliába utazott; onnan visszatérvén 1553 Genevában, Tigurban's majd Bázelen tartozkodott, majd Mülhausenben honolt, honnan 1564. Lengyelországba vonúlt — innen ismét Morvába az Anabaptistákhoz, honnan több hit-ágazatokat illető feladatokat (thesis) küldött Lengyelországba, 's hol Slavkov nevű helységben megholt 1564. Paruta Morvába lett menedéket, honnan Lengyelországba is gyakran általment. Sőt 1559 tájat Erdélyben is megfordult. 1560 pedig Bernában vénkorában lefejeztetett. Gentilis előbb Lengyelországba ment, de onnan Szavójába visszaménvén 1566. Bernában vesztette életét — Alcsiati pedig előbb Lengyelországba, onnan majd Thessalonikába vette útját, és ott holt meg. D. Sozzini Morvában lett menedéket. Így e' szétosztlatott társulat' tagjai részint élő szóvali tanítványaik által Európában elterjeszték hit-tani rendszereiket és elveiket.

Leginkább a' lengyel nemzet volt hajlandó ezen hit-rendszer' elfogadására, innen 1558 már szentegyházak alakulának a' krakkói kerületben, melyeknek esperestje Blándrata volt; létezének több egyházak is a' lengyel vajdaságokban, egy hit-

társulatban a' kálvint követő lengyelekkel, kiktől még ekkor elválva, az egyházi igazgatásra nézt nem voltak, (mint alább meglátandjuk).

Erdélyben pedig ez időben még Sozzint követő egyházak nem voltak, az Isten' egysége és háromsága felett ottan még vitatkozások nem hallattak, hanemha kevesek közt magányban, és az író asztalok mellett, noha **B l á n d r a t á r ó l** iratik *a)* miszerént két izben jött Erdélybe, először 1544 (helyesebben 46) mint főorvos özvegy királyné Izabella' udvarába; de hogy ekkor hitaránti érzeteit és gondolatait nyilvánosokká tette volna, nem bizonyos — második bejötté 1563 esik. **II. János** király mellé, viszont mint udvari főorvos jelenik meg; de vallási érzelmeit, mellyek azonban már a' lengyelországi hit-viszonyokból a' sozzinok' irományiból, 's több illy nemű munkákból az erdélyi hit-tudósok előtt is ismeretlenek és idegenek nem voltak, már nyilván is kezdé mind a' király, mind a' főrendek és a' papság előtt előadni, és azok felett vitatkozni — nem sikeretlenül, mint mindjárt érintjük.

11 §. Az unitária vallás' előzményei Erdélyben.

Helyesen írja Sand az antitrinitáriusok' könyvtárában, miszerint az unitária hit-tudományt legelőbb **Blándrata György** hozta át lengyel honból 1563. 's hintette el Erdélyben **II. János király'** védelme alatt *b)* melly annyival igazabb,

a) Michael Burján de duplici Ingres. Blandratae in Transylvaniam.

b) Sandii Biblioth. Antitrinitar. pag. 28 — vesdőszeve Lubieniczki Hist. Refor. Pol. pag. 170. — Bayle in Dict. Hist. pag. 564.

mennyivel inkább tudatik honi történeteinkből az, miszerint az erdélyi királyi udvar akkor szoros viszonyban állott a' lengyel udvarral ^{a)} különösen a' királyi családdal; Sigmönd August lengyel király' leánya lévén I z a b e l l a , innen számos főrendü lengyelek , millyen volt N i z o w a z k i a' királyné és II. János' tanácsnoka 's más karbéliiek is, jöttek által királyi szolgálatba, kik B l á n d r á t á v a l már egy értelemben voltak a' vallás eránt, 's kétségtől együtt munkálkodtak annak terjesztésében is Erdélyben. Az erdélyi főrendek közül felesen, valamint a' nép közül is sokan valának hajlandók elfogadni ezen hittudományt; de hogynyilván egyház formálódjék előbb szükség volt egy hatalmas, nagy tudományu, hatás befolyású hit-tudósra és papi férjfirra , ki azon hit-tant alaposan felfogván, azt rendszeresen a' népnek elejébe adja, felfejtse, és tisztán elméjébe csepegtesse, ilyennek találta-tott néhány évek' múltával a' nagy tudományu D á v i d F e r e n c z .

Megczáfolandók tehát azok, kik úgy vélekednek, hogy Erdélybe elébb S t a n k a r égy Maylandi fi hit-tudós olasz pap hozta volna az unitária hit-tudományt. S t a n k a r 1557 igaz , hogy M. Vásárhelyt vitatkozott Dávid Ferenczel és Hebler M á t y á s s a l : a' K r i s z t u s ' k ö z b e n j á r ó i hivatala felett, de fő állítmányának egészen más czélja volt, mint az unitária hit-vallás, helyre hozandó Szent Ábrahám Lombárd Mihály unitárius püspök kéziratában is azon állítmány, hogy 1540-n

^{a)} Bod Péter Smyrnaei Sz. Polycarp. 18. lap. és Hist. Unitar. pag. 11.

Kolo'svár egészen unitária vallásra tért volna, mivel és későbbre történt, mint meglátjuk alább — az erdélyi hit-tudósok tehát Blándrata' bėjöveteléig csak íratokból 's hit-tani munkákból merítették ezen vallás' némü némü ismérteit.

III. §. Blándrata' nézetei az enyedi egyházi gyűlet' alkalmával. Unitária vallás' hajnala Erdélyben.

1564. A' fennebb már említett enyedi egyházi gyűleten a' Luthert követők, és az uri szent vacsorások közt tartott heves vetély' alkalmával, noha a' felhozott állítmányok, bizonyítványok és erősegek mindkét fél által írásban adattak elő — az azokkal párosított összefelelkezésekből mindazáltal önként kitűnt az, hogy az erősítmények' hatására és eldöntő erejére nézt Dávid Ferencz et illetné az elsőség, állallatá ezt csak hamar a' gyűlet' elnöke is Blándrata, és őt nemcsak becsülé; de terve' teljesítésére nézt legalkalmasbbnak is nézé — meg is kell vallani, így ír Seivert a) hogy Dávid Ferencz nagy észtehetőségű fáradhatatlan, céljában előnyomuló, ékesenszóló, erősítményei' alapításában kimeríthetlen volt. —

Dávid Ferencz azért a' királynak is ajánlatta udvari pappá tételét, még azon évben, kinek prédikálására mind a' király, mind a' főemberek és több népek közt hatósb állást veve magának az unitária hit-tudomány; de még az országban elterjedve nem vala. —

a) Seivert. pag. 54.

A' király' engedelmeiből azért 1566. febr. 24-n tartományi egyházi-gyűlés hirdettetik Tordára, de onnan a' király' kívánatára Gyula-Fejérvárra vitetett által az érintett határnakra, hol legelőbb kezd vitatkozás indíttatni Isten' egysége és háromsága felett. — Im! itt kezdődik nyilván az unitária vallás' hajnalnyilata Erdélyben. — Visszajöven a' gyületről Dávid Ferencz már a' népnek is kezdé hirdetni az unitária vallást és hiteles szóhagyomány szerint, Kolo'svárt torda-utsza szegletén egy kerek köven prédikációt tart a' nép előtt, melly a' kedvelt szónokat vállain vivé be a' piaczi nagy szent-eggyáz' teremibe, melly addig a' lutheránoké vala, és egész Kolo'svár az unitária vallásra mene által. a) — Kolo'svárral együtt Torda, Déé's, Enyed, M. Vásárhely, G. Fejérvár, Abrudbánya 's több vármegyei és székelyhoni egyházak, papjakkal egyetemben, annyival inkább mivel már a' püspök is azon a' valláson volt; mivel pedig Kolo'svár vala központja azon vallásnak, innen kolo'svári vallásnak; a' püspök kolo'svári püspöknek kezdett neveztetni, Kolo'svár pedig ez úttal végképen kilépven a' szász városok sorából helyébe Szász város tétetett hetedik szász várossá a' nemzet által, b)

IV. §. Mik történtek a' hitre nézt a' G. fejérvári egyházi gyűlet után.

A' Gyula fejérvári hitfeletti vitatkozás közben, több jelenlévők előtt némelly czikkelyek igen rövi-

a) Mich. L. Szent Abrahami Hist. Eccl. ms. Steph. F. Uzoni. Hist. Unit. ms. Steph. Agh. Hist. Eccl. ms.

b) J. Benkö Transylv. Tom. II. pag. 128. 129. S. F. Uzoni in Hist. praecitata.

den és nem egész tisztasággal fejtegethétvén fel 1566. tehát ugyan azon évben május' 19-kén ujra egyházi gyűlet tartatik M. Vásárhelyt, hól az a' homályosoknak tetsző czikkelyeket köz értelemmel megmagyarázá és megállítá. — A' gyűlet után nem sokára egy katé ké z i s t adának ki az együtt munkáló esperestek és papok latán nyelven, melyből úgy tűnik ki, miszerint még nem voltak eléggé felvilágosodva több czikkelyekre nézt, sem maga Dávid Ferencz, sem társai, ez a' katé ké z i s felette ritka. —

A' miket említék, csak kezdetek valának, majd 1567. adának ki egy az unitária vallás' egész alapját magában záró már terjedelmesb munkát, a) latán és magyar nyelven, 's még több illy tartalmuakat, mellyeknek eredménye a' lett, hogy Erdélyben a' vármegyékben és székelyek' székein feles népes egyházak alakulának, részszerint Dávid Ferencz, részszerint hasonvallásu több papok' törekedési által. — Sőt kihata azon vallás Magyarországra is nevezetesen a' Bánátba, hól a' XVI. században nevezetes tudós Kárádi Pál. Temesvári vár-tiszt G. Bethlen Gergely' házi papja 's egyszersmind alföldi püspök számos egyházokat alapított. Sőt megfogant a' Dráva melléki vidékeken is és Pécs körüli helységeken, különösen Pécsen, hól gymnasiuma is volt ezen században az unitáriusoknak, mint alább ki fog tűnni.

Erdélyben nevezet szerint azon sz. egyházba ment által, már nyilván, II. János király tanács-

a) De falsa et vera Unius Dei Patris Filii et Spiritus S. Cognitione Libr. II. Authoribus Ministris Eccl. Consentientium in Sarmatia et Transyl. 1567.

nokainak nagyobb részével, mi nem kevés sikert adott annak sebes terjedelmének. —

V. §. Isten' egysége feletti vitatkozások.

Elmellőzvé a' Gyula-Fejérvárt tartott hitfeletti első vitatkozást, nagyobb figyelmet érdemel az ugyan Gy. fejérvári második vetély 1568. mely két ízben hirdettetett ki, előbb Tordára, majd pedig G. Fejérvárra nagyobb kényelem és a' király' jelenlehetése' okáért, megjelenének erre felső és alsó magyarországi és erdélyi hittudósok martius' 8-kán, — tartatott a' királyi tágosb teremben tíz napok' lefolyta alatt. — Napi rendje így következik:

Közbeszólók az unitáriusok közül voltak: Dávid Ferencz ki már ekkor püspöknek íratik, — nem unitáriusokénak, hanem evangélicusokénak, mivel az unitáriusi nevezet még nem jött volt divatba. Blandrata György. Basilus (király) István kolo'svári pap, Hunyadi Demeter enyedi iskola-igazgató, Gyulai Pál, Gy. fejérvári fő iskola-igazgató.

Az ev. reformátusok közül Melius (Juhász) Péter debreczeni pap, ki ekkor magát katolikusok püspökének nevezé, nem lévén mégdivatban az ev. reformatus nevezet — Czegledi György váradi, Sándor András dévai, Turi Pál bihari, Klein Lőrincz besztertzei papok, Károli Péter váradi iskola-igazgató.

Vetély-bírák a' királytól rendeltettek: Hebler Mátyás lutheránus püspök, Károli Sebestyén, Heltai Gáspár és Szigeti Miklós az ev. reformátusok közül.

Az unitariusok közül: Szegedi Lajos' Csázmái István gy. fejevári pap, Sztárai Miklós új tordai pap, és Kárádi Pál temesvári pap, alföldi püspök.

Gyorsírók számszerint négyen, — Fejevári Márton décsi pap, Marosi Sinning János sz. kereszturi pap, Ovári Benedek gy. fejevári iskola igazgató, Vagner Gergely, gy. fejevári köz-tanító, — megállítatott azonban az is, miszerint a' vetély tisztán Isten'ígéből tartassék. —

Mart. 8-kán tehát reggeli 5 órakor a' vitakozó felek össze ülven tíz napok alatt hithetetlen ipart, és munkát fordítanak a' nagy és nehéz feladat' eldöntésére, és mindkétfél egész erejét kifejté, és kiadá. —

Tizedik nap' végével a' király véget vete a' vetélynek mindenik félnek keményen megparancsolván, feje' vesztése alatt egymás elleni szitkokat és gúnyokat eltávoztatni. — 'S egyszer'smind megtiltá hasonlólag, a' vallásban több ujítást és szakadást hozni bé. —

A' következő 1569. évben midőn az elmék még mind forradalomban volnának, a' király által megint közvetély hirdettetik oct. 10-kére N. Váradra, az okból, hogy ottan Magyarország' távolabbi tájairól is jelenhetnének meg papok és hittudósok. — Ez is hasonló innepélyességgel tartaték annyi különbséggel, hogy ebben a' közbeszólók közt külrendűek is jelennek meg, maga a' király több ízben szólal fel, és teszen feladatokat, vagy a' vitakozás' tárgyától eltávozott feleket a' kitűzött feladatra visszaidézi. Különösen figyelemre méltó, a' mit az ötödik napi vitalom' alkalmával

mond: „Mitőlünk, és a' miéinktől tinéktek semmi „bántástok nem volt, hogy pedig Melius Péternek a' mi szónkat megmondották, hogy a' „mi birodalmunkban — — a' minisztereket az igaz „vallásért ne kergesse, a' könyveket megne égesse, senkit hittel vallása mellé ne kötelezzen, ez „az oka: mert a' mi birodalmunkban, miképen arról ország' végzése is van mi azt akarjuk, hogy „szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a' hit „Istennek ajándéka, és a' lelkiismeret semmi erőszakkal nem vitethetik, ezokáért, ha ez határban „meg nem marad, szabadon a' tisztán túl mehet. — Közbeszólnak még Békés Gáspár, Bocskai György, Erdődi Gáspár kürendü főemberek kik az egymás ellen heveskedő feleket, kíméltre intik, vagy föladatokat terjesztenek elő megfejtés véget. — Végre hat napok' teltével a' király bérekeszti a' vetélyt illy szavallattal: mellyet érdekes és azon időt, 's fejedelme' érzését 's gondolkozását jelelő mivoltaért szóról szóra ide iktatni méltónak tartok.

A' FELSÉGES KIRÁLY. Minekutána az „Istennek kegyelmességéből e' szegület földnek választott fejedelme vagyunk. Tisztünk szerint nem „csak a' mi alattunk valóknak testeknek oltalmazására akartunk gondot viselni, hanem még lelkekre is, hogy az igazságban megépülhessenek. — —

„Má s o d s z o r, hogy a' gonosz hirt nevet, „mellyet mifelőlünk idegen országokban hirdetnek, „mintha egyéb hitet vallanánk eltöröljük. — —

„A' mi birodalmunkban szabadon, valahól akartak disputálhattak, mindenkoron a' mi prédikátorunkat eléállítjuk; szabadon minden bántás nélkül eljöhettek. Sőt azt kívánnók, hogy más or-

„szágból is főtudós emberek eljönének. — Bátor
„ugyan Béza ő magais, avagy Si m l e r u s, hogy
„az Istennek tiszta ígéből az igazság kinyilatkoztassék. —

„De most a' disputációnak véget vetünk, mert
„egyéb országunknak gondjai kényszerítnek, hogy
„Erdélybe bé keljen mennünk. a)

Ezen vallást illető vetélyek sok tekintetben valának hasznos befolyással kisdéd, és akkor török felsőség alatt álló honunkra. — Az Isten' beszéde, a' szent-írás közolvasás' a' vallás közfontolat', és vi'sgálat' tárgyai levének, — az elmék a' gondolatok' közlése által világosodtak, és emelkedtek, — a' honi nyelv a' gyakori vallás' fejtegetések magyarázatok által kezdett divatba jöni, a' tudományos ismeretek a' tudósok' köréből köznép közzé is kihatni, a' nép részt vévén a' hittudományos vitatkozásokban ön gondolkozásu lenni, szóval. Erdélyben is a' míveleti ebredésnek első hajnal sugári kezdenek terjedezni. — Ezen érdekes következményekhez járul az is, hogy Erdély ez időben nemcsak a' vérmezőkön tudott zászlókat lobogtatni, hanem a' vallás' és tudományok' pályáján is mért és tudott viaskodni, — 's még azon dicsőség is, hogy mindkét fél a' XVI. században már tudott előállítani olly derék tanult férfiakat, kik időkorunkat is díszesíthetnék, — a' mi pedig legfőbb, 's minden jó hazafi előtt legszentebb — elmellőzve a' nemzet felekezetekre osztását, akkori időhöz illő gúnyokat, visszályokat, — az, hogy a' lelkiisméret' szabadsága önerejüvé lett, —

a) A' N. Váradi disputatio Heltai Gáspár által. Kolo'svárt 1569.

mellyet kis honunk azóta őriz, mint Isten által meny-
ből adott nemtőt.

Figyelmet érdemel, miszerint ezen vallási
viszonyokban az erdélyi oláh nemzet és görög
egyház átaljában, semmi részt nem vett. —

VI. §. További terjedelme az unitária szentegyháznak.
Egyházi kerületek. —

Ha szintén a' vetélyek előtt, az ország' több
részeiben alakult egyházak számbavéve és rend-
szeresítve nem lehettek is; majd azok után az igaz-
gatási rendszer megalapítatott. Az erdélyi unitária
egyházak általánoson D á v i d F e r e n c z püspök'
kormányja alatt állanak. 1. a' Háromszék Erdővi-
dék és miklósvárszéki. 2. Udvarhely. 3. Kereszturfi.
4. Maros - széki székely honi, — úgy 5. kolo's
— dobokai, 6. Kővár — közép-szolnoki, 7. Krasz-
na — szathmári, 8. déé'si és belső-szolnoki, 9. torda
aranyosi, 10. hunyad Dévai, 11. alsó fejeéri, 12.
küküllői, 13. felső fejeéri, vármegyei egyházi ke-
rületekben, — mellyek közül ma az idők' sokféle
viszonyai miatt (mint alább említendjük) e' követ-
kezők állanak. 1. kolos—dobokai, 2. torda—aranyas
—alsó fejeéri egyesült — 3. күкүллő alsó fejeéri, 4.
marosi vagy maros-széki, 5. kereszturfi-széki. 6.
udvarhelyszéki, 7. felső fejeéri, 8. háromszéki,
(sepsi- és miklósváríu-széki) kerületek. — Megszün-
tek pedig a. fejeéri, hunyad—devai, kővár—kraszná,
belső- és közép-szolnoki kerületek, 's a' maradék
egyházak vagy ez vagy másik fenálló kerület-
hez csatoltattak. —

A' bánáti és Dráva melléki unitária szent-
egyházak pedig temesvári pap, 's egyszersmind
alföldi püspök K á r á d i P á l által kormányoztattak,

mellyek két kerületre osztattak, temesvári, és Dráva mellékire — — A' temesvári kerületben ezen helységekben voltak unitária egyházak: Temesvár, Békés, N. Váradi, K. Váradi, Makó, Makó-Vásárhely, Belényes, Diós, Simánd, Bács. — A' Dráva mellékiben: Tholna, Becske, Földvár, Ala, Décs, Etke, Szekszárd, Bathaszék, Batha, Mohács, Darótz, Lippó, Baranyavár, Monostor, a' hegyali vidékeken: Karáncs, Herczegszőlős, Csucs, Veresmart, Laskó, Kopács, a' Dráva mellett: Eszék, Erdőd, Szent László, Csapa, N. Harsány, Péts, hol gymnasiumok is volt még Válaszúti Gergely ottani pap' évkorában, 1588. — Peterd — számszerint mintegy 37 egyházak. a)

1578. A' tordai egyházi gyűleten 322 unitarius papok a' hon maradtakon kívül b) voltak jelen.

1595. Enyedi György' püspöksége alatt Erdélyben és az Erdélyhez kapcsolt Magyarországi részekben 425 unitária szentegyházak léteztek c) jollehet már 1580 a' Kolo'svári fő egyházi gyűleten, nem több, mint 250 papok voltak jelen, szembetűnő kevesedéssel, 's ugyan ekkor az egyházi birák' (consistorok) száma is 24-ről 12-re szállítatott. —

VII. §. Hit-valláshoz rendszerezett énekes könyvek, 's egyéb ilynemű munkák.

Egybefüggő munkarendszer kívánja, miszerint itten a' megalapított templomi ének-rendszer-ről is említés tétessék.

a) Szent Abrahámi Hist. Eccl. ms. F. Úzoni Hist. Eccl. ms. Lampe Hist. Eccl. Ref. in Hung.

b) Generale Protocollum Cons. Unitar 1588 — 1601.

c) Gener. Prot. Cons. ad 1595. —

Miután a' vallás' czikkelyei kifejtettek, és megalapítottak szükség volt a' templomi énekek' foglalatját is azokhoz alkalmazni, és a' vallás' fogalmával viszonyba hozni. —

Az első illynemű énekgyűjtemény az, melyet Preisz János kolo'svári szásznemet részéről unitarius pap nyomtattatott ki Frankfurtban 1660 tájatt, ezzel éltek a' szász unitária eklesiák 1716-ig, midőn a' magyarokkal egy szentegyházban kezdtetek isteni tiszteletre gyülekezni. — Ezen énekes-könyv úgy látszik 1566 körül készített volt, kinyomtattatott Radeczki Bálint' idejében is.

Második a' Dávid Ferencz, és segéd társai által készített és rendszeresített énekgyűjtemény, ezen czim alatt: Isteni dicséretetek, imádságos és vigasztaló énekek, nyomtatta Heltai Gáspár Kolo'svárt 1570 tájatt, az énekek részint hazai írók által alkatvák eredetiek, részint lengyel nyelvből fordítottak, — részint Luthertől költsönöztettek, — mellyek közt Dávid Ferencz' fordítása: Erős várunk nekünk az Isten — eredeti munkáji: az Antiphonákon kívül az innepiek — és: Tarts meg ur Isten engemet. A' kereszténységben. Adjunk hálát mindnyájon. II. János király' dolgozata: Oh ur Isten tekints reánk, övének tartatik: Mostan ur Isten, — továbbá énekeket dolgoztak: Sztárai Miklós, Csázmai István, Szegedi Lajos, Bazilius István, Litteráti (Deák) István. — Ezen gyűjtemény másodszor, vagy tám harmadszor, mivel a' kiadás' ideje nem mindig tétetett fel, kiadatott 1605 vagy 1607. Thorockai Máté püspök' évszakában, több dolgoza-

tokkal bővítve mint: Teljes szívből a' kik biznak. Tordai Mátétól, Vidám szívvel vígzengéssek. Igaz felség egyedül ur. Petki István főrendű székely honfitól, — irtak még Némethi Gergely, Dóthi 'Su'sá nna, Dóthi Ilona is jeles darabokat, mellyeknek verskezdő betűjökbe neveket, az akkori szokás szerint beszótték — találtatik még e' gyűjteményben Némethi Ferencz II János alatt erdélyi hadak fővezérének is munkája, nevét a' fő vers-sorokban kitette. Negyedszer kiadatott 1697 Almási Mihály püspök alatt. — Ötödször 1749 bővítve Szent Abrahámi L. Mihály' énekével: Felséges úr Isten! és Felmagasztalunk tégedet, és B. Losonczy István, magyarországi hitbeli atyafi két dolgozatával: Dicsérünk téged úr Jézus! és Békeességnek fejedelme. — Hatodszor csak nem merőbe újra dolgozva és szerkezve, új munkákkal és melodiákkal ékesítve egyszersmind kótákkal. 1837. —

Harmadik a' Bogáthi Miklós elsőben Erdélyben Szent Demeteren 1579, azután a' Dráva mellett Baranyában és Pétsen, majd ismét Kolo'svárt lelkészséget folytató hit-tudós által magyarra fordított Zsoltár könyv, éltek ezzel az unitária eklesiák 1665-ig jan. 25. midőn Apafi fejedelem alatt a' szent-gothárdi békekötésért tartott öröm innep' alkalmával a' szenczi Molnár Albert által fordított zsoltár könyvet kezdték használni, Kontz Boldi zsár püspök alatt, megvállogatva az énekelhető zsoltárok, és néhol igazítva kiadattak. 1837-ben a' dicséretekkel együtt. —

Negyedik a' halotti ének gyűjtemény, kiadatott előbb Heltai által Kolo'svárt, év szám nél-

kül, vannak benne latán énekek is mint: *Cur mundus militat. Prudentiusé* — másodszor 1660. adatott ki bővitve: *Adjidves séges kimúlást, Déé'si Andrástól: Már elmégyek az örömbé. Sztárai Miklóstól.* — Sok rendbéli próbák vannak. *Pathai Istvántól dolgoztattak.* — 1697. harmadszor adatott ki. 1768. negyedszer. *Géyza Jó'sef nagy hirűoskolaisénior általújra szerkezve, és bővitve saját munkáival, millyenek: Gyors nyilnál is gyorsabban jár — Viadal egész életünk — Téged várlak én Istenem.*

Adattak ki ezeken kívül vallást tanító kézikönyvecskék magyar nyelven *Dávid Ferencztől, 's utána Hunyadi Demetertől, és Kossa Jánostól, mellyek ma felette ritkák.* —

Imádságos könyvek is kéziratban, nyomtatásban — *prédikációk, magyar és latán nyelveken, minéműek Dávid Ferenczéi nyomtatásban. Bogáthi Miklósé kéziratban. Kárádi Pál jelenések könyve' magyarázatja magyarul, kéziratban, nagy munka, — mintegy 600 ivnyi. (írók alább említetnek a' IX. osztályban.)*

VIII. §. Unitárius név' eredete.

A' lengyelországi unitária egyházak elébb csak keresztényeknek kívánták magokat nevezni; az erdélyiek pedig 1566. 67 ezen nevezettel éltek: *Ecclesiae consentientes in Sarmatia et Transylvania* vagy: *Ministri consentientes in Sarmatia et Transylvania*, az az lengyel és erdélyországi egyetértő egyházak, vagy 'lelkitanítók, 1566. *Dávid Ferencz evangyélika eklésiák' püspökének írja magát. 1568. a' gyulafejérvári második vitatkozás' alkalmavál az unitá-*

rius papok evangélikusoknak — az év. reformatusok katolikusoknak írják magokat — így nem valának még ez időben megkülönböztetve a' felekezetek saját neveikkel. —

A' mi az unitárius nevet illeti, ez 1568-n a' vitalmok közben kezdett divatba jöni, a' latán unus vagy unitás szóktól, mellyek egyet, egységet jelentenek; mivel az unitáriusok az isteni szent és legtökéletesebb természetben, vagy a' fölényben csupán egységet vitának. — Nem az unio-tól veszi tehát eredetét, mint némelly íróinknak tetszik; mintha az unio-ra, vagy három nemzeti és 4 vallási egyesületre felvétetvén az unitariusok következőleg unitáriusoknak kezdetek volna hivattatni; annyival inkább, hogy az unio-tól inkább unitus veszi eredetét.

Az ariusi, vagy arianusi gúnynevezet, inkább csak tanulatlanabbak vagy ellenérdekűek' nyelvén hallható, melly az unitariusokat nem illette soha alaposon, 's nem illetheti — azon eldöntő okból, mivel az ariusi hit-rendszer nem közelít a' tiszta unitária valláshoz, a) mirenézt az unitáriusok elejitől fogva részvéttelnek voltak azon nevezet aránt, hivattatnak socinianusoknak, Laelius és Faustus Sozzinikről, mint hit-tudományi rendszerök' első alapítóijáról, noha maga Faustus Sozzini, némelly hit-czikkeben különbözött az unitária vallás' alapos czikkeitől, antitrinitáriusoknak vagy ellenháromságosoknak a' szent Háromságot vallókkal ellenbe szoktak neveztetni, a' mennyiben ezek trinitariusoknak neveztetnek latán-nyel-

a) Eusebii Pamph. Hist. Eccl. Sulpitii Severi Hist. Eccl.

ven — Mindezek közt törvényes honi-jogú 's egyzersmind legillőbb legkedveltebb az unitáriusi nevezet, melly alatt ez a' vallás 1568-ban törvényesített 's azóta Erdélyben, Lengyel-, és más országokban általánosan elfogadtatott. — és közgyakorlatba jött. —

IX. §. Az unitária vallás Erdélyben törvényesen bévétetik és a' három nemzet, 's négy bévett vallások' egyesületének (unio) részvényese leszén.

Nem tartozik ugyan czélomra itten az erdélyi három nemzet' legelső egyesülete' eredetét terjedelmesen fejtegetni; mindazáltal czélszerűleg annyit szükségesnek vélek említeni, miszerint a' székely nemzet' legelső egyesülete a' magyarral még 888. tájat a' magyarok' harmadízbeli kijövetelök' alkalmazásával esett, midőn a' magyarok a' székelyt rokon, vérszerénti atyafi-nemzetnek elismértek, és vele viszonyos frigyet kötöttek, a) a' szász nemzet ezen frigybe 1545. Erdélynek Magyarországtól lett elválása' alkalmazásával lépe innepélyesen, — 's e' szerint a' három u. m. magyar, székely, és szász nemzet egy szent egy felbonthatatlan egyesületet alakíta, melly Erdély ön-jóllétének és álladalmának alapja. — II. János Sigmund alatt rendre a' négy bévett vallások ezen egyesülethez kapcsoltatának. Bethlen Gábor alatt újra megerősíteték az egyesület 1613. — II. Rákoczi György alatt pedig 1653. az Approb. III. rész, I. czimébe igtattatott. — Ezen innepélyes egyesület' első czik-

a) Anonym. Belae Regis Not. Cap. L.

kelye a' négy bévett vallások' szabadságainak köz-
esküveli megerősítését *a*) tárgyazza és szentíti.

Ugyan a' négy bévett vallások' örökös álladal-
mát és szabadságát alapítja az Approb. I. rész, I.
czim. 2. czikk. — és Compil. I. rész, I. czim, 2.
czikk.

Az unitária vallás, mint az Erdélyben virágzó
keresztény hit negyedik és legifjabb leánya (mint
feljebb kifejtettük) legelőbb édes testvérei' sorába
az egyesületbe II. János 'Sigm ond alatt 1568.
a' tordai országgyűlésen igttattatott be innepélyesen —
ugyanazon évben a' marosvásárhelyi. — 1571. pe-
dig a' gyulafejevári országgyűlésen újra megerő-
sítetett.

II. János 'Sigm ond' elhunytá után Bátori
István fejedelem újra megerősíté a' négy bévett
vallásokat 1571. különösön pedig 1573. az unitá-
ria valláson lévőknek szabadság adatik Dávid Fe-
rencz után más püspököt választani, *b*) azután
következett fejedelmek beigtattatásuk' alkalmával,
eskü-czikkelyeik közt mindig innepélyesen meg-
es-
küvének a' négy vallások' szabadalmaiknak meg-
tartására, és megtartatására, így:

Bátori Kristóf	1576.
Bátori 'Sigm ond	1582.
Bátori András	1599.
Bocskai István	1604.
Rákoczi 'Sigm ond	1607.
Bátori Gábor	1608.
Bethlen Gábor	1614.

a) Bália Sámuel Erdélyország nemzeti törvényeinek I.
része. lap. 395. — 402.

b) Erdélyország' Történettára. I. kötet. lap. 153. 154.

Brandeburgi Katalin 1629.

I. Rákóczi György 1631.

II. Rákóczi György 1647.

Rhédei Ferencz 1657.

Barcsai Ákos 1658.

Kemény János 1660.

I. Apafi Mihály 1661. a)

A' felséges Ausztriai házból származott dicső fejedelmek is uralkodásuk' kezdetében, személyeseik által ön kegyes lelkőkre szoktak szent esküt letéttetni b) a' négy bévett vallások' jogainak is megtartására és oltalmára, a' dicsőséges I. Leopoldi szent hit-levél (Diploma Leopoldinum) I. czikkje' nyomán, melly esküt szentül is törekednek megállani, — így tétették le esküjőket, maga a' mindig hála-érzettel említendő I. Leopold 1699. I. Jó'sef 1705. Eleonora özvegy császárné 1711. az úgy nevezett szathmári békület' alkalmával, mellyel a' kurucz világ' lecsendesedett. VI. Károly 1712. — Mária Therézia 1740. II. Jó'sef 1780. II. Leopold 1791. országainak és hív népeinek édes atya I. Ferencz 1792. 's végre dicsőséges I. Ferdinánd, kinek uradalma légyen boldog és boldogító mind végig. —

Mindezek' zár-jeleül álljon itt az 1791. LIII. örök érczoszlopot érdemlő törvény-czikk, melly a' négy vallások' szabadságát újra megalapította.

Érintettük feljebb a' négy vallások' évi-rendjét, mellyet a' történetírás egymással összefüggőleg fejt ki és állít meg; azonban ezen rendtől, mind

a) Appr. II. rész. I. czim. 2. czikk. Comp. II. rész. I. czim.

b) Bália Sámuel' Erdélyország nemzeti törvényeinek. I. rész. lap. 366. 366.

hajdon az Approb. I. rész, I. czim. 2. czikk. — és Comp. I. rész, I. czim. 2. cikkben, — mind jelenleg, az újabbi gyakorlat szerint némi eltérés láttatik.

A' fenn elésoroltak szerint megesevén Erdélyben a' négy vallások' egymásbóli kifejlődése. Szabadságainak törvényesítése; nem a' lelkiismeret' korlátolása, vagy elnyomása, hanem a' honi és vallási egyességet feldúlható több szakadások' és nyugtalanságok' megelőzése okáért 1576. hozatik egy törvény-czikk: A' négy recepta religiókon kívül, in articulis fidei vel religionis, se privatus akármilyen rendbeli emberek, se pedig gyülekezetek innovatiot, se pedig szakadásokat béhozni vagy cselekedni nem merészeljenek sub poena notae infidelitatis. Appr. I. rész. I. czim. 3. czikk. — melyre bévégződének a' vallási forradalmak, 's mindenik felekezet, mint egy csillapuló tenger, saját partjai közé voná habjait.

V. O s z t á l y.

*Unitária szentegyház' superintendenseiről
(püspökeiről) a) Erdélyben XVI. században.*

**1. §. Első superintendens Dávid Ferencz
1566 — 1579.**

Dávid Ferencz eredetét vette Erdélyben Kolo'svárt, szász-nemzetű r. katholika vallásu szülöktől 1510 — atya csizmadia mester művet gya-

a) Superintendens görögül Episcopo, melynek magyarul a' püspök név felel meg. Appr. P. I. Tit. I. art. IX.

korló polgár volt, mi azonban ezen jeles férjfinak érdemét nem hogy csekélyitné, sőt inkább neveli; mint szintén Homer, Rottendami Erasmus 's több jeles tanult férfiak' szép hírét kicsiny születésök. — Már gyermek éveiben nagy vonzalmat tüntette ki a' tudományok aránt, mellyeket e' honban akkori terjedelmökhöz képest végezvén meglátogatta a' német és orosz honi akademiákat, nevezetesen a' paduait sőt a' vittenbergit is, mint Bod Péter írja 1538. tájatt, a) mellyeken feltűnő hirt szerzett magának — visszajövéen Erdélybe, itt elébb rom. catholicus pap, és egyházi szónok volt 1540. előtt — 1540. pedig Heltai Gáspárral kolo'svári plébánussal 's több papokkal és tanítókkal 's az egész várossal együtt Luther' tudományára ment által — majd; mint már köz-tanító (lector) az óvári akkor Luth. főoskolában 1557 nagy készséggel és buzgalommal vetélkedett a' reformatusokkal, kik akkor sacramentariusoknak nevezettek; annyira, hogy püspökké is tétetett a' Luthert követő magyar egyházban 1557. mindazáltal továbbat 1559. Melius (Juhász) Péterrel tartott többszöri vetélyekben felvilágosodván az úrivacsorai hit-cikkelyre nézt, a' sacramentariusok' értelmét kezdette hasonló iparral és buzgalommal védeni és terjeszteni, — általállván hozzájuk püspöki czimével együtt. —

Blánderáta 1563. Erdélybe jövéen II. János király' udvarába mint főorvos, 1564. Enyeden tartatott nagy egyházi gyűlet' alkalmával, mellyben a' Luthert követők a' sacramentariusokkal nagy erő-kifejtéssel vetélkedtek, leginkább Dávid Ferencz'

a) Bod Péter magyar Athenás 55. lap.

hatalmas elméjét és szónoki tehetségét vevé figyelemre, 's a' már több hitfeletti vitatkozásokban gyakorlott férfival közlé vallási nézeteit, melyek Dávid Ferencz előtt egyébaránt is már ismeretesek, sőt kelendők valának. — Blándráta' értelmére mene tehát által, kinek eszközletére Alesius (Mádár) Dénes helyébe, nem sokára a' király udvari papjává téteték Dávid Ferencz, felügyelete alatt maradván a' kolo'svári főiskola is, mint 1564-től fogva törvényesen elismért reformatus vagy sacramentarius püspöknek, noha Bod Péter szent Polycarpjában Dávid Ferenczet reformatus püspökök közé nem számlálja. — Feljárván Dávid F. az iskolai tanításmódja' szemléjére gyakorta, különösön a' theologiai osztályra, melyet Károli Péter mint iskola-igazgató (Rector) oktata — a' vallás' czikkelyeit fejtegeté, és világosítá a' hallgatók előtt, — nem egyezvén azok a' Károli Péter' értelmével, vádolni kezdé Dávidot, miszerint különböző tudományt tanítna, — 1566. — Felszólítatva érezvén magát ez által Dávid értelme tiszta, és nyilvános kifejtésére, és nyilatkozatára; azóta nyilván kezdé a' királyi udvarban és a' nép közt hirdetni az új hit-tant, melyet már a' király és főrendek pártolának. — 1566. febr. 24ki vetély után mint már lennebb érintettük Kolo'svár általmenven az unitária vallásra, — Dávid Ferencz ekkor egyszersmind főpap is (plébánussá) téteték az egyházban, az iskolában pedig rectorrá Károli Péter' helyébe, egyszersmind püspök is lévén, 1568 nagy vetély tartatván Gyula Fejérvárt az Isten' egysége és háromsága felett, abban legnagyobb részt vett Dávid Ferencz, úgy a' nagy-váradi vetélyben is 1569. hogy pedig nagy törekedése 's buzgalma az uni-

tária vallás' terjesztésében kitéssék, czélszerűnek tartom magát beszéltetni: *a)* Eleitől fogva úgy mond: az igazságnak voltam kedvelője, ennekutána is akarok lennem; és tehettségem szerint az Istennek tiszta igéjét követnem; ha pedig valamineben megcsalatkoztam volna, a' kik az Istennek igéjéből igazabbat mutatnak megköszönöm, és követni őket nem szégyenlem., — Sok tudományos munkákat irt e' tekintetből, — munkás, fáradhatatlan 's mint Haner írja *b)* vetélyei és szónoklatai közben bámulatot gerjesztő, és semmi dialektikai (vetély-tani) törökkel nem vala legyőzethető, és így II. János' védelme és pártolása alatt, hasonhitü munkás társaival az unitária vallást elterjeszté.

Természeti és erkölcsi vonataira nézt szelid; azonban állítmányi' védésében állandó, és tántoríthatlan, — vallási tekintetben türelmes — nemis olvastatik semminemű, és rendü történet írónál, hogy más értelműeket, és vallásukat üldözött, vagy üldöztetett volna, — sem gúnyokat, és illy nemű sértéseket vissza nem torlott, — házi környületeire nézt, úgy látszik nem volt szerencsés, mivel hitvessétől Barát Katától 1576 lutheránus és reform. papok' székén elválasztatott, utoljára — miután ez a' nagy elméjü férjfi több évek alatt az Isten' egységét tanító vallás terjesztésében lelkesen fáradozott, és törekedett — 1578. nyilván kezdé tanítani, ama néki életébe került tudományt: a' Krisztus' nem imádását, — 's prédikála

a) Prédikáziói' előbeszédjében, — 1569

b) Haner pag. 297.

erről az egyházban is. — Blándráta és a' kolo'svári papok: Hunyadi Demeter, Szathmári István, Bazilius István, Eppel János, a' néppel együtt, megütközének az új tudományban, — különösen Blándráta inté, miszerint arról ne tanítana se titkon se nyilván — honnan köztek heves írásbeli vetély keletkezék. — Dávid F. feladatokat (thésiseket) küldé át Blándrátának. Blándráta XXX. ellen feladatokat szegze azok ellen. — Hogy ezen gyűlés mentől elébb elenyésztessék, Blándráta 1578. 50 papokból álló gyűlést tartá Kolo'svárt, mellynek határozata az lón, hogy az egész tárgyat terjesszék a' lengyel unitária egyházak elejibe, 's azok' ítélete végképpen döntse el a' fennforgó ellenkezést, — Dávid F. megigéré, hogy a' lengyel egyházak' ítéletén meg fog nyúgodni. —

Igy történvén ezek, hogy az ellenkezésnek remélhetőbb vége lehessen, Blándráta 1578. Sozzin Fausztot Bázélból Erdélybe hívá, ki octobertől fogva 1578. egész 1579-ki ápriliséig, Kolo'svárt együtt szállásolt Dávid Ferenczel, — gyakran vitatkoznak együtt a' fennforgó kérdés felett, mindkettőnek íratai az erdélyi unitária egyházak' neve alatt Lengyelországba küldetének, az unitáriusok' fővizsgálata alá, — azonban, mielőtt azok határozatot küldenének, David Ferencz 1579. febr. 24-re Tordára egyházi köz-gyűlést hirdet. — Blándráta ezt, mielőtt a' lengyel unitáriusok' határozata elérkeznék, mellynek elvárására Dávid Ferencz magát előlegesen kötelezte, — meg akará akadályozni, — Dávid Ferencz néki nem enged — kétség kívül bizván az 1578-n a' tordai egyházi gyűlésen 323 papok' jelenlété-

ben béhozott és megállított, úgy nevezett *communis profétziában*, melly szabadságot engedett a' köz-egyházgyűletek által meg nem határozott hit-czikkelyek felett egymásközt komolyan, minden veszélyen kívül vitatkozni, — miokért Blándráta őt a' fejedelemnek Báthori Kristófnak mint újtót feladja: minek következésibe Dávid F. azon évi jun. 2-k napján Gy. Fejérvárt tartott országgyűlésen holtigi fogságra ítélteték, egyébaránt a' fejedelem' kegyelmére hagyatván, ki őt legottan Dévára küldé fogságba, hol már erőt vett testi, és elmei betegségében csak hamar u. m. junius' 6-kán életét bévégezte 69-ik évében.

Gyermekei voltak Ferencz, és Katalin, Lukács kolo'svári tanács' főjegyzője hitvesse, lehettek többen is, nevek azonban nem tudatik.

Illy uagy és nevezetes férjfi' gyász-esete nem kevés komoly, sőt szomorú következményeket vont maga után az unitária egyházban. — Ez adott alkalmat Báthori Kristóf alatt a' Jézuiták' béhozatalára. — Több erdélyi főrendeknek és egyházaknak az unitária egyház' kebeléből ki lépésekre 's egyéb kedvetlen eredményekre, — 's példát adamiszerint akár nagy vezérek, és polgári hősök, akár tudós magas elmék csak addig állanak, míg üt a' bal-sors' órája.

Kárádi Pál alföldi unitária egyházak' püspöke, ki Dávid Ferenczel egy értelembe volt, — az erdélyi hit-rokonokra felette megneheztelt Dávid Ferencz' gyász-esete miatt, mellyet nekik tulajdoníta különösön Blándrátának, — Hunyadi, — Szathmári, — Bazilius és Eppel papi férjfiaknak, 's egy hosszú, gunnyal, és sértő kitételekkel tele levelet küldé 1579. évben, mellyből át lehet lát-

hi e' tárgybéli akkori minden viszonyokat — aztán elpártola az erdélyiektől a' Temesvár körüli és Dráva melléki egyházakkal egyben — vallását úgy látszik nem változtatta, és unitária vallást tartó egyházak azután is léteztek a' mondott vidékeken, még 1710 tájant Almási Mihály püspöktől kért papot egy eklesia, — egyéb aránt Kárádi' elhunyt után, vagy más felekezetekhez csatlakoztak, vagy a' törökök által többek elpusztitattak, szóval közlekedések az erdélyiekkel azután igen kevés volt. —

A' lengyel unitária szentegyházak' ítélete az elősorolt ügyben 1579 végén érkezék meg, és 1580. évi vizkereszt napján olvastaték fel a' kolo'svári egyházi gyűleten, melly egyenesen a' Dávid Ferencz' véleményye ellen nyilatkozáék, íratva Vitrelin krakkói unitária egyház' lelkészétől. — 250 jelenlévő papok közül alig találtaték 16, ki nevét alá nem írta azon ítéletnek, — az alá nem írók közt Piktoris Máté, Udvarhelyi János, és Erdődi András valának kitünőbbek, úgy látszik ezek is később a' megállított hit-cikkelyre hajlanak, — az alföldi eklesiák' papjai közül egy értelemben voltak Dáviddal Válaszúti György pécsi, — és Óvári Benedek (ki 1579 egy gunylevelet küldött Blánderátának és a' kolo'svári papoknak, mellyre azok hasonlóan felelének) simándi prédikátorok. — Lengyelországban Budneus Simon, ki- nek több követői voltak Lithvániában Lengyel és kis Oroszországokban, — miokért a' lengyel unitária eklesiák' kebeléből kizáratott 1584, — továbbá Budzini Szaniszló, ki hasonlólag 12 évekig volt kirekesztve, — 's végre 1588. miután megtért, vétetett vissza, — Németországban egy hittudós

A k i f a név alatt igyekezett megezáfolni a' lengyel eklésia k' ítéletét; de czáfolata erdélyben helyben hagyást nem nyert, — és így az erdélyi unitáriusok a' II. János király alatt bévett unitária vallás mellett megállának. —

II. §. II. Superintendens Hunyadi Demeter
1579 — 1592.

Hunyadi Demeter született B. Hunyadon, milly sorsu szüléktől nem tudatik, Kárádi Pál néki érintet bosszus levelében csekély eredetet tulajdonit, — tanúlt 1560 — 1565. a' kolo'svári főoskolában a' nagy hirű Molnár Gergely iskola tanító' keze alatt — ekkor viteték az enyedi közép iskola' (gymnasium) igazgatójává; melly hivatalát nagy iparral, és közkedvességgel folytatván, csak hamar esmeretségibe jutott a' tudományok' derék pártolójának II. János királynak, kinek költségén olasz-honban a' páduai akadémiára küldeték 1568, hol vele egy időben több erdélyi főrendű ifjak tanulának u. m. Báthori István, majd Báthori Sigmund fejedelem' tanácsnoka, Kovácsóczi Farkas ugyan akkori korlátnok, Gyulai Pál ki utobb a' Gyula-Fejérvári iskola' igazgatójává lett — és 1571 — 72 Enyedi György, ki utánna unitáriusok' püspökévé tétetett. — 1573. visszajöven a' honba, a' kolo'svári unitária főoskolában elébb köz-tanítóvá, majd 1577. annak igazgatójává neveztetett ki, melly hivatalt olly szorgalommal vitt, hogy azon oskolából az időben jeles tanúlt férfiak mentek ki, külső és belső rendűek a' haza' szolgálatjára.

1579. pedig püspöknek 's egyszersmind a' kolo'svári unitária egyház' főpapjává téteték; mi-

nek is rövid környülete ez: mintán Dávid Ferencz megítéltetett, 's azután nem sokára megishalt, Blándráta jul. 1-ső napjára 1579. egyházi gyűletet hirdete Kolo'svárra, holott is szintén minden unitária vallást követő papok megjelenvén, a' II. János király alatt kiadott könyvekből egy vallás-mintát készítenek ezen czim alatt: *Consensus Ministrorum unitariae receptae Religionis a. 1579 die 2-a julii Claudiopoli congregatorum de Divinitate adoratione, invocatione et regno Jesu Christi*; mellyet mind aláírtanak a' papok, mihez képest ugyan az évben 13. napján juliusnak Hunyadi Demeter, fejedelem Báthori Kristófnak, püspökké neveztetés végett ajánlták, kit a' fejedelem legottan megerősíte hivatalában.

Blándráta pedig másnap értesíté a' kolo'svári u. egyházat az aránt, hogy mint eddig is Dávid Ferencz' idejében, ugy most is az unitária eklésiák' püspöke legyen egyszersmind kolo'svári főpap is, melly gyakorlat egész Agh István püspök' idejéig divatozott — azonban mind az unitária egyházak közértelemmel, mind a' kolo'svári anya eklésia megsértetve érzék szabadválasztási jogokat, és ezért az új püspökkel nem valának megelégedve.

Irt egy munkát, mellyben a' kis gyermekek' megkereszteltetése helyreállítatni rendeltetik; ez azon évi sept. 14 tartott egyházi főtanács és a' kolo'svári senatus' jelenlétében felolvastatván, helybe hagyatott. Célja a' volt, hogy a' Dávid Ferencz' idejében behozott azon gyakorlat, miszerint csak felserdült, és már hitágazatairól szóval vallást tenni tudó ifjak kereszteltet-

tek meg, megváltoztatván, viszont a' csecsemők kereszteltessenek meg, mint ez ma is gyakoroltatik.

Több egyházi gyűleteket tartott, 1592 jun. 3-n Tordán, mellyben jeles rendeletek tétettek az egyházi rend' és fen y í t é k' fenntartására nézt.—

Egyházi szent beszédeket felesen tartott a' néphez, mellyekből kitűnik jártassága a' keleti nyelvekben — valamint az is, hogy a' Krisztus' imádás ár ó l jól érzett és tanított. — Gyakor ízben vitatkozott hit-czikkek felett, Alvári Emmanuel tudós jézuitával, ki a' Principia Grammatices czimű oskolai kézi könyvet dolgozta.

Miután a' püspökséget tizenhárom évekig dicsérettel folytatta, 1592. jul. 6-n a' szentegyházban tanítva, a' nép előtt gutta által ütteték meg; honnan házához vitetve jul. 8-n lelkét teremőjének és megváltójának kezébe bocsátá, szónoklatot tartván felette En y e d i G y ö r g y. — Örökössei maradtak-é, nem bizonyos, vádoltatott életében, mintha Dávid Ferencz ellen a' fejevári országgyűlésen, másokkal együtt igen kemény ítéletet tett volna; elfelejtvén azt, hogy gyermek korában árva lévén, Dávid Ferencz' gondviselése alatt és költségén tanult volna, sőt II. Jánosnak is általa ajánltatott; azonban kétség kívül inkább csak azok által, kik vele püspökké léte körülményeire nézt elégületlenek valának.

III. §. III. *Superintendens* En y e d i G y ö r g y 1592. 1597.

En y e d i G y ö r g y, hól és milly sorsu szülőtől vette eredetét nem tudhatni — hihető En y e d e n, mivel az ottani oskolában kezdette tanulását

Hunya di Demeter alatt. **F. Uzoni** egyházi történetírónk úgy vélekedik, hogy a' mészáros nevet viselő nemés nemzedékből származott; akár-mint legyen, derék férfi' honát és eredetét felettébb vitatni szükségtelen. **1571** Erdélyből ment német honba, Bécsbe, — onnan Helvecziába, — onnan olaszföldre: Paduába (Patavium) **1574.** visszajötekor Bécsben magyarra fordította **Gizmunda'** történetét latán nyelvből **XX.** éves korában — (születési ideje tehát **1554-re** esik) mely **1577.** Debreczenben újra kinyomatott. Erdélybe érkezvén a' kolo'svári anya-oskolában tanítóvá (lector) tétetett, mely hivatalát, nagy iparral és közelégüléssel **X.** évekig folytatta. **VI.** évekig az iskola igazgatást vitte, mint rector, egyszersmind a' theologiai tudományok' tanításával. **1592.** évi július' **6-kán** püspökké és kolo'svári főpappá választatott, mely utóbbi hivatalát vitte **1573** septemb. **25-kéig,** mikor helyébe **Erazmus János** tétetett főpappá, a' szász nemzet' részéről. Püspöki szent hivatalát **1597.** november' **24-kéig** viselte nagy buzgalommal, és szép rendtartással — ekkor szélütésben végzé hasznos becses életét, még ifju korában **XLII.** évében. **Enyedi** egy volt az időben Erdély' legtudományosb férfiai közül, — ki több tudós munkákkal gazdagította a' hit-tani literaturát. — Köz-tanító korában fáradhatatlan; fenyítéket, és szoros rendszert tartó az iskolában — mint püspök nagy tekintetű, igazgatói mély béléatással — ekkor dolgoza egy világszerte nevezetes munkát ezen cím alatt: **Explicationes locorum V. et N. testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet,** halála után adatott ki; 's majd **Thorotzkai Máthé** püspök által magyarra áttétetett. — He-

ves vetélyei voltak Szilvási János egykori tanítványával, ki az ő eszközletére küldetvén akademiára, ottan vallását változtatta. — Viszonyos leveleik ma is olvastatnak, F. Uzoni' kézíratai közt — végig nőtelen maradt, örökösök nélkül, lakhelye Kőlozsvárt az óvárba nyíló utszában jobbkézfelőli szeglet épület volt; hól létezett akkor Heitai' könyvnyomtató sajtója is, — gyenge testalkatu, beteges, és szerfeletti munka által elgyengített testünek iratik. — Egyházi beszédjeiben siker, ható indulat, feddő, bátor, szabad lélek nyilatkozik, — néha siratá el honát a' változó elméjü Bátori Sigmond' évszakában — veszélyt romlást jövendőle a' honra, mik el is érkezének nem sokára, — nem vala megelégedve századja' kicsapongó féktelen erkölccseivel. — innen prédikázióiban a' gyakor keserű kifokadások.

Illy nagy férjfi' halála egész Erdélyben közgyászt serkente — minden renden sajnálák a' nagy tudóst, és heves szónokot, — valóban részletesség nélkül meg lehet vallani, hogy Enyedi Györgyhöz, az időben hasonló tudós főt az erdélyiek nem sokat láttak. —

Szent egyháza két emlékjelt tett fájlalt halotjának, egyiket márványból, másikat rézből, — ez a' köz-temetőben 1738. megtaláltatván a' sírásók által, a' nagy enyedi ref. kollégyom' ritkaság tárába adatott bé — a' felírat rajta latán nyelven áll, folyó beszédben. —

**IV. §. IV. Superintendens várfalvi Kósa János.
1597 — 1601.**

Kósa János' attya id. Kósa János Aranyos-zék' főtisztje volt — mikor született bizonytalan, — kétség kívül, miután a' kolo'svári anya-

oskolában tanúlasát végzette, meglátogatta a' külföldi akadémiákat is, — maga vagy más' költségén? nem tudatik, — egyébaránt is ez időben szokás volt az ifjaknak a' krakkói oskolát és Németországi főoskolákat, ha az egyházak által nem küldettek is, gyakran meglátogatni, — visszajöven a' hazába Tordán, Thorotzkón, és más népesb egyházakban szent szolgálatot folytatni, addig míg köztanító intézethez, vagy a' kolo'svári anyaeklésiába alkalmaztathattak. — Elhunyván Istenben Enyedi György püspök, — kolo'svári főpap Erazmus János hivatala szerint összehívá az egyházi tanácsot 1597. 14. decemb. Kolo'svárra, holott Kósa János, ki ekkor kolo'svári magyar egyház' harmadik lelkésze vala, püspökké választatott.

Mint püspök dolgozott egy Kis katekhézist, melly ma is mindkét rendbéli gyermekek' kezein forog. — Egyházi gyűleteket tartott, Kolo'svárt 1597. dec. 14-én, Tordán 1598. jun. 14-én, mellyen az esperesti díj 12 mf. állítatott meg, a' papok, és oskola tanítók' hivataluktóli felfüggesztetésök vagy letétetésök a' püspök' hatalmában hagyatik, — ismét Tordán, 1599. junius' 7-kén. —

1601-ben pedig jan. 3-án reggeli 7 órakor munkás életét bévégezé — egy fia Máthé, 1621 mint királyi táblai szék-bíró szolgált a' köz-jónak.

És így a' XVI. században e' négy nevezetes férjfiak: Dávid Ferencz, Hunyadi Demeter, Enyedi György, és Kósa János pásztorlák az erdélyi unitária szentegyházat, melyet keletkezésétől fogva illy rövid időszak alatt annyi veszélyek ostromlának.

V. §. Kolo'svári (unitária) anyaeklésiai főpapság' eredete (Plebanatus) XVI. században.

A' főpapi (plébánusi) hivatal és nevezet 1540-n a' r. katolikusokról a' lutheránusokra, — ezekről 1566 az unitariusokra szállott a' plébániával nagy szentegyházzal (a' piacon) és az anya oskolával együtt — az unitáriusok' évszakában a' főpapok a' tanácsban választottak, váltva a' magyar és szász nemzet' részéről, magyar főpap' idejében, a' magyarok járána a' nagy egyházba isteni tiszteletre, — a' szászok a' mellette álló kisebbbe — szász nemzetű főpap' idejében pedig megfordítva, megválasztván a' főpap különféle innepélyes szertartások közt hivatalába béiktattatott az egyházban, — kötelessége volt szentegyházra, egyházi jövedelemekre, al-papokra, oskolára, ifjuság' tanulási, erkölcsi előmentére jövedelmeire, felvigyázni, a' rector-nak segédül lenni, a' püspök' rendeletére ifjakat adni ki egyházi szolgáltnak — és püspök' elhalatával a' püspöki hivatalt helyette folytatni a' p. választásig — néha volt környéki esperes is.

VI. §. Unit. főpapok a' XVI. században.

Heltai Gáspár vala ugyan főpap a' kolo'svári anya-eklésiában 1566. midőn a' város unitária vallásra ment által, de ő vallását ekkor nem változtatván, Dávid Ferencz lett azon eklésia' főpapjává kétség kívül azon zajos elragadtatása közt a' népnek, midőn az ötet a' torda-utszai szegletkörül vállaira vévén akkori szertartással vitte be a' nagy egyházba, magával vivén az új vallásra át, templomát és mindenét, — majd 1568.

Heltai az unitária szentegyházba menvén által, tiszteletből főpappá neveztetett ki, lemondván ezen hivataláról Dávid Ferencz, több elfoglaltatási miatt.

1. Főpap tehát D á v i d F e r e n c z, ki gyakran mulatván Gy. Fejérvárt II. János' udvarában, mint ottan is első pap, a' kolo'svári a. eklésia' kérére ottan maga helyett rendes felügyelőt, és prédikátort tarta, — alatta papok valának ott, Hunyadi D e m e t e r, B a z i l i u s I s t v á n (teremi) hatás beszédü tudós szónok, — ki a' székel székben több egyházakat alapított — ugy N. V á r a d o n i s, S i m á n d o n, B e l é n y e s e n, M á k o n, irt több hit-tani munkákat, K o z á r v á r i P á l közbeszólló a' N. váradi vetélyben, 1569. — Szathmári István, E p p e l J á n o s a' szász nemzet' részén, ezeket feddé K á r á d i P á l, fennértintett leveliben Dávid Ferencz' eseteért. —

2. Főpap Heltai G á s p á r, Szeben-széki disznódi (Heltau) eredetü szász, — tudós munkás férjfi, ki saját könyv-sajtójából sok derék munkát adott ki, 1552. kiadá a' Bibliát magyarul, a' fejérvári 1568. és N. váradi 1569. tartott vetélyeket, — 's t. m. h. 1575 tájatt, — 's utána ismét D á v i d F e r e n c z lett főpap, egész gyász esetéig.

3. Főpap Hunyadi D e m e t e r, ki 1579. jul. 14. Dávid Ferencz' helyébe neveztetett ki Blánderáta által, az eklésia választásán kívül — főpappá — a' magyar nemzet' részéről, a' két nemzet közti fennálló egyezmény' értelmében, — melly szerint váltva kelle most magyar, majd szász nemzeti főpapnak lenni, — alatta papok voltak: K ó s a J á n o s, majd püspök, E n y e d i P é t e r, B a z i l i u s (király) I s t v á n, B o g á t h i M i k l ó s, ki 1579. Dávid Ferencz' megítéltetésekor a' fe-

jérvári országgyűlésen jelen volt mint Szent Demeteri, és Balá'si Ferencz udvarhelyszéki főtiszt' udvari papja — 's nevét az aláírók' sorába írta akkor; de majd Baranya-vármegyébe Pécs-re ment ki Erdélyből és ott viselt lelkészséget, onnan visszajöven tétetett kolo'svári pappá, írt több hit-tudományi munkákat, továbbá Pictoris Miklós, ezek közül némellyek a' szent péteri egyházban szolgáltak.

4. Főpap Erázmus János — elébb Brabantban antverpeni iskola-igazgató, utobb Erdélybe jöven a' szász nemzet' részéről második pappá tétetett azon feltétel alatt mindazáltal, nehogy az unitária vallás' elvei ellen tanítana, miről Enyedi György püspök előtt kötelezvényt is adott, — váraték akkor tájt felsőországról Hertel János is. — Erázmus 1593. sept. 25-n hosszas vizsály után téteték főpappá, ki azután is nem mindenben egyezett az eklésiával hit-nézeteire nézve, — ez időben Enyedi György volt a' magyar eklésia' nagy hirű szónoka, kinek egyházi beszédjéből e' néhány sorokat irom ki: Valami jó rendtartást (igy dörög a' gyakorlatba jött rendtelenségek ellen) isteni tiszteletre való dolgot szabnak-é a' bírák, a' tanács? igen! a' mi jó volt is felbontották, bétéve volt ez előtt a' város' kapuja (isteni tisztelet alatt) most végig nyitva állnak, akkor loyagolnak szállókbe, mezőkbe, búzákba, gyönyörködjél most benne! igen szépen találod, — mellette valának al-papok: Székesfejérvári Mátyás (Matthias Alba Regius) Kósa János, és Enyedi Péter.

Er á z m u s meghalt 1602, utána a' magyar nemzet' részéről főpappá tétetett G ö c s P á l, oskola' igazgatója, Thoroczka i M á t é püspök' évszakában. —

VI. O s z t á l y.

Unitáriusok' iskolái Erdélyben a' XVI. században.

Mihelyt alakulának Erdélyben az unitária szent-egyházak, és szaporodának, legottan rendbeszedetének az iskolák is az alapítók által, és az ifjuság a' már megállított hit-elvek szerint kezdett neveltetni és tanítatni, — az erdélyi iskolák általjában három neműekre osztathatnak, al, köz ép, és fő vagy anya-oskolákra, nincs még itten universitás egyetem, vagy akadémia, Bethlen Gábor, és II. Jó'sef császár, erdélyi fejedelmek' ebéli arányzataik idejökben nem sikerültek, ma egyéb akadály áll ellent, — al-oskolájok az unitáriusoknak minden időkorban léteztek czélszerű minőségben, — közé p oskolájok mellyekben grammatica, poësis, rhetorica, dialectica, és theologia tanítottak, a' kolo'svári anya-oskolából ki-rendelt tanítók 's egyszersmind oskola igazgatók által, több számmal voltak, mint p. o. a' hidvégi, szent-erzsébethi, radnothi, gy. fejérvári, enyedi, ó tordai, szent-péteri, m. vásárhelyi, és déé'si, mellyek a' hajdoni viszályos időkbén vagy elmentek tőlek, vagy lenni megszűntek, itt a' nevezetesebbeket érintjük :

1. Közép-oskola (gymnasium) a' gy. fejérvári volt — előbb domonkosi szerzet' zárdája

1557 előtt, ekkor **II. János** a' reformátusoknak engedte, hová ő mint tudományok' pártolója felsőországo król híva tanítókat mint **Rámu s Pétert**, — **1567.** átjött az iskola az unitáriusokhoz, mikor is tanítók voltak benne **Gyulai Pál**, és **Óvári Benedek**, utobb **Simándi** lelkész. — **1579** tájatt **Báthori Kristóf** által a' jezuitáknak adatott, — kik **1599. oct. 28-ig** birták, mikor **Mihály vajda'** vad csapatjai várost, iskolát, könyvsajtót, egyházat feldúlának. **Bocskai István**, és **Bethlen Gábor** majd az ev. reformátusoknak adák ezek' romjait, kik megépítvén birták **1716. febr. 19.** midőn a' római katolicusoknak adattak, — a' tanulók felköltözének részint **M. Vásárhelyre**, hol a' mostani derék anya-iskolát alapíták, részint **Sárospatakra** vonulának. —

1568. unitárius pap volt **Gy. Fejérváratt Csázmái István**, **1570. febr. 7-én** **Dávid Ferencz** meginteték a' kolo'svári anya-eklésiától, hogyha **G. fejérvárt** kívánna maradni tovább is a' királynál, **Kolo'svárt** hagyna maga helyett alkalmas papot, — többen nem említetnek. —

2. Közép-iskola az enyedi, mellynek **II. János** alatt igazgatója volt **Hunyadi Demeter**, ki királyi költségen ment akadémiákra, ennek idejében tanula itt **Enyedi György** majd püspök. — Pusztulása kora **Básta** és **Mihály vajda'** vérrel habzó évszakokra esik, **1601.** kik miután **Báthori 'Sigmondot** **Goroszlónál** megverték, féktelen csapatjaik szörnyű dúlást és pusztítást vittek véghez nevezetesen a' mező-városokon. **Enyed** is ekkor egyházával, iskolájával együtt hamvakba borula, a' lakók vagy elhagyák lakjaikat, vagy le-

váogatának, *a)* utobb Magyarországról hozatván Bocskai István és Bethlen Gábor fejedelmek által garmatnép oda telepíteték, és így az unitária iskola az egyházzal együtt elenyészének. —

Enyeden többb egyházi gyűletek tartatának; 1564. heves vetély folyt itt a' lutheránok és szentjelek közt, 1573. és 1574. Dávid Ferencz alatt a' várral körülvett egyházban, népes gyűletek említetnek. —

3. Közép - iskola a' M. vásárhelyi, 1566 67. és 1571. itten egyházigyűleteket tartának az unitária vallásuak, — népes eklésia lévén ottan — „majd fele a' városnak, ugyan a' nagygya az új „vallást Blándrátaért bevette vala, így szóll egy „akkori író *b)* feldulatása' kora a' Basta és Mihály vajda' említett nyomorúlt időszakokra esik az enyedivel 's hasonló környületekre emlékeztet Bocskai István' és Bethlen Gábor' fejedelemségök alatt.

4. Közép - iskola a' Déé'si, melly. Hagymási Kristóf főrendű unitária vallásu ur' pártfogása alatt 1576. 's azután is szépen virágzott, romlása' idejét ez is Basta' szerencsétlen korára viszi fel, I. Rákóczi György alatt a' pusztá öreg templommal együtt a' református atyafiaknak adott (Appr. I. rész I. czim. VI. czik.) Nagy Várad' végromlása után 1662. a' magyarországi szerencsétlen rokonink telepítettek Déé'sre, kik reformátá vallásuak lévén, — a' régi veszélyes hadakból még fennmaradt néhány unitáriusok, velek egyesültek, és így az u. eklésia is Déé'sen megszűnt. —

a) Volph. Bethlen Histori. Transylv. Tom. V. pag. 33.

b) Szabó Ferencz kéziratában 1567 8. évekre.

5. A' szentpéteri közép-iskola, ez Kőlo'svár' keleti külvárosszában áll a 1566. 1718-ig. — 1557. előtt ottan Szent Erzsébeth' kórház a' s egy imádság ház létezett, melly ekkor a' lutheránusokra szálván, rolluk 1566. az unitáriusokra jött által, — az épület II. János alatt fából állott, majd Hunyadi Demeter' püspökségében a' n. tanács templomot, és iskolát kőből építette, — a' tanuló ifjuság a' közelebbi malomból vette segedelmét, — iskola roctorai voltak többnyire a' belső anyaoskolai (lectorok) köztanítók közül választattak, — vagy néha fődeákok, seniorok is tétettek ki ezen hivatalba, — kik hit-tudományt, é kesenszólást — vetélytant (dialectica) és költészetet (poësis) 's ezekhez mellékelt tudományokat tanítának, — ma 1718-ól fogva a' r. katolikusok' birtokában kórházul használtatik. —

A' mi a' radnóthi k. iskolát illeti, úgy látszik ezt Bekési Gáspár alapította volt, kinek Erdélyből eltávozta után 1575-ben megszűnt Báthori István fejedelem alatt, — a' hidvégi az unitária vallást követő Mikó ág' pártfogása alatt 1676 tájig fennállott, — a' szenter'sébethi Balási István udvarhelyszéki főtiszt' elhunytá után elenyészett 1580 tájatt, — Pécsi Simon alatt is volt itt iskola 1638 tájig, de az ő elenyészésével az is elpusztult, — az eklésia ref. vallásra menván által, — mint alább érintjük, azonban úgy vélem, hogy e' három utóbbi iskolák inkább csak a' latán nyelv' gyakorlatára alapított kisebb intézetek (pártikulák) lehettek, mellyekben az ifjak tógátusokká nem öltözhettek, hanem e' végett vagy a' tordai, vagy szentpéteri gymnasiumba kellett

menni, 's miután ottan végzetek csak akkor vétettek bé a' kolo'svári fő iskolába a felsőbb tudományok' halgatására. —

*6. O tordai (unitár.) közép tanító intézet
gymnasium.*

Torda, Atilla' ős-attyáról Turdáról veszi nevezetét honi történet iróink szerint — terjedelmes népes nemes város, minden erősség nélkül, — már a' reformátio kezdetétől fogva több egyházi gyűleteket fogadott el keblében, 's Kolo'svárral versenyzett a' vallás' eseményeire nézt. — Feltűnővé teszi Tordát az 1557. Országgyűlet' azon törvényczikkje, melly így hangzik: Minden azt a' vallást kövesse, mellyet inkább akar, az új és régi szent szertartásokkal. — Ugyan az évben tartának ott a' lutheránusok egyházigyűletet, mellyben kemény határozatot hozának a' Szentjelesek ellen, 1578. újra egyházigyűlet tartaték, mellyen ugyanazon hitfelek hevesen vitatkoznak az úri-vacsora felett. 1563 az 1557-ki törvényczikkely ismét a' Tordai Országgyűlésen erősítetik meg. —

1566. az unitáriusok itt tartanak legelső Zsinatot márt. 15-én, mellyen mihelyt megzendüle az unitária vallás, legottan mindkét — ó és új Torda elfogadá azon hittudományt, — melly 1568 az ottan tartott Országgyűlés által törvényesen is bévéteték, — még 1572. 1573. és végre 1578. tartának itt E. gyűletek, — az utolsóban Dávid Ferencz alatt 322 papok valának jelen, ide hirdeté ő 1579. újra azon zsinatot, mellyet Blandráta megelőze. —

Kétségkívül 1566. oskolája is volt a' városnak, azon oskola épület, melly utóbb templomá alakítatott, 1589. készitetett, mint ma is a' templom' kőfalában nyugvó emlék-kő bizonyítja Pogány Miklós' fő hadnagyságában. — Ezen épület egy emeletű volt, mintegy 12 lak-szobákkal ellátva, — gróf Hugó Damián a) által 1721. a' piaczi nagy egyház elfoglaltatván az unitáriusoktól, az oskola-halगतói terem templommá alkalmaztatott. — Majd pedig 1784 tájatt fából új oskola építetvén, a' réginek alapjaira templom és torony emeltek. —

Ezen nevelő intézet' igazgatói (rectorok) régebben az ó tordai anya eklésia által fizettettek, 's egyszersmind város' jegyzői is voltak, — kötelességek volt hit-tudományt, ékes szólást, költészetet, 's ezekhez kapcsolt tudományokat sőt (diálektikát) vetély-tant is tanítani, — segédjeik collaboratoroknak, utóbb publicus praeceptoroknak neveztettek, kik a' grammatika' minden részeit tanították az alsóbb osztályokban, — a' ns. tanács' felügyelete alatt 1679-ig, midőn az intézet az egyházi fő-tanács (Supremum Consistorium) fővigyázatja alá átvétetett, — 's azóta az igazgatók köz-pénztárból vonják fizetésöket. —

7. Ó tordai (unitár.) tanító intézet igazgatói 's egyszersmind tanítói XVI. században.

Az új tordai unitária szentegyház papjának 1566 és 68. Stárai Miklós az ó tordai egy-

a) Mich. L. Szent Abrahámi Hist. Eccl. ms. F. Uzoni Hist. unitar. ms.

házának pedig 1566 — 1579. 's tán tovább is **Ovári Péter** iratik *a)* azonban ez időről az ó tordai tanító intézet' igazgatóji 1596-ig nem említetnek. — miszerint

I. Igazgatója azon oskolának 1596. **Szentmártoni Bálint** (Valentinus Sancto-martinates) azon évi sept. 27-ig, mikor Kolo'svárra vitetik át az ottani anya-oskola igazgatására az elhalálozott **Szent Margitai János'** helyébe, — viselt az eklésiában papságot is négy évekig, egyéb eseményit homály fűdi.

II. Igazgató 1596 — 1598 végéig, ki lett legyen nem tudni, — nyugtalan **Báthori 'Sigmond** fejedelem' bájövete az országba kétségkívül a' hon' ifjait is fegyverre szollítván üressen állottak a' tanító intézetek 's úgy a' tordai is.

III. Igazgató Csanádi Pál 1598 végétől 1599 october' utoljáig. — **Mákai István** kolo'svári unitár. pap által **Csanádi Pál** felett mondott halotti beszédből ennyit tudni ezen férjfiről: „**Csanádi Pál,** egy alsó Magyarország-ról Csanádról Kolo'svárra lakni jött **Erszénygyártó'** fia volt, — kit kolo'svári polgár **Csanádi Ferencz,** jelességiért megkedvelvén, örökbe fogadott, és tanítatott az ottani unitária anya-oskolában, hol nagy elméjének előre kitűnő jeleit adván, tanulása által köz-kedvességet nyert, — „1595. 23 éves korában a' thoroczkai al-oskola (particula) igazgatására vitetett, honnan majd „1597. papjával együtt, ki Kolo'svárra papul viteték, visszament Kolo'svárra, — onnan 1598

a) F. Uzoni Hist. unitar. ms. ad a. 1566 — 79.

„végén az ó tordai iskola' igazgatójává vitetett —
„alig tölte ott egy évet, midőn 1599 oct. 28-án,
„Mihály Vajda bérontva az országba, mindenütt
„dúla és pusztula, mire nézt visszasiete Kolo'svárra,
„oskolája már eloszolván, — honnan 1603. Kromer András sal edgyütt akadémiákra ment,
„1608. márt. 24. visszajövcn, elébb lectorrá
„téteték a' kolo'svári anya-oskolában, majd rectorrá,
„utóbb 1632. püspökké az unitária eklésiákban. — (alább érintjük)

Csanádi Pál' tordai rector'sága után a' honi háboruk miatt üressen gyászlanak azon iskola' falai a' XVI. század' végén. —

8. *Kolo'sovári unitária fő-oskola* *XVI. században.*

1. §. A' K. óvári unitária főiskola eredete.

A' szent Domokosi szerzet zárdája Kolo'svárt az óvárban 1556 decemb. 7-n országgyűleti határozat' következésébe változtatott köztanító intézeté, egyéb egyházi jók király és ország szükségire fordítatván, — azonban hihető miszerint az már 1540 a' lutheránusok' birtokában jutott, minden egyéb egyházi épületekkel egyben, mellyet birtak is ők 1564-ig midőn a' reformátusokra szállott, 1566 pedig az unitáriusokra, ki kerítette bé köfállal az iskola épületet, nem tudni, ellenben bizonyos, hogy azon iskolától néhány ölnyire éjszakra eső nagy halgató teremet, melly latánul Appollatium vagy Apollo palatiumnak neveztetett, 's 30 ablakkal volt ellátva, II. János építette.

Ezen iskola' déli oldalán ékeskedő templom egy ideig pusztán áll, nem lévén akkor rá szükség — 1612. országgyűlési 22. 23. czikkek szerint az ev. reformátusoknak adatott a) mivel mind a' magyar mind szász nemzetű unitáriusoknak elegendő — szám szerint négy szentegyházuk volt.

Izabella és fia II. János által azon iskola a' hozzájárult jókkal edgyütt királyi adomány levél mellett adatott a' városnak köztanító intézetül 1557. melyet ugyan II. János 1562. új adomány-levél mellett megerősített a' fennebb érintett országos határozat' nyomán, egy lévén a' várossal és tanácscsal az időkben a' kolo'svári eklésia innen egyszersmind eklésia tulajdona vala, — melly eklésia 1566. unitáriává lévén, következőleg tulajdonosi joggal ment által az unitáriusokra — 's mint ez, ugy a' kolo'svári székes egyház, és kisebb egyházak hozzájuk tartozó minden függelékekkel, mellyeket ők soha senkitől erővel nem foglaltak magok birtokába. — II. János királyi adománylevelét megerősíté 1571. Báthori István fejedelem, azon főiskola fő-ifja (seniora) Válaszúti György előmutatására és kérelmére, — Báthori Kristóf 1576. Bethlen Gábor 1626. Csánádi Pál püspök' idejében innepélyes át-véti hasonmással a' kolo's-monostori országos levéltárba tetetett be 1627.

a) Az erdélyi diaeták végzéspontjainak foglalata G. L. által 1838 II. kötet 93 lap.

**II. §. Kolo'sovári fő tanítóintézet' igazgatói
(rector) a' XVI. században 1540 — 1566.**

1540-től kezdve, sorban kik voltak ezen fő-
oskola' igazgatói, átaljában ki nem nevezhetem,
annyi bizonyos, hogy 1552. midőn még lutherá-
nusok' kezén volt Gyulai István kolo'svári
egyik pap, Ozorai István hihetőleg köz-tanító
az iskolában, Vizaknai Gergely oskola igaz-
gató. — Heltai Gáspár pedig fő-lelkipásztor
valának a' kolo'svári lutherána szentegyházban, —
mint Heltai' magyar Bibliája előbeszédjében olvas-
hatni (kiadta Kolo'sv. 1552.) Dávid Ferencz
hasonlólag kolo'svári köz-tanítónak (lector) ira-
tik 1557. a)

A' reformátusokraszállván ezen főoskola 1564-ig
a' nagy hírű Molnár Gergely volt igazgató-
ja, elébb kétségkívül ő is lutheránus lévén,
azon iskolával együtt ment által ref. vallásra, ol-
vastatik dialektikája 1559-ről, hihető innét misze-
rén'tanítói hivatalát e' tájatt kezdette, Molnár
G. dolgozott egy latán grammatikát is, melly
az unitária iskolákban némi bővítésekkel ma is ké-
zi-könyv, meghalt 1564.

Molnár után Károli Péter következék
igazgatóvá, tanúlt elmés férjfi, 1564 — 1566
volt iskolai igazgató, 's egyszersmind hit-tudomány
tanító — kinek (mint főlebb érintők) midőn hit-tu-
dományi rendszerében Dávid Ferencz némi
nem szent-írás szerinti szollás formákat Istenről,
's egyéb hit-czikkekről — nem hagyná helyben,

a) In extractu Capitul. mediensis ad a. 1557.

Károli megnehezített, 's boszongkodva Magyarországra kiment. —

Helyébe D á v i d F e r e n c z vállalkozék fő-iskola igazgatójává, ki már 1566. püspök és főpap is vala az eklésiában, — 1565-ről még említetik Szikszai K o v á c s Balá's hihetőleg tanító (lector) a' kolo'svári fő-iskolában. Többek' neveit homály fõdi.

III. §. A' Kolo'sovári unitár. fő-iskola' igazgatói 1566 — 1600.

I. Igazgató D á v i d F e r e n c z, kiről főlebb említők, miszerint Károli Péter' elmente után a' fő-iskola' kormányát maga vette által, — addig is mig arra alkalmas férjfi találtatna, segédje vala a' tanításban Bazilius István, kolo'svári lelkész — kivel együtt buzgó iparral a' fő-iskolát, tanítási és nevelési arányt, és fenyítéket jó rendszerbe állítá.

II. S o m m e r J á n o s Mizniából P i r n a v á r o s b ó l, német eredetű, 1542. körül tanult Vittembergben, és más némethoni fő-iskolákban — 21 éves koráig — ekkor I. Ferdinánd' hadával, melly Bazilius J á n o s t görög fő embert moldvai Vajdává törekede emelni — Moldvába hatolt — S á n d o r V a j d a ellen, ez meggyőzeték ugyan; de majd török, és pártos oláh seregekkel megjőve rámené Baziliusra, és őtet egész házi családjával kioltá. — S o m m e r mint házi nevelője a' vajda fiának, alig mentheté életét — al-öltözetben Erdélybe menekvék, elébb B e s z t e r c z é n tanítással foglalkozva — tanúltsága, szép latán szóllás módja, 's kivált költészeti latán darabjai által rövid időn olly hirre emelkedék Erdélyben, hogy most

Brassóba majd **Szebenbe** hívaték köztanítói székekre. —

Kolo'svárra vevé útját **1569.** és ott az unitária vallásra mene által a' lutherána vallásról — **Tudós**, gyakorlott férjfi lévén nem volt érdektelen, mi okból már azon évben köz-tanító szék adaték neki 's egyszersmind fő iskola kormányzóvá téteték, — jól értvén görög és latán nyelveket 's egyébaránt is, hatós éles elmével birván az időben munkái kelendők és becsesek voltak, mind a' vallás, mind a' költészet és szónoklat' mezején. — Ő szavalla egy terjedelmes derék beszédet **II. János** felett **1571.** melly kinyomatott akkor. — **Meghalt 1573.** az akkor dúlott kórvészben. —

III. Paleolog Jakab, Khiosz szigeti görög a' **II. Mahomed** által **1453.** görög császári trontól megfosztatott **Paleolog Konstantin'** utódjai közül való, — elébb olaszhonba Romába utazék Khioszból, hol némely szabadelmű — a' Romai szentegyház ellen intézett iratai miatt elzáraték, alkalmat nyervén szabaddá lenni Német, Morva, Lengyel, és végre Erdélyországokba vette útját, olly tudósnek tartatott időkorában, hogy magakörül mindenféle bámulatot gerjesztett, hazáját, és édes anyját, **Gerendi Ferencz**, két **Kálnai** testvérek és **Tomori** erdélyi főrend ifjak tiszteletből látogatók meg **Khiosz szigeté**n. — Erdélyben **Sommer János'** elhalta után **1573.** a' kolo'svári fő-oskola' kormánnya rábízáték, mellyet viselt **1577** tájig, mikor Erdélyből Lengyelországba ment által, — hihető Erdélyben hivatalától az unitária vallással nem egyező hit-elvei miatt elmozdítva. — Irt több hit-tudományt illető munkákat, nevezetesen neki tulajdonítatik a'

Lengyel ekleziák ítélete' ezáfolata, melyet Németországban Ákifa név alatt adott ki, azonban bizonyosan nem tudhatni, m. h. 1585.

IV. Hunyadi Demeter, mind eddig **II. János és Dávid Ferencz** arra arányzának, miszerint külföldről jött, vagy béhitt tanult, tapasztalt, kormányzókat állíthatnának az ifjuság mellé, nem találtatván kétségkívül a' hazában olly nagy hírűek és hatásuak, mint külföldön; de látván, hogy egyfelől felettébbi költségekbe kerül ilyenek behozatala, — másfelől nem mindég a' tiszta egy Istent tanító vallás' elveit követék, ezokért a' hazában törekedének keresni kormányra alkalmas férjfiakat — találtaték is majd, és ez **Hunyadi Demeter** volt, kiről főlebb a' püspökök' sorában emlékeztünk — ki a' fő-oskola' kormányát nagy előmenettel, és szép rendszerrel folytatá **1577 — 1579. jul. 13-ig**, midőn püspöknek nevezteték ki fejedelem **Báthori Kristóf** által. —

V. Pintzovita Mátyás, lengyel, ki **Blandráta** által hivatott Erdélybe a' krakkói unitária főoskola kormánya mellől, hivatalát folytatta **1579. — 1587.**

VI. Enyedi György 1587 — 1592-ig kormányzá az ifjuságot kitünő törekedéssel, és nagy előmenettel — ekkor püspökké választaték — **jul. 6-n.**

VII. Szent Margitai János, 1592 — 1596. mikor Istenben elnyúgodott. —

VIII. Szent Mártoni Bálint, ki **1596.** Tor-dáról hozatott bé, a' fő-oskola' kormányozását négy évekig folytatta — azután **1600** az eklésiában pappá tétetett.

IX. Göts Pál, kolo'svári seborvos' fia **1600** május' **15-én** állítaték az ifjuság' kormánnya mellé

— kinek több tettei a' következő századra tartoznak. — Valának a' fő-oskola igazgatók mellett köz-tanítók is, kik ekkor lectoroknak, utóbb professoroknak neveztettek. —

IV. Kolo'svári unitár. fő-oskola köztanítói (lectores) a' XVI. században.

Még 1564. Molnár Gergely' időszakában, 1566. is azon fő-oskolában köz-tanítóknak iratnak. a)

I. Szikszai Kovács Balás, (ki 1567 már Sáros-Pataki professor volt b)

II. Femmich Leschkircher János, szász eredetű, kiről több nem tudatik, ezek nem unitáriusok.

III. Theobald, kit 1566 tájatt Dávid Ferencz maga költségén küldött felsőországi fő-oskolákra, — a' kolo'svári tanácsosa jegyzőkönyvében 1579. iratik c) hogy Dávid Ferencz által a' Theobald lector' lejöttére költött 73 m. f. Dávid F. árváinak fizettessenek ki. —

IV. Bazilius (király) vagy Balás István, teremi-fi — tanítói hivatalából majd kolo'svári papságra emeltetett. — Segédül volt azután is az ifjúság' oktatásában Dávid Ferencznek, 1566 körül.

V. Sommer János, (kiről főlebb emlékezünk az igazgatók' sorában) 1569 — 1573.

a) Steph. F. Uzoni Hist. unitar. m. s.

b) Bód Péter Magyar Athénás. 265 l.

c) 221 lap.

VI. Pintzovita Mátyás, Igazgató és köz-tanító egyszersmind (mint érintettük) 1579. — 1587.

VII. Laskói János, Baranyából Laskoról jött Erdélybe 1579 tájatt. — Mikor halt meg bizonytalan.

VIII. Franken (Frank) Keresztely Brandenburghi gardelébeni fi, — előbb Jézus társaságabeli pap volt, — majd elhagyva rendjét a' jesuiták' titkait egy irományában világ elejébe terjeszté — Bécsben 1578. onnan B á z e l b e vette útját Helvetiába; hol hit-tudományi iratokat bocsátta ki; de társaitól üzetve L e n g y e l o r s z á g b a menekvék, — hol hasonlóan több igen mérész munkáit adá ki R a d e t z k i E l e k' könyv-sajtójában, miokért Báthori István lengyel király Radetzki könyv-nyomó intézetét elfoglaltatá, 's csak T a s c h i t z k i S z a n i s z l ó fő-rendü unitárius lengyel' közbenjártára adatá vissza. — F r a n k e n t a' lengyel unitáriusok is mérész irománnyieért kizárandók valának keblökből, mit ő megelőzni akarván Erdélybe jött által, Hunyadi Demeter püspöktől tanítói-székért esdeklett, ki néki megengedé, miszerint P h i l o s o p h i á t tanithasson, irt egyébiránt jeles magyarázatot Epiktét stoikus bölcs erkölcsi-tani kézikönyvére 1585. ugy látszik Kolo'svárt halt meg. —

IX. Enyedi György, némi ideig együtt szolgált Frankennel. — Tanítói hivatalt vitt 1574. — 1592. — igazgatói hivatala alatt is. — (láttatott fennebb)

X. Szent-Margitai János. — Meghalt 1596.

XI. Szent-Mártoni Bálint, kit említénk fentebb.

XII. Fischer Simon, Pomeráni kolbergi fi, nem tudni önkint, vagy hívatva jött Erdélybe, annyi bizonyos, hogy **1590.** lector volt. — **1599** — mivel ekkor adta ki rövid rendszeres **Dialektikáját** Heltai könyv-sajtójában.

XIII. Bróser (Brosserus) **János**, neveszerint Szász város (erdélyi szász nyelven Brós, villa S. Ambrosii) lehetett születése helye, — írja magát **Jadina** k is, hihetőleg **Jad** faluról Besztercze mellett, hol ez időben szász unitáriusok honoltak, visszajöven külföldi főiskolákból **1599** lectorrá tétetett, majd **Thorockai Máthé** püspök alatt felszenteltetett pappá a' kolo'svári unitária szász egyházban, egyszersmind a' kolo'svári honi egyházi tanács' jegyzőjévé tétetett. E' jeles férjéről Segesvári Bálint, ez időkről vitt naplójában (Diáriumában) így emlékezik: „**1622** decemb. 2-án holt meg az istenfélő keresztény szász „**prédikátor Joannes Brosserus Idensis**, a' ki a' városnak **XXIV.** esztendeig szolgált, és prédikállott „sok nyomorúságokban, és ellenség között orozva is, mert akkor a' templomunkat is (Basta idejében) elvették volt. —

VII. O s z t á l y.

Unitária vallást követő fő-rendek a' XVI. században.

Nem ön-hittség, vagy akárminémü rokon-arány adá író tollamat kezembe, midőn ezen osztály' felvételéhez kezdék, sőt inkább azon kegyes gyakor-

lat, melyet több keresztény felekezetek is eleitől fogva követtek. — Lám mindenik k. szentegyház' derék alapítóját, buzgó hiveit, pártolóit, és más köz-hasznú tagjait hálával és méltó tisztelettel említi, és azok' becses neveit átadja a' jövődő ivadéknak is. — Legyen szabad hát nékem is néhány illy emlékezetes férfiakat, kik egyébaránt is honfiak voltak, — a' feledés homályából kiragadni. Ezek' sorába tartozik:

II. János 'Sigmond, I. Zápolya János' fia, Izabellától **I. 'Sigmond lengyel király'** leányától; — született Budán jul. 3-án 1540. miután kevéssel — azon évi jul. 21. **I. Zápolya János Szász-Sebesben** kiműlék. — A' magyar karok és rendek 1540. aug. 14-én hogy az elhunyt király testet Székesfejérvárt eltemették, aug. 15. csecsemő fiát legottan királynak választák, és koronázzák, — mirenézt **II. János** egész életében Magyar, Dálmát, és Horváthországok' választott királya, czimmel élt 's még nem valónak bévégezve **I. Maximilián magyar királlyal a' II. János** czime feletti egyezkedések, mielőtt ez meghala 1571. a' mi vallását illeti — előbb r. katolika vallást követett 1559. — Ekkor átalment az Erdélyben már törvényszerűleg divatozó lutherána egyházba, mellynek tagja volt 1567. — mikor nyilván az unitária vallásra lépett által, — kinek elmentét a' lutherána egyháziak igen fájlalák Haner szerint a), az ő uralkodása alatt törvényesítetett a' lelkiismeret' szabadsága, a' négy egyenlő jogu vallások megalapítottak, — tanítóintézeteket pártolá, külföldről tudósokat hiva Erdély-

a) Haner Hist. Eccl. p. 279.

be, mint az akkori időben híres bölcs Ramus Pétert a' Gy. Fejérvári oskolába. Szerette a' tanúlt embereket — a' szent irást, mint iratik gyakran olvasta — a' köz-vetélyeken személyesen jelen lenni kívánt, 's néha közbe is szólott, hadaiban többnyire szerencsés, mellyekről megtértében örvendő népe hajdoni Scytha szokás szerint köntöseit csókolva tisztelkedett királyának — mint Huszti említi ő és új Dácziajában — egyébaránt testalkatára nézt, nem izmos, gyenge és változó egészségű — egész életében nőtelen, — holt meg 1571. mart. 14. Gyula-Fejérváratt, — temettetett az ottani székes nagy szentegyházban, annya Izabella mellett balról, szent beszédet tarta felette Sommer János kolo'svári fő-oskola igazgató — ugyan ő siremlékét látán és görög versekben írta. Javaiban örököstül az országot hagyá János.

Mind e' mellett is elhunytá után sokan itélének balul II. Jánosról több okokért, honnan 1571. a' kolo'svári országgyűlésen egy törvényczikk hozattik: Senki a' kegyelmes megholt királyról balul szólni ne merjen; nemes 200 m. f. paraszti testi büntetés' dija alatt. a)

Petrovics Péter, még II. János magánuralkodása előtt Izabella életében nagy befolyásu volt a' hon' akkori változatira nézt, — vérség lévén a' királynéhoz, ő volt fő-gyámja az ifju királyfinak, — és védője a' királynénak, kit az gyakran küldé Szolimán császárhoz követül — királyi helytartó Temesi Bán és Munkács' bir-

a) Erdélyország történet tára Kolosv. 1837. I. kötet 1571. évi törvényczikkek közt.

tokossá vala, Petrovics Péter a' r. katholika vallásról a' lutheránára mene által. — Ő tétette ki a' piaczi székes egyházból az oltárokat, szentek' képeit, és egyebeket, — alatta hagyák el a' kolo'smonostori zárdát is a' szerzetesek, valamint az óvárit is. Egykori írók csaknem egyenlően állítják, miszerint Petrovics P. már Izabella' éltében unitária vallást vett volna bé, — Burján a) ellenkezőt állít, és úgy vélekedik, hogy ő előbb elhalt t. i. 1558. mintsem unitária egyházak léteztek volna Erdélyben, — melly következtetés el is fogadható; — temettetett a' piaczi székes egyházba, magas emléke 1600 még fenállott, a' nagy oltár' helyén — azután lerontatott Bástá' időszakában.

Beregszói Hagymási Krištof, — a' hajdon nagy hírü Hagymási fő-nemzedékből. — Izabella alatt 1559-ig Erdélyi hadak' egyik vezére volt, — Déé'snek és Dé'saknának akkori birtokossa. B. Szolnoki fő-ispán, — alatta szépen virágzott a' Déé'si unit. szentegyház, és középiskola, mellyről fennebb emlékeztünk, — h. m. 1577. Haner b) jegyzi rolla; hogyha 1579. élne, Dávid Ferencznek használt volna, — egyszersmind II. János tanácsossá is volt. —

Niezowszki Szaniszló, lengyel fő-ember Izabella és II. János' tanácsossá, — Izabella legtitkosb terveit közlőtte vele, többek közt Kendi Ferencz, Kendi Antal és Bebék Ferencz' megöletésökben — követte II. Jánost 1566. Szol-

a) Michaelis Burján, dissert. de duplici ingr. Blandratae in Trans. pag. 263.

b) Hist. Eccl. pag. 500.

limánhozi innepélyes útában több erdélyi fő-rendekkel együtt. —

Kornyiáti Békes Gáspár, II. János' komornyikja (Camerarius) ország' pénz-tárnoka, Fogaras várának és vidékének birtokossa, — királyi udvari h o p m e s t e r (udvarnok) és tanácsos, kétszer követ I. Maximilián császárhoz — **II. János'** elhunytá után a' császárhoz hű székelyek egyrészével 's több külső hadakkal a' fejedelemség felett **Báthori Istvánnal 1575.** Radnóthnál szerencsétlenül harczola meg — de azután hogy **Báthori István** lengyel királyá lett megbékélle vele — 's néki az oroszok elleni háboruban hű szolgálatot tett. — Ugy látszik ő alapította volt a' radnóthi k. oskolát, melly utána nem sokára elenyészett, megholt **1580** körül Lengyelországban.

Pókai Jakab, tanácsos — kinek **Dávid Ferencz** ezen ezimű könyvét: **A' szent írás fundamentumából vett magyarázat a' Jézus Krisztusról és az ő igaz istenségről Gy. Fejérvárt 1568.** ajánlotta — egyszersmind udvari fő-kapitány volt **II. János** alatt.

Keresztszegi Csáki Mihály korlátnok **1566.** és tovább is, a' fényes Csáki családból, melly Szabolcsra a' hét vezérek egyikére viszi fel eredetét. — **Csáki István** (keresztszegi) **1601.** kilépe az unitária vallás' kebléből.

Bethlen Gergely (iktári) **Temesi Bán 1566.** és azután, a' régi Bethlen család' ivadéka, melly **Aba III.** magyar királyig viszi fel származatát. **Bethlen Gergely'** udvari papja, 's egyszersmind alföldi püspök **1579-ig** volt **Kárádi Pál**, — továbbá **Bethlen György II. János'** tanácsnoka — utóbb **Bethlen Ferencz 1600**

körül, kiről emlékezet van Sandnál az anti-trinitáriusok könyv-tárában, — ennek fia Bethlen Farkas az K. óvári unitár. fő-iskolában tanult ugyan; de reformáta vallásra ment által, — ez irta a' nevét viselő derék honi Történet-könyvet, — említendő még Bethlen Ferencz kolo'svári vár-tiszt 1645. tájatt, ki ön vonzalmátkövetve az ottani unitár. főiskolában történeteket tanított. —

Mikola Ferencz (Szamosfalvi) kinek Dávid Ferencz: Rövid útmutatás az Istennek igéjének igaz értelmére. című munkáját ajánlá 1567.

Bocskai György (Kis Máriai vitézlő) ki a' nagy-váradí vetélyben Mélius Péterhez kérdest tett, ugy látszik hadi ember volt. —

Kornis Farkas, és Kornis Miklós, 1588 — 90 tájatt, Kornis Farkas' leánya Kornis Judith Pécsi Simon, Bethlen Gábor alatt korlátnok' tudományokat kedvellő és gyakorló nője volt. —

A' Thoroczkaí ős-családból ezeknek tudatik nevök: Thorotzkaí 'Sigmund 1643. tanácsnok, Thoroczkaí Mihály ugyan az 1679. Péter királyi Tábla-bíró ugyan az időben. — Többen állnak ma is ezen régi családból az unitária vallás' keblében. —

Továbbá a' Haller, Szalánczi (Szalánczi János II. János' tanácsnoka 1568.) Almádi, Gerendi, Földvári, Tholdi, Mikes, Mikó, Gálfi (Marosujvári) Daniel, 'Suki, Horváth, Kemény, Székely, Macskási, Kun, Szilvási, Nemes, Petki, (Der'si ág) Vas, Henter, Miske, Nalátzi, Keresztúri, Déé'si, Cserei, Keresztesi, ős fő-családokból többen vagy ke-

vessebben ékesítették hajdon az unitária szentegyházat, — 's ékesítik még ma is némellyek.

A' kihalt hajdon fényes családok közül pedig: Gyeröffi, Bogáthi, Balassa, Kamuthi, Patzolai, Serédi, Siger, Kapy, Darlacz, Radvántzki, Pekri, Nagy, Gétzy, Kovácsotzki, Harinai, Ifju, Zolyomi, (kik közül volt Zolyomi Dávid) Forró, Baládfi, Angyalosi, Haranglábi, Sükösd, hont és köz-jót pártolt nemzetségekből voltak a' XVI. században, 's még az azutániakban is az unitária vallásnak hű tagjai, mindaddig míg a' hon' vérszeiben több derék honfiakkal ők is vagy a' vérmezőken elhullának, vagy ágazataik apránként kihaltak. —

VIII. O s z t á l y.

Unitáriusok' könyv-nyomó intézetei a' XVI. században.

Első könyv-sajtot Erdélyben 1534. Hontér János állítá Brassóban, — időtelve állítaték Gy. Fejérvárt, Szebenben, Kolo'svárt, Keresden, N. Enyeden, Beszterczén, Csikban, Balá'sfalván, Maros Vásárhelyt.

Az unitáriusok a' XVI. században két könyv-sajtot használnak, — a' Gyula Fejérvárit, és a' Heltai Gáspárét Kolo'svárt.

1. A' Gyula fejérvári gyaníthatólag királyi könyv-nyomó intézet volt, — melybe királyi fizetésre hívatott nyomtatónak Hofhalter Rafael Bécsből 1566. — itt adáttak ki II. János' életében többnyire az unitária vallást illető munkák, és egyéb külsők is, II. János' halála után Báthori István fejedelem által a' jesuita atyáknak

engedtetett. — 1580. jun. 21-én estvéli 9 órakor Gyula Fejérvárt a' puskaporos-toronyba esvén le a' menykő a' közel fekvő húsz épületek 's azok közt a' könyv-sajtó is szétvettettek, — utóbb 1599 Mihály Vajda berontván az országba, Gyula Fejérvárt templomokkal, oskolával. könyv-sajtó maradványival, fejedelmek' temető-bóltjával együtt feldúlák győzedelmes vad csapatjai, a' mi ekkor megmaradhatott, újra feldúlák és felégeték ugyanazok Rácz György vezérok alatt 1601. a)

II. A' Heltai Gáspár könyv-nyomó intézete Kolo'svárt, melyet ő 1551 tájatt állíta, 's legelőbb a' szent írást adá ki benne magyar fordításban. — 1568. Heltai által állván az unitária válásra, a' sajtót is általvitte magával, — 's 1571 után minden vallás-tartalmu könyvek itt nyomatának. — Heltai' utódai bírák azt 1660, — azután a' betűk részint elkoptak, részint elpusztultak. —

Heltai' könyv-sajtójában ezek voltak nyomtatók:

Heltai Gáspár 1551 — 1575.

Hofgréf György, segédje 1551. 2.körül.

Hj. Heltai Gáspár 1601.

Makkai János 1616.

Válaszúti András 1624.

Szilvási András 1625.

Abrugyi György 1631 — 1660.

IX. O s z t á l y.

Írók a' XVI. században. b)

Dávid Ferencz írta ezen munkákat: 1.) *Dialysis Scripti Stancari Claud.* 1555. 2.) *Rö-*

a) Volph. Bethlen Hist. Transsilv. Tom. V. pag. 33.

b) Joannis Tó'sér Kénosi Bibliotheca unitar. m. s. 1735.

vid magyarázat miképpen az igaz Istenről való tudomány meghomályosított Albac Juliae 1567. 3.) Rövid útmutatás az Isten igéjének igaz értelmére A. J. 1567. ajánlotta Mikola Ferencznek. 4.) Szentírásnak fundamentumából vett magyarázat a' Jézus Krisztusról, 1568. ajánlva Pókai Jakabnak. 5.) Gy. fejérvári 10 napi vetélkedés 1568. 6.) Litterae convocatoriae ad Synodum Tordanam ad diem 3. mart. 1568. 7.) Refutatio Scripti Melii, 1567. ajánlva II. János királynak. 8.) Demonstratio falsitatis Doctrinae Petri Melii. — 9.) Az Atya Istenről, Jézus Krisztusról és a' Szent Lélekről 71 prédikációk, 1569. ajánlva II. János királynak. 10.) N. váradi vetélkedés, Kolo'sv. 1569. — 11.) Az egy magától való Istenről, és az ő fiáról a' názarethi Jézusról 's a' t. Kolo'sv. 1571. ajánlva Hagymási Kristófnak. 12.) Az egy atya Istennek és az ő áldott szent fiának a' Jézus Krisztusnak igaz istenségéről igaz vallástétel. 1571. ajánlva Kornyi Békes Gáspárnak. 13.) Refutatio Scripti Georgii Majoris Albac Juliae, 1569 ajánlva Csáki Mihálynak. 14.) Confutatio Responsionis Faustinae. 1580. 15.) Három feladatok (thesis) melyeket Blandráta ellen feltett és vitatott. 16.) Confessio, latán nyelven, melyet 1579. apr. 13. a' tordai országgyűlésre beadott. — 17.) Különbféle összehívó levelei, vetélyi feladatai, és kérdései 's feleletei olvastatnak ezekenkívül.

Hunyadi Demeter püspök irt: *Scriptum in quo Paedobaptismus recipi et observari jubetur.* 1579. 's ezenkívül több prédikációkat, mellyek kéziratban vannak.

Csázmái István Gy. fejérvári pap, tordai Sándor András' irására való feleletet Albae Juliae 1568.

Székesfejérvári Kárádi Pál, alföldi unitár. püspök: 1.) *Commentarius in Prophetiam Osiae*, k. i. magyarul, ajánlva iktári Bethlen Gergelynek, királyőfelsége főtanácsának Káránsebes Bánjának. 1561. — 2.) *Commentarius in Proph. Joelem*, ajánlva ugyan annak 1562. 3.) *Commentarius in Apocalipsim*, magyarul 600 l. k. i. 4.) *Epistola Ministris Ecclesiae Claudio-politanae* die 9-a nov. 1579. k. i. a' mellyet főlebb említünk. —

Bazilius István (király v. Balás István) kolo'svári pap. 1.) *Krédonak magyarázata*, 1568. Albae Juliae. — 2.) *Egy néhány kérdések a' keresztényi igaz hitről.* A. J. 1568. ajánlva Pókai Jakabnak. 3.) *Exercitium pietatis puerilis*, k. i. *Confessio de Deo Patre, Jesu Christo et Sp. S.* 1569. 4.) *Cantio de Serveto.* 5.) *Epistola Albam Regalem expedita*, circa 1568. — 6.) *Feleletek Kárádi Pál, és Övári Benedek' feddő leveleikre.* k. i. 7.) *Levele Báthori Kristóf fejedelemhez*, latánul k. i.

Sommer János misniai (l. főlebb) 1) *Reges Hungariae carmine elegiaco decantati.* 2.) *Refutatio Scripti Petri Caroli Ingolsta-*

dü 1582. 3.) *Tractatus aliquot Christianae Relig.* Ingolst. 1583. 4.) *Oratio funebris in mortem Joannis II.* 1571. irt még sok thesiseket és szent irás magyarázatokat, mellyek kéziratban maradtak.

Válaszúti György, pécsi unitár. pap irt *Skáricza Máthéval* kövi prédikátorral való beszélgetéseket 1588. k. i. —

Pá le olog Jakab (kiről fenn emlékeztünk)
1.) *De magistratu Politico*, Losci in Lithuania 1573. 2.) *De Sacramentis*, 1573. 3.) *De Baptismo, de anima, de Juramento* k. i. 4.) *Commentarius in Apocalypsim*, nagy munka 1574. k. i. 5.) *Commentarii magni in Scripta Apostolorum*. 6.) *De Ripetano Judicio* — ezeken kívül több apró iratai, kéziratban, neki tulajdonítatik: *Defensio Fr. Davidis in negotio de non invocando Christo in precibus, et confutatio Judicii Ecclesiarum Polonicarum Basileae* 1581.

Enyedi Györgypüspök: *Explicationes locorum V. et N. Testamenti e quibus Trinitatis dogma stabiliri solet.* — 2.) *Prédikációk VI.* kötet k. i. 3.) *Szép Historia Tankredus király' leányáról Gismundáról.* 1574. 4.) *Halotti beszédje Hunyadi Demeter felett.* 1592. jul. 6-n's több apró kézíratai. —

Franken Keresztely kolo'svári fő-iskolában köz-tanító' munkái: 1.) *Responsiones ad tres orationes Varkovicii Jesuitae.* 2.) *Antigorscius II.* darab k. i. 3.) *Paradoxa Sex Basileae* 1579. 4.) *Commen-*

tarius in Epicteti Philosophi Stoici Enchiridion Claudiop. 1585. —

Erazmus János, kolo'svári szász nemzeti unitár. fő-pap. — 1.) Scriptum ad F. Socium, melly Sozzin Faust' feleletével adatott ki 1584. több levelei is olvastatnak a' Sozzin F. kiadott levelei közt. — 2.) Liber de quatuor Monarchiis. — Commentarius in Apocalypsim, terjedelmes munka. 3.) Továbbá jó 'Sidoul értő lévén megigazgatta a' Biblia' latán fordítását, mellyet Tremellius és Junius készítettek, innen dicséri ötöt Béza — irt még egy munkát, mellyben jövendőli a' Mahomed követői' végpusztulását 1586. de mi még bé nem tölt.

Bogáti Miklós, elébb Szent Demeteren Balá'si István udvarhelyszéki fő k. bíró papja, azután Pécsi, 's majd kolo'svári. 1.) Magyarra fordítá Szent Dávid' 'Soltárát egészen, régi magyar nyelvért is figyelmet érdemlő munka, irt magyarázatot a' jelenések' könyvére 1582 — Az Apostolok' leveleire. — 2.) Irta a' Jézus Krisztus' historiáját is, mindezeket Baranyában. 3.) Szép historia a' tökéletes aszszonyi állatról, mellyet Plutárkból fordított 1577.

Várfalvi Kósa János, püspök irt katekézist nevendékek' számára, — ugyan azt öregek' tanuságára, az első kis káthékézis név alatt ma is kézikönyv, a' másik nagy káthékézisnek hivatott, — ezekenkívül: a' megmosogatásban való igének formája, a' megmosó d-takhoz való intéssel együtt. — A' sok értelmek közt mint kell az együgyű embernek felkeresni az igazságot, Kolo'sv.

1636. írt még reggeli és estvéli 's asztali könyörgéseket.

Fischer Simon Pomeráni kolbergi fi, (kit fennebb említettünk) írt: 1) *Dialectices Praecepta*, 1599. 2) *Disputationes sex Doctrinam de Praedicamentis et Praedicabilibus, ex Aristotelis etc. Scriptis desumptam complectentes* 1599. felelők rá az iskolában voltak: Dipsai Márton, Dipsai Mátyás, Szépmezei Lőrincz, Fűzi Gergely (Gregor. Saliceus) Gischner Adám, Lisbona János.

Ezeket kivül még írtak:

Csanádi Demeter, II. János király életét magyar versekben. *Historia de vita, morte, universaque fortunae alea* Ill. Pr. ac D. D. Joannis II. Regis Hung. Dalm, Croat. Dei gratia electi. Debrec. 1577.

Valkai András (kalotaszegi valkói) munkái: 1) *Kronika*, vagy szép historiás ének, miképen Károly császár hadakozott Afrikában Barbarosa basa ellen és Muleásest királyi székibe visszavette 1571. ajánlva kornyáti Békes Gáspárnak. 2) *Kronika*, vagy szép historiás ének, miképen Háriadenus tengeri tolvaj, Barbarosa basává lett. st. Kolo'svárt 1573. ajánlva Csáki Mihály kanczelláriusnak. 3) *Kronika*, mellyben megíratik Priester Joannes, az az a' nagy János császárnak igen nagy császári birodalma Indiában, Kolo'sv. 1573. ajánlva Báthori István fejedelemnek.

II. I d ő s z a k.

*Az Unitária vallás' történetei Erdélyben
a' XVII. században.*

K Ü T F Ő K.

Külsők: az I-ő Időszakra felhozott írók. — egyhá-
ziak: a' már említett Szent-Abrahámi. Agh.
Fosztó Uzoni, és Tö'sér Kénosi, 's
mások, kik magok helyeken említetnek.

I. O s z t á l y.

*Honi külső viszonyok Erdélyben a'
XVII. században. a)*

Az Erdélyt dúló Mihály Vajda 1600. az erdélyi
hadak és Básta segéd seregei által a' miriszlói
véres viadalban legyőzetvén, az országból kiűzeték,
's az erdélyi rendek által Bátori 'Sigmund is-
mét fejedelemnek igttatták bé 1601 mart. 27, de
II. Rudolf császár Mihály Vajda iránt megengesztelőd-
vén ezt Bástával együtt Erdélybe küldé,
kik is az időhez képest egymással megbarátkozva
'Sigmundot ugyan az évben Erdélyből kiűzék
és Erdélyt szörnyen dúlák a' féktelen csapatok Rác
György vezérök alatt; uj Torda lakóit a' templom
kerítése közt csak nem egy lábíg levágák, ugy

a) Volphgangi Bethlen Hist. Lib. 10. Joannis Bethlen rerum in
Transsylvania gest. Lib. 4. — Huszti, ó és uj Dácia. —

Enyed és Gy. Fejérvár lakóit is, kik el nem fut-
hatának. — B á t o r i 'S i g m o n d pedig Cseh-
országba Prágába voná el magát és ott nyugtalan éle-
tét bévégzé 10 évek mulva, Mihály Vajdát is Bást-
ta nem sokára megöletvén Tordán túl a' keresztes
mezőn, már egyedül igazgatá Erdélyt II. Rudolf
császár nevében — de Básta majd kegyetlenked-
vén az országban, az erdélyiek Székely Móses
fővezérsége alatt nagy felkelést indítának ellene, —
és ötet az országból kiűzék Magyarországra —
1603, Székely Móses török segéd hadakkal
Kolo'svárt, honnan a' felingerült nép a' jesuitákat
elűzé, Fejérvárt és Szebent meghajtá, végre midőn
Brassó felé vinné sergeit, Ráduly havasalföldi
vajda által, kit Básta szollított volt fel segédjére,
egész hada Apácánál éjjel megverettetik, 's ma-
ga is a' harcban megöletik, — miután Básta Kas-
sáról ujra bejőve Erdélybe, és azt elfoglalá, alig
látta valaha Erdély több honfiainak vesztét, mint
az apáczai csata-vészben, — a' fővezéren 's egy-
szersmind a' szultán által már erdélyi fejedelemnek
kineveztetett Székely Mózesen kívül (kit néme-
lyek szerint egy P a n a nevű görög, — mások
szerint pedig szentmihályi Katona Mihály köz-le-
gény ejtett el), elesének a' főrendek közül Sükösd
István, Harinai Ferencz, Szentpáli János,
Alárd Gáspár, Daniel Ferencz, Tomori
István, Horváth Ferencz, Kálnoki János,
Jakobíni János kolo'svári tanácsi jegyző. —
Óvári István, Daczó János, Tötöri János,
Henter Gáspár, Henter Benedek, Kendefi
István, Apafi Farkas, Kemény János, Kor-
nis 'S i g m o n d, Kornis Miklós, Boér Balás
's többen is, kiknek nevöket a' sirhalom éjje födi. —

A' viadalban elfogattak Kendi István, Mikola János, Toldalagi Mihály, Kálnoki János, Mikes György, Mikes Benedek, Tamásfalvi János, Nagy Tamás, Kamuthi Balás, Petki Farkas, Daniel Péter, 'st. kik közül nehányan nagy hadi dijjan megválták magukat, a' többi megölettek, — és így ezen ütközetben Erdély honfainak színe oda vesze, — együtt érzék e' nagy veszélyt minden vallások Erdélyben, — kivált az unitária, mivel a' nemesség ezen vész által, kivált azon a' részen igen megfogyatkozék. —

A' brassai hazafiak, a' csatában elhullottak testeit balra az országút mellett egy nagy sírba helyhezék nyugalomra, és a' sír felibe e' sírverset függeszték:

Quos genuit Cives hic Transsilvania claudit.

Heu! parvo tumulo quanta ruina jacet.

Ezután csak hamar Básta (mint említők) az országot elfoglalá, és mivel katonáinak hó-pénzt fizetni nem tudá, — azok szörnyű dúlást követének el a' falukon és városokon. — Déván 1603 sept. 5-kén országgyűlést tartá; de a' félelem miatt kevesek jelenlétében. —

Az országgyűlés után a' Maros mellett fel Kolo'svárra vevé útját győzedelmes hadaival, — a' Maros melléki faluk tűzbe borulának előtte. — Kolo'svárról az unitárius püspök Thoroczkai Máté a' thoroczkai vas bányákba rejtezkedék. Göts Pál a' főpap Lengyelországba futá, a' többi hova lehetett eloszlának, egyedül Bróser János unitar. szász pap merészle hon maradni. —

Básta a' telet Kolo'svárt töltvén, általa a' piaczi szentegyház, Óvári iskola és főpapi lakok a' jesuitáknak adatának, — az unitáriusok

három évekig Biró Sámuel' lakházánál gyűlének öszve isteni tiszteletre. — Majd az erdélyi sérelmes hazafiak elunván Basta erőszakát, melly szerint többen közülök saját javaiktól is megfosztattak, elhagyva hazájokat Magyarországra Bocskai Istvánhoz vonulának, kit méltatlanságuk bosszulójának reméllének. a)

Bocskai István váradi vár-tiszt több hadakban gyakorlott, és követségekben járt főember, 1604. erdélyi fejedelemmé választaték. Magyarországnak nagyobb részét nem sokára elfoglalá, — és a' bécsi békekötés által a' magyarországi protestánsoknak vallás-szabadságot szerze, 's hét vármegyét az erdélyi fejedelemséghez maga' és utódai' számára. — Bocskai István Erdélybe visszajövé az unitáriusoknak elébb isteni tiszteletök' szabadságát, — azután elveszett jovaikat szent egyházzal és iskolával együtt visszaadta. 1605 jul. 21-kén a' jesuiták Kolo'svárból Nagy Bányáig sérelem nélkül kikísértetének számszerint 13. — Azonban 1606 december 28-kán Kassán méreg által meghala a' derék fejedelem, — mit testőrei Kátai Mihálynak a' korlátnoknak tulajdonítván, azt izről izre felkonczolák, — teste a' Gy. fejevári nagy szentegyházba hozaték bé. — 1607. febr. 20-kán elébb ev. reform. papok adák meg fejedelmi végtisztességet az unitáriusok akkori templomában, 's ugyan annak végével, midőn a' test fejevárra indítatott, Thoroczka i Máté unit. püspök tartá felette

a) Bolla Hist. Univers. aevi recentioris in Hist. Trans. ad a. 1603, 4, 5, etc, Huszti ó és uj Dácia. —

szent beszédet Békáspatak mellett az útban temérdek hallgatók' jelenlétében.

Bocskai István után Rákotzi 'Sigmond viselé a' fejedelemséget 1608, — de önként letévé azt, és felső vadászi kastélyában csendesen hunya el. —

Báthori Gábor 1608. — 1613. volt fejedelem, mértékletlen, féktelen indulatának több jeleit adá uralkodása alatt, magyarországi hajduinak szabad dülást engede Kolo'svárbán 1608. — úgy Szebenben is, balgatagságának több jeleit is adá némely főemberek hitveseik' elcsábításában — mirenézt N. Váradon Ladányi György és Szilási János által megöletett 1613.

Bethlen Gábor (Iktári) választatik fejedelemmé, 1613. kinek jeles tetteit honi történet íróink bőven mégirtak. — Ez a' nagy fejedelem 1613. a' három nemzet és négy bévett vallások egyesületét megújítá. — 1622. a' nikolsburgi békekötés által Magyarországon a' protestánsok vallási szabadságát újra kieszközölte, az erdélyi pusztavárosokat, nevezetesen Új Tordát magyarországi lakókkal népesítette, szép szabadalmokat engedve nekik, — a' tudományokat és mester-művészeteket előmozdítá, — Gy. Fejérváratt derék fő oskolát alapíta, melly azután Enyedre vitetett által, — külföldről jeles tudósokat híva bé Erdélybe, — maga is tanult, olvasott fejedelem lévén; — mik történtek alatta a' vallásra nézt alább említendjük. — Halt meg 1629, temettetett el Gy. Fejérváratt. —

Brandeburgi Katalin, a' fejedelem nője, férje' halála után fejedelemmé választaték; de 1630. lemonda, és Erdélyből kimene. — Ugyan azon évben Bethlen István noha fejedelemmé

választaték, mindazáltal azon méltóságot 1631. a' segesvári országgyűlésen I. Rákoczy Györgynek engedé, az előtt n. váradi kapitánynak. —

I. Rákoczy György, Bethlen János honi történet írónk szerint csak hamar hogy fejedelemmé lett, Brandeburgi Katalin' várait Munkácsot és Fogarast elfoglalá — Zolyomi Dávidot. Bethlen István vejét, kinek eszközlése által jutott fejedelemségre pártütés színe alatt Kővárba zárata holtigi fogságra, — a' Bethlen Gábor által alapított Gy. fejevári főiskola tökepénzéhez hozza nyula, és azzal valamint több nemes honfiak, esellel vagy erőszakkal elfoglalt jovaival öntárházát nevelé, — 1638. Jul. 1-ső és következő napjaiban Dé'sen országgyűlést tartá az unitaria vallás' keblében eredett viszályok' eligazítására. 1646. Jun. 10. tartaték a' fejedelem' jelenlétében a' Szathmár-németi nemzeti nagy egyházi gyűlet a' magyarországi ref. egyházakban támadt egyenetlenség lecsillapítására, — alatta az Erdélyi elpusztult városokba mint Dé'sre, Enyedre, Tordára, 's több helységekbe Magyarországról felles számu lakók hozatának bé, a' Svédektől hivatva fegyvert fogott III. Ferdinánd ellen, mellynek következete lett a' Nagy-Szombati béke 1645. a) holt meg 1647.

II. Rákoczy György választatott még atya' életében fejedelemmé, — 's 1647. jó jelek alatt kezdé uralkodni, — a' haza és négy vallások alatta virágzó állapotban állának; de majd 1657. a' lengyelhadban, mellyre 50,000-i népet vitt, oda ve-

a) Bolla Hist. Univers. aevi recentioris, in Hist. Transsily.

sze Erdély nemesseinek, és vitézeinek színe, — ugyanazon évben kénytelen lemonda a' fejedelemségről.

R h é d e i F e r e n c z választaték helyébe; de ő három hónapok után lemonda, és Rákóczynak vissza engedé a' fejedelmi méltóságot — 1658. —

Temérdek haddal jöve a' török nagy vezér Rákoczy ellen, min az Erdélyiek megiszonyodván B a r c s a i A k o s t küldék a' boszus nagy vezérhez követül, kit az fejedelemnek neveze ki, és az erdélyi karok és rendek is fejedelemnek elfogadák, noha kénytelen, 1658. — R á k o c z y nagy haddal Erdélyben újra megjelenék, 's B a r c s a i t kiűzni törekedék; de Barcsainak török segéde érkezvén R á k o c z y vas kapunál megvereték, — tovább is folytatván a' hadat B a r c s a i ellen Gyalu és Fenes között megvívék a' B a r c s a i' segédjére jött A m h e t basával 1660. — elvesze itt ismét Erdélynek a' többi hadakban még megmaradt vitéznépe, —'s R á k o c z y is nem sokára.

Ezen vérrelhabzó időkben Erdély' városai és falui 's azokban minden vallású szentegyházak csak nem elpusztulának, egyházi gyületeket tartani nem leheté, Kolo'svárt több mint 400 lakházak állának üressen, — a' dögvész is dúla a' honban, de még nagyobb inség várakozék a' jövőendőben. —

R á k o c z y Nagy-Váradon meghala 1660. — 's következék rá Nagy-Várad' végromlása. —

K e m é n y J á n o s, 1660. Szász-Régenben a' Barcsaival elégületlen karok és rendek által fejedelemmé választaték; nem erősítettván meg a' török szultán által méltóságában, I. Leopold Császárhoz folyamodék megerősítésért, — 's nagy hadat gyűjtván Erdélyt elfoglalá, majd Barcsait is Ré-

pa nevű falunál megöleté, minek megbosszulására Ali budai basa, és a' tatár khán temérdek török és tatár táborral Kemény János ellen jövének, és őtet a' Maros és Szamos mentin üzven ezen folyók' mellékeit lángokba boríták, 's Erdély mintha egyszerre égne, füstöt onta falukkal és városokkal egyben. — Ki irhatna le illy nagy romlást voltaszerezint? — A' nép jobb része rabságra viteték, más része, mint egy veszendő hajót ide hagyva az országot, ment a' merre lehetett. — Eklesiákról, és iskolákról ez időben egyik szentegyház is nem gondoskodhaték, hamvakban heverének azok. —

I. Apafi Mihály M. Vásárhelyt Ali basától fejedelemnek ajánltaték az ország rendének 1661. nov. 20-kán 's azok által meg is választaték. — Szelíd, jámbor; de tehetetlen fejedelem vala. — Kemény János haddal támadá rá, 's Segesváratt megostromlá; de az Apafi' segédjére jött Kucsuk basától Nagy-Szöllösnél megveretvén több hazafiakkal maga is ott vesze. —

Kucsuk basa Apafi' török-véde szörnyű huzavonákat követte el a' nyomorult földnépen. Kolo'svárt megostromlá; de meg nem veheté, — azonban már más időszaka kezdé lassanként felderülni Erdélynek, 1683. Sept. 12. a' törökök megveretének Bécs alatt, és Magyarországból is kezdé őket kivenni a' dicsőséges I. Leopold császár — Erdély közakarattal óhajtá I. Leopold' hatalmas védelmét, és befogadá a' császári örseregeket, — 's 1688. nyilván lemonda a' török oltalomról, — ezen viszonyok közt kimúlék I. Apafi Mihály 1690.

I. Leopold, kinek már I. Apafi Mihály, 's nem különben II. Apafi Mihály is által engedék a' fejedelemséget, mellyet a' török szultán is a'

károlovitzai békekötésben innepélyesen elismért, — az erdélyi karoknak és rendeknek 1691. decemb. 4-kén kiadá az úgynevezett Leopoldi Kötlevelet, melly a' három nemzetek, és négy bévett vallások' szabadságait biztosítá, és megerősíté. — Ez időben újra felállítaték a' r. katholika szentegyházban is a' püspöki hivatal. — a)

Igy végződék Erdélyre nézve a' XVII. század, mellyben sok veszélyek, és változatok érték a' hazát, és négy bévett vallásokat. —

II. O s z t á l y.

Unitária szentegyház' Superintendensei (püspökei) a' XVII. században.

1. §. V. Superintendens Thoroczka i Máthé, 1601 — 1616.

Thoroczka i Máthé nevét Thoroczkóról, nemzetét honnan vette nem tudatik, — tanulását végezvén az óvári unitar. főiskolában, azután felsőországi akadémiákat is meglátogatott, visszajövé a' honba elébb volt Küküllő kerületi szent Ekleziák esperes tye — 1594. mikor Thoroczka i papságra vitetett — onnan pedig 1597. novemberben Enyedi György püspök 's egyszersmind kolo'svári magyar pap elhunytá után a' kolo'svári unitar. magyar eklésia papjá vá vitetett bé, követvén papját mint úti-társ Csánádi Pál is. Thor. al-oskola

a) G. L. Az erdélyi diaeták' és országos végzések' foglalata Kolo'svárt 1837. III. kötet 9. lap, b) alatt.

igazgató, — 1601, januariusban püspökké választaték.

Nyomorult időben kezdé Kolo'svárt szent hivatalát, a' nyugtalan Bátori 'Sigmund, Mihály Vajda, Székely Mózes és Básta György vérrelhabzó évszakokban, — 1601. a' Bátori 'Sigmundon Goroszlónál győzedelmeskedett Básta György, és Mihály Vajda csapatjai dúlák az országot, 's pusztíták el ó és új Tordát, Enyedet, Gyula-Fejervárt Rácz György vezérök alatt. a) Básta pedig 1603., Kolo'svárra törekedvén, Thoroczkai Máthé előre sejtve a' vészt a' thoroczkai vas-bányákba rejté el magát és ott várá végig a' veszély' elmúltát, — a' kolo'svári eklésia főpásztor nélkül maradva, templomok és iskola nélkül, csak a' Biró Sámuel' magán-házánál gyűlhetének öszve isteni tiszteletre 3 évek alatt. Bróser János a' szász unitaria eklésia papja maradhatván hon egyedül, — német öltözetben; mivel Göcs Pál is a' főpap Lengyelországba szaladott volt, — utóbb 1605. Bocskai István fejedelem alatt állott helyre az unitaria eklésia. —

Egyházi gyűleteket tartott 1601. jan. 24 Tordán, ugyan az évben jul. 15. ismét Tordán, Kolo'svárt 1606. hol megállítaték, miszerint az egyházi gyűletek váltva most Kolo'svártt, majd Tordán, és Keresztúrat t tartassanak jövőendőben, — melly gyakorlat 1616ig volt divatban.

Elméje emlék munkái felesen vannak kéziratban inkább. — Magyar nyelvre fordítá Enyedi György latán munkáját: *Explicationes lo-*

a) Volphg. Bethlen Historia Transsily. Tom. V. pag. 33.

corum V. et N. Testamenti e quibus dogma Trinitatis stabiliri solet 1620, melynek 1622. az országgyűlésén tett kihirdetéséért Bethlen Istvánnak a' kolo'svári tanács egy aranyos kupát ada a) kiadta az énekes könyvet 1607. írt katékhézist a' nevendékek' számára, — több prédikátziókat, nevezetesen azt, melyet Bocskai István fejedelem felett mondott a' békáspataki mezőn Kolo'svárt, — alatta a' judaizansok, vagy 'sidó zók, kiket Erdélyben Pécsi Simon állított fel akkortájatt, kizáratának az unitária ekleziák' kebeléből, (alább érintjük) holt meg Thoroczka Máthé 1616.

Gyermekei voltak: János, ki atya' érdemeire homályt tudott borítani, a' jó atya' halála után, — Er'sé beth kolo'svári Veres (ötvös) Pál' hitvesse harmadik leánykája' neve nem tudatik, talán fia volt Thoroczka István is 1630. köz-ügyvéd. — Ez időben enyészének el a' kövárvidéki és közép-szolnoki unitar. ekleziák jobbára, hol 1593. Szathmáron Dobrai Máthé, 1597. Nagy-Bányán Törös Máthé, (ki 1597. dé'si pap volt paptársával Joó Lukácssal együtt) íratnak unitar. papoknak; utolsó esperest volt Markó Mihály 1646. —

II. §. VI. *Superintendens Radeczky Bálint.* (*Valentinus Radecius*) 1616 — 1632.

Radeczki Bálint Lengyel honbán született, — atya volt Radeczki Máthé, gedáni köz-

a) Kolo'svár ns. tanácsa jegyzőkönyve — 1620. évről.

tanács' titoknoka, Segesvári Bálint' naplója szerint: magas termetű, piros arczu, éles nézetű, kiálló szemű, izmos testű, csendes járatu, kellemes társalkodásu, és éke's beszédű,— az erdélyi unitariusoknak Gőcs Pál által ajánltatva jött esmeretségekbe,— ki, mint fentebb említők Básta alatt Erdélyből kimenve Lengyelországban Rádeczkinél talált menedéket, meghívatra a' kolo'svári szász unitária ekle'sia által papjának elhagyá a' luklávi unitar. iskola' igazgatói hivatalát, és egész családjával Kolo'svárra szálla 1605. 's papi, főpapi, és püspöki hivatalait viselé 1632. august. 18-káig.

Püspökké 1616. választaték, hihetőleg Kolo'svárt, bizonyos adatok mindazáltal választatása idejéről, valamint Thoroczka'i Máthé' elhunytanapjáról is nem fordulnak elé. —

Püspöksége időszakában több kedvetlen változatok érék az unitaria ekle'siákat, 1622. Sepsi Kézdi és Orbai székely székekben 62 ekle'siák menének által a' reformáta vallásra, ev. ref. püspök Dajka Keserű János, és S. szentgyörgyi unitarius; de vallását titkon változtatott pap Sikó István eszközleteik által, — mi annál könnyebben esheték meg, mivel az időben Háromszéken a' ref. és unitar. ekle'siák olly viszonyban állának egymáshoz, mellyszerént egy templomba járanak isteni tiszteletre, — 's ha a' pap unitarius volt az ekle'siákban, az iskola-tanítónak reformatusnak kelle lenni, és megforditva — ezen barátságos viszonynak akkor vége lévén az unitárius püspöknek a' belső székely székekben még megmaradt unitaria ekle'siákat sem vala szabad többé megvi'sgálni, és eljánni 1693-ig, ekkor febr. 1 napján Almási Mihály püspök

akkori ország főkörmányzó g. Bánfi Györgytől szabadságot nyervén, újjanon megkezdé az unitar. egyházak' vi'sgálatát, papokat azonban szentelni az előtt is szabad volt a' még álló eklesiákban az unitar. püspöknek; de kik az év.ref. püspök által vi'sgáltattak meg és rendeltettek hivatalukra. —

Továbbá — ugyan, ref. püspök Dajka K e s e r ü J á n o s elnöksége (ki fejedelem Bethlen Gábor személyesse volt) alatt E r d ő s z e n t G y ö r g y ö n nagy egyházi gyűlet tartaték R a d e c z k i B á l i n t által 1618. nov. 11-kén a' 'Sidózók ellen kik titokban lappanganak némely székely eklesiákban. — Ezeket P é c s y S i m o n állítá fel Erdélyben.

Pécsy Simon Kemény János irata szerint Pécsen született szegény szülőktől; de a' tudományokra vonzó hajlamát követve, azokat nagy iparral és tehetséggel gyakorlotta ez hazában, — elébb a' kolo's-óvári oskolában folytatá tanulását, 's kivált 'sidó, görög, rabbin, arabs, török, 's egyszer'smind latán és német nyelveket jobbára önszorgalma mellett gyakorla, — onnan iskola tanítóvá rendeltetett a' szent er'sé b e t h i unitar. al-oskolába (parlicula), honnan jöltévők segedelmezése által a' német és más honi akadémiákra ment, magát az említett nyelvekben tökéletesítendő, — visszajöven Erdélybe Bethlen Gábor fejedelem alatt korlátnokságig emelkedett, — nője volt Kornis Farkas leánya J ú d i t h.

Nagy eszét vallási felekezet alapítására fordítá ezen egyébaránt tanult férfi, a' h o n i t ö r v é n y e k ellenére a' négy vallások mellett a' 'sidózókat is fel akará állítani erdélyben, nem tudni ön maga fejéből keletkezett-e ezen terve, vagy magyarországról, vagy külföldről hozta bé, több falukat birván

Udvarhely- és Marosszékeken azokban sok népet önállimányira vona, 's mivel jobbára unitária ek-
klesiák létezének jószágaiban, legtöbbeket azok.
közül tölte bé tanitmányival. Irt a' szent atyákból
(tálmudból) kiszedett tanuságokat, több prédi-
kácziókat, 's több énekeket követői számára, kéz-
íratban vannak.

Az elhódított eklesiák az erdő szent györ-
gyi egyházi gyűleten kizáratván az unitáriusok
keblökből, megszűnének hozzájuk tartozni, 's ref.
papokra bízatek jobb útra oktatásuk. P é c s y Si-
m o n t ó l Bethlen Gábor fejedelem által jószágai
mintegy 70 faluk' öszvesen elvétetének. 's maga
sok ideig fogva tartaték; de utóbb I. R á k ó c z y
G y ö r g y alatt notáztaték is, mint alább említendjük.

Nem értvén Radetzki a' magyar nyelvet, ke-
veset segíthete a' veszélyben forgó egyházokon, —
sőt mikor szükség vala ki sem mozdula Kolo'svár-
ból, mirenézt határozatba téteték a' fő egyházi ta-
nács által 1632. sept. 2-kán, miszerint p ü s p ö k-
k é t ö b b é s o h a s e v á l a s z t a s s é k m á s ,
m i n t m a g y a r .

Továbbá egyéb csapás is éré ez időben Er-
délyt, 's nevezet szerint Kolo'svárt, 1622. olly nagy
dögvész uralkodék ott, hogy naponként 25-ön is
temettetének el. Meghala G ö c s P á l i s a' főpap,
mirenézt, R a d e c z k i választaték egyszer'smind
f ő p a p p á is mindkét unitar. eklesiában, a' kül-
ső eklesiák továbbá nagy zavarban valának, an-
nyival inkább mivel e. gyűléseket tartani nem le-
hete, — 's valóban szomorú helyzetben állának, —
idejárt az azon több kedvetlen következményt hozott
környülmény is, melly szerint R á v (Szörös) M á-
tyás kolo'svári szász unitár. pap hijába vágyván

püspökké lenni, veszélyes viszonyokat hozza létre a' magyar és szász eklesia közt. — Ez 1629. megjelenvén a' krakkói synoduson, a' lengyel unitáriusok előtt sok vádokkal terhelè az erdélyieket, mirenézt azok ugyan az évben jun. 6-kán feddő levelet irának az erdélyieknek, és őket egyházi fenyték tartásra inték. — Adott ki Radeczky egyházi fenyték című munkát latánul 1626. melyet azután Almási Mihály bővítve kiadott, — irt egyéb munkákat is, mellyek kéziratban vannak. Illy viszonyok közt Radeczky Bálint meghalt 1632. aug. 18-kán éjjeli 1 órakor, ez időben apadának el jobbára a' hunyad, torda, kolo's, és dobokavármegyéki unitária eklesiák. —

III. §. VII. *Superintendens Csanádi Pál* 1632 — 1636.

Csanádi Pál' életrajzát főlebb láttuk az ó tordai iskola-igazgatók' sorában, — püspökké választatását így írja Segesvári Bálint naplójában: 1632. sept. 2-án választák püspökké a' kolo'svári Schola-mestert Csanádi Pált, nőtelen legényt, — nagy őszibe elegyedett kis ember, nagy hirtelen haragú száraz ember, bölcs okos medicus, igen gyorsan járó, a' fejedelemhez is igen hordozták, Conventsêget is viselt ugyan akkor, mikor püspökké választák, — kit a' Dicsőszentmártoni Synodusról a' papság egész Kolo'svárig kíséré sept. 3-án.

Ez időben vetteték örökös fogságra Zolyomi Dávid I. Rákoczy György által. — 1633.

máj. 21. és 22. esett nagy hó nagy élelem' szűkét hozá az országra, a' dögvész is annyira kegyetlenkedék Kolo'svárt, hogy azon évben Tordakapun 1908 halottak vitettek ki. 1634. főpap Járai Sámuel és fő-oskola igazgató Ozdi Tamással együtt jelenvolt a' Gy. fejevári országgyűlésen és a' rendek' kívánatára előmútató a' kolo'svári fő-oskola kiváltsági-levelét, mire megszűnék minden további kereset, — 1636. máj. 29-én ismét megjelenének a' Gy. fejevári országgyűlésen, hol köz-felkelés-hirdettetek Bethlen István nem fejedelem ellen, egyházi-gyűleteket tartott több ízben, különbb eklésiákban.

1636. pedig decemb. 2-án lelkét mennyei szent attyának ajánlva kiadá guttaütésben. — Éltében gyakran volt jelen Gy. Fejevárt a' fejedelem előtt tartott egyházi-vetélyeken, Gelei István Gy. fejevári iskola-igazgatóval tartott vetély-iratainéhoz léteznek ma is, — írt több munkácskákot, melyek kéziratban maradtak, legjelesebb, melyet a' keresztségről írt Bethlen István' kívánatára 1615.

IV. §. VIII. püspök Beke Dániel 1636 — 1661.

Teljesítvén a' magyar unitária eklésiák a' Csánádi Pál választásakor 1632. hozott azon határozatot, mellyszerint csupán magyar-nemzeti, — és nem más férjfi választassék ezen túl püspökké, — a' Beke Dániel választásakor, hijába törekvék tehát ez úttal is Rávmátyás püspökségre, 1636. decemb. 17. tehát a' D.

szenzmártoni synoduson S. szentgyörgyi Beke Dániel, bordosi unitár. eklésia' papja választaték püspökké, — a' synodus' elbomlása után legottan kiüte a' vizsály a' kolo'svári magyar és szász unitária eklésiák közt, — már a' lengyel u. eklésiák is felgerjedének Rá v M á t y á s' unszoltára az erdélyi m. u. eklésiák ellen, I. Rákoczy György fejedelemnek pedig ugyan Ráv által mint újítók feladatának. — Ezen viszonyok közt a' p ü s p ö k nem elébb mint 1637. sept. 23-án vitetheték bé Kolo'svárra, 9 hónapok mulva t. i. azonközben bordosi eklésiájában folytatván püspöki kötelességét.

A' fejedelem által az unitáriusok' p ü s p ö k e Beke Dániel, és az egész kolo'svári magyar u. papság innepélyesen kihivatának tehát a' Dé'sen 1638. jul. 1-ső napján tartandó választottsági országgyűlésre, holott megjelenének Ráv és vád-társai is, — kik miután, egyik fél a' vádlatot, másik pedig ö n - m e n t s é g é t megtették; a' veszélyesnek látszó úgy az akkori erdélyi fő-rendek' bölcs nézeteik által szépen eligazítaték. — Toldalagi János fő-rend az unitária vallásu nemeség' nevében innepélyesen felszollala itt, figyelmeztetvén a' karokat és rendeket, miszerint néhány egymással viszonygó emberek' ügye, ne nézetnék egész unitária szentegyház' ügye gyanánt, Beke Dániel pedig a' jelenlévő papsággal együtt beadák az 1579. jul. 2-án az erdélyi unitárius papok által készített és közönségesen elfogadott: C o n s e n s u s m i n i s t r o r u m u n i t. r e c e p t a e R e l i g i o n i s a. D. 1579. 2-a julii Claudiopoli Congregatorum, de Divinitate, adoratione, et Invocatione, Regnoque Christi, — czímű nevezetes munkát, chez tévék hit-

formájokat magyar nyelven a) és a' kettő egymással tisztán megegyezvén, minden a' fenforgó hitczikkely feletti viszálynak vége szakada, — megállítaték az is, hogy kik a' mostan megállított unitária vallás ellen vétenének, azokat a' fejedelem és ország fogná büntetni. Ez a' híres Déé'si egyeztet (Complanatio), melyet aláíra I. Rákóczy György fejedelem, és még 56 országgyűlési tagok. — Ez vala következménye a' Ráv Mátyás Ozdi Tamás, Szentgyörgyi István, és Gyorgyez (Kerekes) Péter nyugtalanságának, — mit Segesvári Bálint naplójában így írle: A. 1638 jul. 7-én mikor a' mi kegyelmes urunk Rákóczy György, elunván a' ő nagyságára való sok járásokat generális gyűlést celebrált volna Déé'sen, arra a' delegatus tiszturak és fő-emberek compárálván, mikor a' nevezett személyek vádolták volna religionkat, és ministe-reinket, 7 napokon arról derék discursus lévén, szépen a' dolog complánáltatott.

A' 'sidozók azonban ezen egyezetből kizáratának, mirenézt a' fejedelem még azon o. gyűlésen elkezdé azok ellen a' köz-keresetet, sokan elveszték jószágaikat, sokan büntettettek halállal, — 12. jul. megnotáztaték Pécsy Simon leányaival együtt a' szombatosságért, — minden jószágai elvételvén, csak Szent Er'sé beth hagyaték kezénél 72 ház jobbágyokkal, — kövétői közül so-

a) Déé'si Complanatio, kitérve a' K. Fejérvári országos levéltárból.

kan Fogarasba küldetének vár-sánczok' ásására. — a)

Rá v Mátyás azután kibéküle a' magyar unitár. eklésiával, és engedelmességre magát hittel kötelezé Beke Dánielnek. — Beke Dániel pedig Istenben elnyugvék 1661. mart. 7-én, ennek idejében enyésztek el Déé'si és belső Szolnoki unitár. eklésiák 1638 — 1646.

VI. §. IX. Superintendens Járai János
1661 — apr. 7-től — jun. 3-ig.

Járai János kolo'svári fő-pap választaték püspökké 1661. apr. 7. a' déé'sfalvi synoduson, melly hivatalt kénrtetve vállala fel, — 's ugyan az évben jun. 3-án lelkét megváltója kezeibe bocsátá, — kimalván kór-vészben.

Itt — két évek alatt üres köz esik, mivel püspököt választani nem lehetett a' háborus környülmények miatt. — Erdélyt elborítá egyfelől a' ragadó kór-vész, melly szertelen dúla a' hazában, — 1661. pedig őszre kelve, a' Kemény Jánost üző Ali Basa és Tatar Khán, sáska temérdekségü seregeik boríták el az országot, — a' Maros' és Szamos' melléki felégetve hamuban gyászlának, — a' megmaradt Marus, Csik, Gyergyó, és Kászon székeket porrá égetteté a' basa, — egész ősz rablás, dúlás, és égetések közt telék el, elpusztula Erdély, és a' nép, melly megmaradt is szörnyű inségre és éhségre juta. — innen 1662. a' kolo'svári híres oskolában nem valának többen, mint 7 magyar és két szász deákok, — papokat sem le-

a) Haller Gábor' naplója k. i. 1638 évre.

hete rendelni az eklésiába, synodusokat sem tartani, — irt *Compendium Physicum* czímű munkát, k. i. és *Hetedszakai könyörgéseket*, kinyomtattak, n. iklódi Tholdalagi András' költségén 1695.

VII. §. X. *Superintendens N. solymosi Kontz Boldizsár 1663 — 1684.*

Kontz Boldizsár a' N. solymosi székely nemes Kontz családból vette eredetét, 1624. tanulását folytatá Kolo'svárt a' nagy hirű Dálnoki Mihály iskola-igazgató' kezei alatt, haza jöven majd felső-országi akadémiákról, papi szent hivatalra alkalmaztatott Thoroczkón az ottani unitár. népes eklésiában 1654, — melyet folytatott 1661 decemb. 22. ekkor bévitették Kolo'svárra papnak, 's nem sokára egyházi fő-jegyzővé választott, — két évi időköz mulva pedig 1663. oct. 21. az ádámosi synoduson püspökké. — Ezen synodus arról nevezetes, hogy itten jött gyakorlatba synodusok alkalmával előlegesen mindig uriszentvacsorával élni, melly gyakorlat ma is divatoz. Hitvese Beke Daniel leánya Járai János püspök' özvegye volt, gyermekei Boldizsár, ki attya előtt megholt, és Anna, kit árván hagyott, — ezek házi környületeit illetik, azonban nem minden érdek nélküliek. —

Az ő püspöksége alatt tartaték 1669. Kis Sároson a' legelső képviselő egyházigyület (*Repraesentativa Synodus*), mivel az idő' viszonyai miatt minden papok meg nem jelenhetének, tehát csak képviselőik által veyének részt a' köztanácskozásokban. — Továbbá ugyan azon synoduson a' fő-

papi hivatalal (Plebanatus) egybekapcsolva volt főiskolai felügyelet, mely Dávid Ferencz ideje óta mind eddig úgy gyakoroltatott — a' püspökséggel kötteték össze, egyetértőleg mindazáltal a' főpappal. —

E' közjóra született püspök a' Rákóczi és Kemény János fejdelmek alatti hadakban elpusztult eklésiákat, különösen falusi iskolákat jókarba kezdette állítani, — és csak hamar virágzó állapotba hozá, — a' népesb eklésiákban, mint Árkos, Szentivány, Bölön, N. Ajtán, Hévizen, Der'sben, Szentmihályon, Cs. Szentmártonban, Szentlászlón, K. Sároson, D. Szentmártonban, Bágyonban, Kövenden házas mestereket létezni nem engede az 1672. egyházi tanács' határozata' nyomán. —

Jelen vala 1676. nov. 21. a' Gy. fejevári országgyűlésen, hol midőn mint püspöknék az o. gyűléseni jelenléte ellenzetre talált volna, — letévé püspöki süvegét, palástyát, és pálczáját, azokat egy egyházi szolgálta által kiviteté, maga pedig mint nemes hazafi helyet veve az ország' rendjei közt.

Virágzának alatta az u. eklésiák, és jó karban volt az egyházi fenyték. —

K. Boldizsár dolgozta a' nagy kátekhezist, mely ma is kézikönyv.

Adott ki könyörgéseket, kinyomatva N. iklódi Tholdalagi András' költségén 1695. — Ez időben ingadoza Erdély a' török ortalom, és I. Leopold védelme közt, — mig osztán 1683. megnyílék Magyarországon a' hadi néző szín, mely utobb kifejté Erdély' álladalmát is. —

Koncz Boldizsár guttaütésben meghala 1684. Apr. 16-kán.

**VIII. §. XI. Superintendens Szentiványi
Márkos Dániel 1684 — 1689.**

Szentiványi M. Dániel előbb a' K. szentpéteri unitar. közép iskola igazgatója volt, honnan a' kolo'svári anya eklesia által akademiákra küldetvén, tizenegy évi fenléte után 1668. jun. 16. az óvári főiskola igazgatójává tétetett. 1672. jan. 18. főpappá, és püspöki helytartóvá. 1684. jun. 4-kén a' dé'sfalvi synoduson szabad szózáttal püspökké választatott. —

Püspöksége alatt 1686. az Erdélybe beszálló császári hadisereg számára minden egyházi szolgál 1 mftot fizete, mellynek felszedése és beadása az illőhelyre, Szentkirályi Máthé küküllőköri esperestre bízott.

Munkái, mellyek hit-tartalmuak kéziratban maradtak, istenben elnyúgott 1689. majus' 12-kén, gyermekei voltak Péter, és Er'sébeth Thorozkai László' hitvese.

**IX. §. XII. Superintendens bölöni Bedő
Pál 1689 — 1690.**

Eredetére Bölöni nemes lovag székely, az óvári fő-iskola nagy hírű seniora volt, midőn a' k. anya eklésia által felső-országi fő-oskolákra küldetett 1672. maj. 26-án, honnan 1676. mart. 5-én megtérvén a' hazába előbb az óvári fő-oskolában köztanítóvá, azután az eklésiában pappá tétetett, felszenteltetvén 1680. — majd 1689. jan. 19-én a' D. szentmártoni synoduson püspökké választaték, ugyan azon évben jul. 25-én fő-pap Jövedécsi An-

drással együtt megjelenének a' radnóthi országgyűlésen, hol Apafi fejedelemtől püspöki választatását megerősítő czím-levelet (Diploma) nyert, — birtokai felesen léteztek Bölönben, és egyéb jövedelmei is bőven valának, még is adósságokkal terheltnek iratik, — nője fő-kormányzéki titoknok Ilyési Gáspár' leánya volt, gyermekei nem tudatnak, teremtőjének ajánlá lelkét 1690. nov. 6-n, temetésén jelen vala II. Apafi Mihály fényes udvarával, — maradtak kéziratban sok könyörgései, — 1686. fordítá 'sidóból Jokhánán' a' szent templom' elpusztulásakor élt 'sidó tudós' könyörgését.

X. §. XIII. Superintendens kövendi Nagy Mihály 1691 — 1692.

B. Bedő Pál püspök' elhunytá alatt k. főpap Jövedécsi András mint püspöki helyettes igazgató az eklésiák ügyeit, — ki 1691. maj. 20-ra a' Ny. szentlászlói eklésiában synodust hirdetvén, ottan választaték püspökké kövendi N. Mihály.

Előbb háromszéki esperest volt és árkosi pap 1671. onnan Der'sbe viteték, hol udvarhelyszéki esperesté, 's egyszersmind egyházi fő-jegyzővé választaték, — a' Der'si szent eklésiából majd Kolo'svárra viteték papnak, — melly hivatalából püspökké választatott. —

1691. év sok eseményekről nevezetes Erdélyre nézt; — Tököli Imre nagy török és tatár hadal Törösvaránál beronta Erdélybe, és Zernyestnél megviván az erdélyi seregekkel azokat megveré, Teleki Mihály elesék itt. Heiszler, Doria és Magni császári vezérek elfogatának, — Tököli pedig Kereszteny Szigeten erdélyi fe-

j e d e l e m m é kiáltaték ki, de majd a' beérkezett lotháringi herczeg által kikergettették az országból — a' sáskák' tábora is pusztítá Háromszéket kivált, mellynek adakozának az unitária eklesiák is — a' kolo'svárival együtt. — Elkezdődének továbbá az erdélyi négy bévett vallások közti egyezkedések is Szebenben és Kolo'svárt 1691, 92. (alább illetjük)

Illy környülmények közt elnyugvék az urban Köven di N. M i h á l y püspök 1692. oct. 9-kén

XI. §. XIV. Superintendens Almási Gergely Mihály 1692 — 1724.

Almási G. Mihály született 1654. az óvári iskolában nagy előmenetellel folytatott tanulása után felsőországi főiskolákra ment 1680. — visszajöven 1682. nov. 21-kén tétetett pappá a' szentpéteri (kolo'svári külvárosi) unit. szent eklesiában, innen 1692. nov. 6. a' szabédi synoduson püspökké választaték. —

Ezen évben hirdetteték ki az I. Leopoldi kötlevél Erdélyben, melly után Erdély más szint váltá. —

Almási G. Mihály püspök nyere elsőben szabadságot I. Bánfi György erdélyi főkormányozótól a' háromszéki unitár. eklesiákat megvi'sgálhatni, mit fennebb érinténk.

Több synodusokat tartott, mellyeken hasznos határozatok tétettek az eklesiák ügyeikben, — Jelen volt főpap Jöve décsi Andrással és alpap Dombai Jánossal az országgyűlésen 1699. — adott ki eklesiái fenyíték czimü hasznos munkát,

melly a' Radeczkyéből készítettett bővitve és alkalmaztatva. —

Kiadta a' nagy kátékhézist, énekes-könyvet is, alatta hozatott D á n t z i g b ó l k ö n y v s a j t ó, (mellyről alább szólunk)

Az Almási G. Mihály' püspökségében állítatott továbbá az óvári fő-oskola helyett a' piaczsori fő-oskola (mint alább meglátjuk) — a' piaczi nagy szentegyház alatta építetett fel hamvaiból, — a' többi változatok következő százzadra tartoznak.

XII. Kolo'svári unitár. anya-eklésia' fő-papjai (plébánusok) a' XVII. században.

V. Fő-pappá 1602. a' magyar nemzet' részéről választaték Göcs Pál, a' k. óvári f. iskola igazgatója, kolo'svári seb-orvos' fia, született 1570. akadémiái utazási után tétetett elébb köz-tanítóvá, azután igazgatóvá a' nevezett iskolában, ékes latán beszédjéről híres, — Pécsy Simon ért esedezvén fejedelem Bethlen Gábornak, némi engedélyeket nyert számára, — Básta' rémületes évszakában lengyel honban Radeczky Bálint luklaviai u. iskola-igazgatónál tartózkodott — 20 évig folytatá a' fő-papi hivatalt, holt meg 1622. mart. 4-én. Leánya Sára Toldalagi András' hitvese volt. —

VI. Fő-pap a' szász nemzet' részéről Radeczky Bálint kiról a' püspökök közt fennebb emlékeztünk.

VII. Fő-pap a' magyar nemzet' részéről Járai Sámuel 1632. aug. 23 — 1643ig, — született Tordán 1590. — akadémiái pályája után elébb

köz-tanító az óvári f. iskolában, azután fő-pap, írt két könyörgéseket midőn a kór-vész uralkodott a' hazában, holt meg **1643. nov. 23.** — szentbeszédeket tartának felette **Beke Dániel** püspök, **Dálnoki Mihály** ó. iskola-igazgató, **Dálnoki István** ó **Tordai** pap, és **Dálnoki Lőrincz** ó. iskola köz-tanító.

VIII. Fő-pap Frank Ádám, sziléziai fi, **Freystadt** városból, **Lengyelhonban** a' **krakkói** unit. fő-oskola' igazgatója volt, 's onnan hívték **Kolo'svárra** a' szász nemzet' részéről fő-papnak, 's **1643. oct. 9-én** bé is igtattaték, ennek idejében mind a' nagy templom, mind a' fő-pap lak elégének **1655. apr. 3-án**, — holt meg **1655. aug. 15-én** **59** éves korában szél-kórságban.

IX. Fő-pap Járai János, **Sámuel**' fia, kiről feljebb, mint püspökről emlékezőnk, vannak kiadva könyörgései, együtt a' **Koncz Boldizsár** püspök' könyörgéseivel **1695.** — **Járai János** t leírtuk feljebb a' püspökök' sorában.

X. Fő-pap Baumgärten Bálint, **Borusszia'** **Memel** nevű várossából való, — elébb **Lengyelhonban** a' **krakkói** u. f. iskola' igazgatója, onnan hívatott **1647.** a' szász nemzet' részéről papnak; **1661. jun. 11-ktől** **1672. jan. 13ig** viselt fő-papi szent hivatalt, maradtak könyörgései, egyházi beszédei, halotti szónoklatai német és latán nyelveken, többnyire kéziratban.

XI. S. Szent Iványi Márkos Dániel, a' magyar nemzet részéről, melly hivatalát folytatta **1672. jan. 18.** — **1689. maj. 12ig** mikor püspökké választatott. — Halotti beszéde **Kemény János**, **Kemény Péter**, és **Thoroczka** **Klára'** fia felett olvastatik ma is néhol.

XII. főpap Jövedécsi András — 1689.
 maj. 16. — 1710. sept. 11ig a' szász nemzet részéről, — eredetét Küküllővármegyében fekvő Jövedécs szász népü helységből vette. — Nagy elméjének jeles tanuját adván a' k. óvári f. iskolában 1675. maj. 21. a' felső országi akademiákra küldetett, 4 évek multával visszajővén, 1679. az érintett iskolában köztanítónak téteték, 's öt hónapok mulva igazgatónak.

Ezen emlékezetes igazgató hozzá divatba az iskolai ifjuság közt ma is fennálló vasárnap r. 6 órakor tartatni szokott prédikállást, majd 1689. máj. 12-kén szokott innepélyességgel a' szász nemzet részéről főpappá választaték, mint főpap a' szász deákok részére eltörle az újj deáki négyhétgyakorlat idő alatt divatozó általános süveglést 's több hasznos rendelményeket hozott bé az iskolába, egyszersmind az ótordai tanítóintézet' főfelvigyázójává is téteték 1692. — püspöki kötelességeket is gyakran vitt, midőn szükség kívánta, — nagy elméjü, közhasznu, és mindenektől tiszteltetett férfi volt az időben. — 1710. sept. 11. istenben elnyugván, munkás életének véget tett. —

Két fiai Pál, ki akademiákat is járt, de ottan eladósodva éretlen elméjének több jeleit adta, — és András féktelen indulatu kolosvári tanács-tag — attyok érdemeit magokéval nem emelték. —

XIII. kolo'svári unitar. anya-eklesia' rendszerenti papjai a' X. XII. században.

Thorotzkai Máthé 1579 — 1601.

Szentmártoni Bálint 1600. — „feljebb említettük. — az ótordai unit. iskola igazgatói közt.

Göcs Pál majd főpap 1602. majus' 15-kétől fogva.

Deidrich György a' szász unitár. ekleziában; függeni nem akarván főpapjától, némi viszonyok ütötték ki magokat a' két eklezia közt 1602 körül.

Bróser János Jád 1606. 1622. — azonban 1603- 4- 5-ben is B á s t a alatt papi szent kötelességeket vitt, mint köztanító az ó. iskolában, eltávozván minden más papok Kolo'svárról.

Lisznyai Gyárfás (Gervasius Lisznyai) magyar pap, kis termetű, hangos szavu, ékes szónoklatu, m. h. 1622. kórveszen.

Radeczky Bálint a' szász unit. ekleziában 1605. majd főpap és püspök (lásd fennebb a' püspökök közt).

Varsolczy János újj-tordai unit. eklezia' papja — 's egyszersmind környéki esperest, hozott be 1608. — papi hivatalát vitte 1628. — fia volt Varsolczy János k. óvári f. iskolában köztanító. Anna, és István ügyvéd.

Samariai Joó Márton háromszékről Samaria nevű faluból eredett, — volt egyszersmind fő egyházi tanács jegyzője, — 1625. fia Mihály ügyvédnek iratik. —

Járai Sámuel, 1623 — 1643.

Csanádi Pál, ki 1632. püspökké választatott.

Ráv Mátyás (Matthias Ravius, Szörös Mátyás) Ráv Mátyás kolo'svári főbíró' fia, Pap a' szász unitaria eklezia' kebelében, már 1629 előtt is, — híret fenhagyta a' magyar és szász ekleziák közti viszály-indítványa által, melyet feljebb **Beke Dániel** püspök alatt leirtunk. Viszályá-

nak következménye lett a' híres Dé'si egyeztet (Complanatio Desiensis) —. Hűségi esküt tévén lejövendői függése felől a' magyar unitar. püspöktől — a' Dicső-szentmártoni egyházi gyűleten 1638-n hivatalába (mellytől viszongási miatt felfüggesztett volt) visszatétetett; holt meg 1661. oct. 24-n.

Makkai István 1626, ki segédje volt Radeczky Bálint püspöknek az „egyházi fenyték“ czimű munka szerkezésben 1644. april. 16. még élt.

Stegman Jóákhim 1632. krakkói unitar. eklesiából hivatott Kolo'svárra a' szász eklesia' papjává, Ráv Mátyás' unszoltára — tetetett az óvári főoskolában köztanítóvá, 1632. megholt 1633.

Hellman (Telman) András Nagy-Demetériből hozatott Kolo'svárra szász unitar. eklesia' papjául 1633. april. 15. kis termetű, derék egyházi szónok, holt meg 1637. oct. 13.

Tordai János magyar unitar. eklesia' papja 1636.

Frank Adám, 1633. hivatott a' szász unitar. eklesia' papjává a' krakkói unitar. főoskola igazgatói hivatalából, — kit három lengyel főrendű ifju kísére Erdélybe: Taschitzky János, Sztoinsky János és Kresz János, kiket az Erdélyi unitariusok Huszár Péter, és Ördög András nemes ifjak által Bártfaig kísértetének visszamenő utjokban.

Szentmártoni Bodó Bálint, Th. Szent-Györgyről hozatott, kolosi pap 1645. — munkái: a' sónak dicséreti 1645. vadászatainak dicséreti. — Ácsok dicséreti. — A' vas éneke, — irt még dialogust a' Kristus' haláláról és fel-

támadásáról nyomt. Keresden 1685. — Mária Magdolna' kegyes megtérésiről, mely sokszor nyomtatott ki.

Cse h J á n o s (Joannes Bohemus) elébb a' kolo's szentpéteri unitar. k. iskola igazgatója, majd pap a' szász eklesiában 1643.

B e k e D a n i e l püspökségében viselt papi hivatalt is, láttuk feljebb a' püspökök közt.

D á l n o k i M i h á l y k. magyar unitar. pap és óvári főiskolai igazgató.

J á r a i J á n o s 1655. majd főpap 1658.

D á l n o k i J á n o s, ki Dálnoki Lőrinczel együtt ment volt felső országi főiskolákra — visszajövetén előbb köztanító az óvári főiskolában, D á l n o k i M i h á l y hires o. igazgató idejében — majd Thoroczkóra vitetett papnak 1640. 1647. pedig visszahozatott Kolo'svárra, magyar unitar. eklesia' papjává, megholt 1654. ápril. 11.

B a u m g a r t e n B á l i n t együtt folytatta az ó. iskolai igazgatást a' papsággal a' szász unitar. ekl. keblében 1655. majd főpap.

P a u l i I s t v á n (Stephan. Pauli) vagy tán Pálfi István, elébb köztanító az ó. iskolában 1655. majd szász unit. pap 1661.

N. S. K o n c z B o l d i z s á r Thoroczkóról hozatott 1661. majd püspök.

K ö k ö s i J á n o s k. szentpéteri u. pap 1662.

R a d e c z k y J á n o s lengyel, szász unit. eklesia papja 1664.

Ifj. Baumgarten János főpap' fia 1669. (feljebb).

S. Szentiváni M. Dániel 1672. majd püspök.

Schyrmer János, szász unitar. ekles. papja 1671.

Ifj. Stegman János, szász unit. pap m. h. 1678.

Rázmán (Adám) Péter, elébb ó. iskola köztanító, majd szász unitar. pap 1672.

Bölöni Nagy György, kolos szentpéteri unitar. pap 1664. elébb ó. iskola fődeákja (seniora).

Bedő Pál, majd püspök (lásd feljebb).

Ajtai Mihály, Th. Szentgyörgyről hozatott, majd egyházi tanács' jegyzője h. m. 1708.

Jövedécsi András, 1684. — majd főpap.

Almási Gergely Mihály, majd püspök.

Kövendi Nagy Mihály, lásd a' püspökök' sorában.

Csép Bálint (bágyoni) 1698. kolos szentpéteri unitar. eklesia' papja — innen Th. Szentgyörgyre vitetvén lelkipásztornak 1711. újra visszahozatott, h. m. 1748. 50 évi szolgálatát után.

Dombai Osváth János, elébb köztanító az óvári f. iskolában, azután k. szentpéteri pap 1696. fogva, m. h. 1704.

Esser Henrik, németországi — öt évekig lévén a' szász unitar. eklesia' papja, 1699. Szebenbe távozott és ott lett lutheranus pap.

III. O s z t á l y.

Unitaria iskolák' történetei a' XVII. században.

I. §. A' kolos-óvári unitar. főiskola' történetei a' XVII. században.

Kiadatván 1691. december' 4-kén az úgy nevezett I. Leopoldi szent köt-levél, és az 1692. az

egész országban közhirre tétetvén, annak a' négy bévett vallások egyenlő szabadsága' megtartatását illető czikkelyén minden szentegyházak megnyugvának. Ennek következésiben a' r. kathol. szentegyház, a' más három úgymint: evang. reform. evang. lutherana és unitaria szentegyházakkal egy jogulag Kolo'svárt szentegyházat és oskolát kívánván maga számára; miután e' kívánata a' három nemzet' és négy bévett vallások' kebleikből kirendelt biztosság előtt megvitattatott felséges császár és fejedelem I. Leopold' szentséges színe elejébe terjeszteték véghatározat végett, a' három törvényes nemzet, és négy bévett vallás' követei által.

Megérkezének a' felségtől Kolo'svárra a' követek 1693. jul. 22. 's nem sokára az általok lehozott legfelsőbb határozat ugyanazon évben a' tordai országgyűlésen kihirdetteték; jelen lévén: Almási Mihály unitarius püspök. Jövedécsy András kolo'svári főpap és Dimény Pál óvári főiskola igazgató is; melly azt foglalá magában: miszerint az unitariusok kolos-óvári főiskolájok és a' mellette lévő ev. reformatusok' temploma, a' r. katholikusok' számára üressítettnek ki. Ugyanazon országgyűlésről igtató biztosok rendeltetének azok' ünnepélyes általadására. Egyszersmind országos végzetképpen megállítaték az is, hogy az unitaria sz. egyház' számára az óvári főiskola helyett köz-költségen más főiskola épület készíttessék, a' r. katholikus atyafiak és unitariusok egybetett költségén legottan három egymás melletti épületek vétetének a' plebania során, és azok összevágatván: unitaria főiskolává alkalmaz-

tatának, és így az új unitar. főiskola elkészüle 1693. ősz tájatt.

A' fennevezett igdtató-biztosok tehát 1693. october' 10-kén megjelenének Kolo'svárt, és az unitarius tanuló ifjuság Handcsáros János senior alatt, minden iskolai köztanítók' jelenlétében az érintett nap, reggeli 9 és 10 óra közt csendes szép rendben az új főiskolába betakarodék az országos biztosok előtt, az óvári iskola pedig a' r. katolikus atyáknak a' templommal együtt általadaték. a)

II. §. kolos-óvári unitar. főiskola igazgatói a' XVII. században.

X. Igazgató az óvári unitar. főiskolában Radeczki Bálint 1605 — 1608. majd püspök. (lásd feljebb).

XI. Csánádi Pál, ki 24 évekig igazgató azon iskolát nagy tekintettel és hatós fenyítéssel, mellyre ez időben szükség is volt, — püspökké lett 1630.

XII. Stegman Joák him, lengyelhoni (lásd feljebb a' k. papok' sorában) együtt folytatá az iskolai igazgatást a' papsággal — ez alatt 45 magyar deákok Köpeczy Miklós senior idejében, (ki a' krakkói lengyel unitar. főiskolában is tanulván, már academiai ifju volt) elunva Stegman J. újításait, kimenének az iskolából többé vissza nem is menendők, kik néki temetésin sem jelenének meg 1633. mart. 10-kén, 's csak a' szász deákok tévének néki tisztességet.

a) Steph. F. Uzoni, Hist. unitar. ms.

XIII. Ozdy Tamás, kolo'svári fi **1633.** Ennek bölcs vezérlete alatt szépen virágzék az iskola, 's keze alól derék hazafiak mentek ki az ország' szolgálatjára, majd **1638.** elhagyván hivatalát kolo'svári tanácsnok lett; e' mellett nagy hírű orvos is volt azon időben; jó hírének még is nem keveset ártott a' **Rav Mátyás** ali egyetértés, a' rávi-viszáljok' indításában, melyeket fenn leirtunk.

XIV. Dálnoki Nagy Mihály, jelen volt a' dé'si egyezet (complanatio) alkalmával az országgyűlésen **1638. jul. 1** napján; majd a' beszterczein is, volt egyszersmind kolo'svári magyar pap is — **1654. aug. 21**-kén a' nagy napfogyatást pusztaszemekkel rá függve nézván, látását elveszté — az iskolában mindazáltal **Boethius de Consolatione Philosophiae** című munkáját vakon is adá és tanítá, 's a' papságot is így folytató. Szép hírét hagyta utódainak, m. h. **1648. majus' 1**-ső napján.

XV. Igazgatói helyettes volt **Dálnoki Mihály** után **Dálnoki János**, magyar unitar. eklelesia papja — **1648. 1** majustól kezdve — **1649.**

XVI. Baumgarten Bálint **1647.** jött be Lengyelországból, mint feljebb látók a' k. papok' sorában **1649 — 1651.** vitte az o. igazgatói hivatalt — ekkor a' szász nemzet' részéről főpappá választatott.

XVII. Rákosi Boldizsár (Ar. Rákosi) hét évi külföldi utazása és tanulása után **1657.** az óvári főiskolában köztanítóvá tétetett, egyszersmind a' k. szentpéteri iskola' igazgatójává, 's majd **1661.** az óvári f. isk. igazgatójává. Orvosi foglalatosság miatt nem lévén ideje folytatni az igazgatói hivatalt, azt **Baumgartennek** visszaadta, ki mint

főpap folytató is 1668-ig, írt jegyzeteket **Burgersdics Philosophiájára 1657.**

XVIII. Szentiváni Márkos Dániel, 1668—1680. majd püspök.

XIX. Jövedécsi András, 1680—1690. majd főpap.

XX. Kolo'svári Dimény Pál, elébb **Tordán** tanult **1674.** Kolo'svárra bemenvén az unitar. eklesia nevéndékévé fogadta és költségén felső-országokra küldötte, miután magát papi hivatalra kötelezvénnyel kötelezte, melly azután mai napig gyakorlatban van a' felmenő ifjakra nézve. **1690. april. 20-kán** hazajöven előbb az óvári iskolában tanítóvá és igazgatóvá téteték.

Ezen nagy hírű férfi' időkorára esik mind az óvári, mind a' piaczsori unitária főiskolák végtörténete, az utobbinak valamint a' nagy szentegyháznak is, mellyek **1697.** elégték, megépítésökre nagy útát válala, **Belgiumba és Hollandiába,** az ottani remonstrans, collegians, és unitarius atyafiakhoz **1697. május' 24.** visszaérkezett **1698. august. 1 napján,** kiktől **9000 tallért** hozván (harmada külön egyezmény szerint ötöt illetvén) azzal mind két épületek megépítettének **1698. távollétében Kólosi Márton** igazgató az iskolát — másodizben a' felséges udvarhoz mene fel **Bécsbe Eperjesi Istvánnal** együtt az oskola' és kolo'svári eklesia' javai tárgyában **1702. oct. 11-kén,** nagy tekintetű ember, híres orvos, **1710. kolo'svári magyar főpappá is választaték.** Három iskolában volt igazgató **1690—1693. az óváriban; 1693—1716 a' piaczsoriban, 1716—1720. a' b. magyar-utzaiban.** Dolgozott egy latán kátekhez is, mely-

lyet az új deákok, gyakorlati idejük kezdetében felmondani szoktak 1834. évig.

**III. §. Kolo'svári unitar főiskola' köztanítói
a' XVII. században.**

XIV. Kromer András kolo'svári takács fia, nagy hírű orvos 1608 — 1613ig, midőn Bethlen Gábor fejedelemtől Gy. Fejervárról jőne haza, a' tolvajoktól Feleken megöletett. —

Gischnér András, hídelvi szász nemzet 1628. a' szász reformata eklesia papja lett, mellynek a' II. János által épített apollatium adatott templomává, (mellyről fennebb emlékeztünk Bethlen Gábor' idejében.)

XV. Makkai István, majd pap, 1620 Kolo'svárt.

XVI. Járai Sámuel 1623. azután pap, a' kolo'svári m. eklesiában.

XVII. Varsolczy János, a' rakoviai (krakkoi) unit. oskolából visszajővén, 1618. köztanítóvá tétetett, írt gyász-verseket Kromer András és Kornis Judith' emlékére.

XVIII. Rákosi Boldizsár (Ar. Rákosi) 1621.

XIX. Tordai János 1620-ig, szent énekek' írója, fordítá a' 'soltárokat 1627-ben.

XX. Solymosi Koncz Boldizsár, 1636ig.

XXI. Csanádi Pál ifjabb, Csanádi Pál püspök' rokona.

XXII. Dálnoki Mihály 1636 — 1638. írt Compendium Theologiae című munkát. k. i.

XXIII. Cseh (Bohemus) János 1638. kezdve.

XXIV. Dálnoki János, Dálnoki Lőrincz, Radeczki Mihály beigtattattak. 1639. 26-dik napján februariusnak.

XXV. Bükfalvi Imre, 1640.

XXVI. Gelei (Árkosi) Benedek, Paduában értekezést szónokolt a' philosophia, és orvosi tudomány' dicséretéről 1639. Bécsben 's majd Linczben fogságot szenvedett, mivel némi embernek ügyét folytatta a' törvényszék előtt. Könyörgő levelére mindazáltal elbocsáttatott, visszajöven erdélybe, nagy tudományáért csudának tartatott az időben, írt könyörgéseket 's egyéb hittudományi munkákat, mellyek kéziratban maradtak. m. h. 1661. az akkor Erdélyben dúló kór-vészben, mellyben több paptársai is elhalának az időben, — olvastatnak az említettekén kívül szónoklata Paduában 1640. a' Theologia dicséretére, — 's gyász versei Mikó Ferencz felett.

XXVII. Bonyhai György, az óvári iskolában köztanító, a' k. szent Péteriben igazgató, 1636.

XXVIII. Kilyéni György 1645 — 1647.

XXIX. Hofman Timotheus, — 1647 halt meg.

XXX. Keresztúri Demeter, 1647.

XXXI. Tegző (Árkosi) Benedek 1654.

XXXII. Pauli István 1655 — 1661.

XXXIII. Rákosi Boldizsár (Ar. Rákosi) Lovaniumban hét évekig tanult, híres orvos. 1657.

XXXIV. Enyedi János, 1659.

XXXV. Árkosi Ferencz, h. m. 1661. — Ez időben Pécsy András akademiákon járt,

orvos, és Rákosi Ferencz Szeben várossa által orvosoknak hivatának el az oskola mellől.

XXXVI. Koblaginszky János lengyel, **1663.**

XXXVII. Lakhuszki András lengyel, **1666.**

XXXVIII. Rázmán Péter, **1668.**

XXXIX. Bedő Pál Bölöni, **1676.** (lásd a' püspökök közt).

XL. Bölöni Benkő Sámuel, **1677 — 1683.**

XLI. Jövedécsi András, **1679,** majd ó. igazgató és főpap.

XLII. Almási Gergely Mihály, **1682.** majd püspök.

XLIII. Guzóvi Jeronim, lengyel, **1685.**

XLIV. Régeni Mihály, kolo'svári szász nemzetű — **1684.** akadémiákra menvén, eladósodva elpártolt vala küldötől; visszajöve **1690.** visszavéttetett, kötelezvénye mellett, 's úgy tétetett k. tanítóvá.

LXV. Linczég Ferencz **1684.** küldetett felső-országi iskolákra.

XLVI. Hévízi Mihály.

XLVII. Dombai Osváth János.

XLVIII. Kolo'svári Dimény Pál (egyszersmind o. igazgató) ezek hárman egyszerre igttattának bé tanítói székekbe. **1690.** Hévízi Mihály m. h. **1691. sept. 11-én.**

XLIX. Kolosi Márton.

L. Szaniszló István, visszajöven felső-országokról **1695. sept. 6-án** együtt igttattak bé, **Kolosi Márton** megholt **1698.** **Szaniszló István** ének tartatik e' munka; *Tractatus aliquot succensi de Gener. Christi etc.* **1697.**

LI. Esser Henrik, Lengyelhonból jött be **1694. Jan. 23-án**; Szebenbe a' lutheránus atyafiakhoz ment által **1699.**

LII. Ricsius Akátz Fridrik felső Németországból jött le **1699.**

LIII. Várfalvi Pálfi 'Sigmund, **1698.** küldetett felső-országokra, visszajövén **1702.** béigtattatott tanítói székébe.

IV. §. Kolo'svári (külvárosi) szentpéter-i közép-oskola a' XVII. században.

Ezen század' folytában szépen virágzék ezen k. iskola, mellynek tanítói az óvári fő-oskolából küldettek az előkelő deákok közül. — Igazgatói ugyan azon iskola' köz-tanítói közül választattak, kik közül többek' neveit elébb elősorultuk. —

V. §. Ó tordai unit. k. iskola köz-tanítói 's igazgatói egyszersmind a' XVII. században.

Bástának Erdélyből **Boeska** **István** fejedelem által lett kiűzetése után helyreállván az ó tordai unitar. k. iskola is köz-tanítók, 's egyszersmind igazgatók kezdenek rendeltetni az ottan tanuló ifjuság' vezérletére, miszerint a' **XVII. században**

IV. Igazgató Kromer Péter, kolo'svári takács' fia, (ki egyszersmind város jegyzőjévé is választaték) **1608 — 1610.** — **Kromer** **1605.** ment vala a' **Bécsi** fő-oskolába tanulását folytatni, tanítványival két **Hallerrel** együtt, visszajövén **1608.** legottan **Tordára** rend elteték o. igazgatónak, ki azon iskolát hamvaiból felépíté, és jó karba állítá, következői nem tudatnak **1646-ig.**

V. Járai János 1646 — 1647. Járai Sámuel kolo'svári unitár. fő-pap' fia, — honnan felső-országi akadémiákra menvén 1651. tért vissza, mikor is a' kolo'svári anya-oskolába téteték köztanítóvá, majd püspök 1661. mart. 7.

VI. Déé'sfalvi Veres Miklós 1647. apr. 18. elébb a' Ny. szent-lászlói al-oskolában volt tanító, honnan három évek mulva a' kolo'svári anya-oskolába az akkori szokás szerint visszamenvén seniorrá tétetett, 's úgy vitetett Tordára, onnan pedig Thoroczkói papságra 1654.

VII. N. solymosi Koncz Boldizsár, visszajöven felső-országokról 1654. tordai o. igazgatóvá tétetett, — azután thoroczkói pappá — 1661. 's egyházi fő-jegyzővé az unitária eklésiákban, ugyan azon évben bévitetett kolo'svári papnak, 1663. pedig püspökké választott.

VIII. Sárdi István, 1661 — 1671. mikor a' D. szent-mártoni papi-székre állítatott. —

IX. Japsi Kökösi Mihály, 1671. a' kis sárosi al-oskola mellől vitetett Tordára, másokszerint a' kolo'svári anya-oskolai seniorságból; az első állítás mindazáltal hihetőbb, — ért eszű, egyébaránt pedig időtöltött ember lévén, úgy látszik nem sokáig igazgatta az oskolát. —

X. Schyrmer János 1672. mikor Kolo'svárra vitetett a' K. szentpéteri unitár. eklésia papjává.

XI. Szentmártoni Vég István 1672. — 1685. tanítványi féktelenségéért gyakran feddetett az egyházi fő-tanács által.

XII. Köpeczy Nagy György 1685 — 1691. nagy dicsérettel folytatta hivatalát, akkor a' bágyoni eklésia kíváná papjának.

XIII. P e s t i S á m u e l, kolo'svári anya-oskolai seniorságából vitetett Tordára **1691**, — **1693**. pedig a' kis sárosi unit. eklésiában kezdé hirdetni az Isten' igéjét.

XIV. Almási János 1693 — 1697. ekkor a' bágyoni szent eklésia' papjává emelteték.

XV. Bágyoni László 1697. m. h. 1698.

XVI. Szentiványi Bartok János, 1698 — 1707, eredetére nézt Thoroczkai — vitetett bé Tordára iskola igazgatójává a' Bölöni al-oskola mellől, a' legdícséretesb o. igazgatók közé számíltatható, majd az ó-thordai unit. szentegyház ohajtá papjának, de eklésiáját **1707.** most a' kurucz, majd német hadak feldúlván, templomot és iskolát elégetvén, pártfogójával **Szaniszló Istvánnal** együtt Magyarországra ment számkivetésbe. Erdély hasonló lévén egy lángokba borúlt épülethez az időben.

Mándokon tölté vándor éveit **Károlyi Sándor** kurucz fővezér oltalma alatt **1709.** hol egy katekhézist dolgoza, mellyet **Károlyi** hitvesének **Barkóczy Krisztinának** ajánla **Szaniszló 'Sigmund 1708. maj. 25.** — Sokáig volt kézi könyv az ó tordai iskolában, — **1709.** haza jöven mind az eklésiát mind az iskolát hammaikból felépitni törekedett — m. h. **1711.**

VI. §. Thoroczkai al-oskola (particula) a' XVI. és XVII. századokban.

Már a' **XVI. században 1566-n** innen létezett Thoroczkón derék al-oskola, mellyben a' **latán nyelv** nagy előmenetellel tanítatott, több ahoz kapcsolt tanulmányokkal együtt — ez a' részletes

oskola ma is szépen virágzik. XVI. századbeli tanítóit 's egyszersmind igazgatóit az irigy idő szemek elöl elrejtette. — Ezeket lehet tudni csak.

Csanádi Pál 1595. 23 éves korában vitetett thoroczkói iskola igazgatóvá. 1597. azon ekleσία' papja Thoroczkai Máthé Kolo'svárra vitetvén, ő is visszament az anyaoskolába (lásd a' tordai o igazgatók sorában.)

Bitai Pál 1662 — 1665. mikor haranglábi papságra emelteték, — honnan a' közjóra évenként fél imperiál tallért igére.

Árkosi Dániel, 1671.

Vinczi György, 1674 tájatt énekeiről híres volt az időben — az ő munkája: Ritkán kellő hűves szellő fú tégedet Kolo'svár. — 1706. Természet' probája 1701.

Kolo'si — kereszt neve nem tudatik, hihetőleg Kolo'si István th. szentgyörgyi pap' fia lehetett 1642 körül. —

Harasztosi István, ki akkori szokás szerint Thoroczkón folytatván elébb o. tanítói hivatalt, onnan felső országokra ment 1676. jun. 15. mi lett azután nem tudatik.

Szentmártoni J. ki Árkosi iskola mellett mint tanító 8 éveket töltvén 1678. Thoroczkóra vitetett o. igazgatónak.

Rákosi Nagy Péter 1687. sept. 1 napján kolo'svári seniorságból viteték thoroczkai o. igazgatóvá, nem sokára külső állapotot váltott.

VII. §. *Szenter'sébethi és hidvégi aloskolák* *a' XVII. században.*

A' szenter'sébethi al-oskola, mellyet Pécsy Simon szombatosok' oskolájává változtatott

volt B e t h l e n G á b o r fejedelem alatt. — P é c s y S i m o n fennebb említett esete után 1638 csak hamar megszűnt.

A' Hidvégi al-oskola még 1667. Hidvégi Mikó Jó'sef' pártolása alatt fenállott, az ő kiáltásával azután nem sokára elenyészett — Tanítói 's egyszersmind igazgatói voltak a' kolo's-óvári anya-oskolából kirendelt első rangu deákok közül, kik három évek' kiteltével tartoztak visszamenni az anyaoskolába, honnan majd papokká rendeltettek. —

VIII. §. Unitáriusok' könyvnyomó intézete Kolo'svárt a' XVII. században.

Haszonolhatlanná lévén 1660 tájatt a' Heltai Gáspár' könyvnyomó intézete, és e' szerint az unitáriusok könyvnyomó intézet nélkül maradván, az 1692. jul. 24-kén tartatott országgyűlés által helybehagyott könyv-sajtói joguk' nyomán, 1696. febr. 6-kán felállíták Kolo'svárt a' D á n c z i g b ó l nagy áron hozatott könyv-sajtót, mellynek hozatalára Kmita András' özvegye Vilhelm Krisztina kegyes asszonyság magáéból több ezereket pótolván, zálogképen annak kezénél hagyaték bizonyos ideig. — 20 évekig bírák ezen könyv-sajtót az unitáriusok, miközben az akkori háborus időkben a' nagy templomba bátorságul betéven G. Steinville által 1716. mart. 31-kén aval együtt elfoglaltatott. a). Könyvnyomó ez idő alatt volt L e n g y e l A n d r á s.

a) Bod Péter Erdélyi Fenix. (a' magyar Athenás végén) 24 lap. Mich. L. Szent Abrahámi Hist. Eccl. ms. — Steph. F. Úzoni Historia Unitariorum. ms. Steph. Agh. Hist. Eccl. ms.

IX. §. Kültrendű írók a' XVII. században.

A' már fennebb magok helyeken elésorolt egyházi írókon kívül emlithetők itten a' XVII. századból nemely kül-rendű írók is az unitária vallás' kebléből — illyenek: a)

J á k o b i n i J á n o s, kolo'sváritanács' jegyzője leírta B á t o r i ' S i g m o n d ' hadát és győzedelmét Szinán basa ellen 1596. azután Székely Mózes titoknoka, m. h. 1603. az apáczaí csatában.

S o m o g y i A m b r u s (Ambrosius Simigianus) belső szolnoki Jegyző, írt a' magyar dolgokról IV. könyvet 1605ig, vagy a' B o c s k a i I s t v á n fejedelem alatti történeteket latánul, — kiadta É d e r K á r o l y.

H. M i k ó F e r e n c z írt erdélyi történeteket B á t o r i ' S i g m o n d , ' S z é k e l y M ó z e s ' és B á s t a ' idejőkről, mellyet kiadott G. K e m é n y J ó ' s e f 1835.

G. B e t h l e n F e r e n c z 1649. apr. 7. írt levelet R u á r h o z Krakkóba, kiadva R u a r ' levelei közt Amsterd. 1681.

R é g e n i J á n o s kolo'svári, felső országokon is tapasztalt asztalos írt R á v M á t y á s , S z ő r ö s A n d r á s , G y o r g y e z P é t e r , O z d i T a m á s és S z e n t g y ö r g y i J a n o s ellen, a' kolo'svári magyar és szász unitár. eklesiákban általak indított zavar okáért. —

S e g e s v á r i B á l i n t írt naplót 1600 — szinte közepéig. — Kéziratban van.

V e n g e r s z k y és G r o n d s k y S á m u e l számüzött lengyelek segédül voltak B e t h l e n F a r k a s n a k e r d é l y i t ö r t é n e t k ö n y v e í r á s á b a n .

a) Joannis Tó'sér Kénosi Bibliotheca Unitarior. ms.

Várad i Belényesi István leírta az apáczai csatában 1663 elesett hősök neveit.

X. §. Jóltevők a' XVII. században.

Egyes eklesiák nagy számu pártolóin kívül, kikkel a' XVII. század bővölködött, — itten csak azok említetnek, kik az egésznek, vagy a' nagyobb tanító intézeteknek voltak gyámjai, és azokban tanuló ifjuság' jóltevői. — Illyenek' nevei fordulnak elő az akkori számos honfiak közül, ezen században nagy számmal; jelesek e' következők: Pókai Anna hidvégi Mikó Ferencz' özvegye fiával H. Mikó Jó'seffele együtt 1635. aug. 29-ről. Bethleni g. Bethlen Ferencz 1657. a' tordai k. iskolát gyarapítá. — Paczalai Borbára, g. Mikos Mihály' özvegye 1680 körül. Petrityevith Horváth Kozma (Kázimir) 1581. fogarasi főkapitány' özvegye Fólthi Borbára és fia P. Horváth Boldizsár 1610. febr. 8-án, Stegman Joákhim könyveket hagyta a' kolo's-óvári anyaoskolának 1678. — kolo'svári Sárdi Mihály 1696. püspök Konecz Boldizsár könyveket hagy az unitár. kolo'svári anya-eklesiának 1685. — 's mások is léteztek számosan, kiknek neveket áldásban tartja a' maradék.

III. I d ő s z a k.

Az unitaria vallás' történetei a' XVIII. és XIX. századokban.

K Ú T F Ő K.

Honikülső történetekre. Jos. Benkő Transsilv. Budai Esaiás Magyarország' históriája. Bolla Hist. Univ. aevi recent. Hist. Transsilv. sub Aug. Domo Austriaca. — 'S más írók, kik maguk helyeken említetnek.

Egyházi történetekre: Mich. L. Szent-Abrahami Hist. Eccl. ms. — Steph. Fosztó Uzoni Histor. Unitarior. ms. continuata per R. Michaëlem Kozma, Dioeceseos Marusensis Unit. Senior. — Steph. Agh Hist. Eccl. ms. Joannis Tó'sér Kénosi, Bibliotheca Unitar. Transsilv. ms. 's más írók, kik magok helyeken feljegyeztetnek.

I. O s z t á l y.

Hazai történetek a' XVIII. és XIX. századokban.

A' XVIII. század' elején dicsőséges I. Leopold romai császár és erdélyi fejedelem alatt az ország hajdani hamvaiból diszesen kezdett emelkedni; de nem sokára 1703. megzavará annak jólétét a' Rákoczy Ferencz által indított úgy nevezett

kurucz háboru, — melly első Leopoldnak 1705. május' 5-kén történt halála után — I. József' szelid uralkodása alatt is dúlá a' hazát, mind addig míg Eleonora özvegy r. császárné I. József' édes anyja' évszakában 1711. a' szathmári béke által annak tüze kioltaték. —

VI. Károly romai császár és erdélyi fejedelem' fényes országlása alatt, a' császári hadak győzedelmi koszorukat szedének a' belgrádi és temesvári ostromokban, a' bánát' is kiszabadítaték török iga alól, és a' passaroviczi béke Erdélynek is édes nyugtat ada 1718. — A' diadalmas császár nagy pályáját bévégzé 1740. oct. 20-kán.

Mária Therezia országainak és népeinek valóban édes anyja vevé át a' nagy birodalom' kormányját, kit a' magyarok is méltán nevezének édes anyoknak, — fényes diadalai közül, csak azon édes honunkra is kiterjedő szép intézeteit említem itt, mellyeket nemzeti mivelődésünk és litteraturánk' előhaladására nézt tett, ez és több illynemű jótékony alapítványi diszesítik nevét a' nagy emlékezetű népek' annyának, — meghala 1780. nov. 29. miután Erdélyt nagy fejedelemségi czimmal megajándékozta.

II. József nagy elméjének több jeleit adta polgári és vallási tekintetben, kiadott különféle rendeletei által; de a' mellyeknek jobbrészét, különösen a' polgári alkotmányt illetőket, halála előtt — eltörölte, — nevezetes vallási tekintetben a' türelmi parancsa, (Edictum tolerantiale) 1781. melly a' honi törvényekkel egyezőleg Erdélyben a' négy törvényesen bévett vallások közti egyességet tárgyazza, — megengedte a' hitágazati könyvek nyomtattatását az egyházi tanácsok' felügyelete

alatt — 's több — egyházi dolgokat illető rende-
leteket adott ki, a) megholt 1790. febr. 20-án.

II. Leopold alatt tartatott 1791. és 1792.
azon nevezetes országgyűlés, melly egyéb bölc
törvény-czikkék közt, a' négy törvényesen bevett
vallások' szabadságát újra állandósította b)

I. Ferencz austriai császár, és erdélyi nagy
fejedelem, minden alattvalóitól, — vallások' kü-
lönbsége nélkül örök hálára méltó, — atyai ke-
gyességiért, és igasság szeretetiért, — mellyeket
minden boldogított népei hálaérzettel tapasztaltak,
— dicső fejedelem! és legkegyelmeseb nép-atya!
késő utódaink is áldott emlékezettel koszorúzzák
áldott nevedet!! h. m. 1835. mart. 2-án.

I. Ferdinánd austriai császár, és erdélyi
nagy fejedelem, igasságos és kegyelemmel tele or-
száglása, melly alatt honunk jelenleg a' béke kül-
ső, és belső malasztjait éldeli — légyen dicsősé-
ges, — boldog — és boldogító hiv alattvalóira nézt.

II. O s z t á l y.

I. §. *Unitária szentegyház' superintendensei*
(püspökei) Erdélyben a' XVIII. és XIX.
századokban.

Almás i Gergely Mihály 1692. nov.
6-tól fogva a' XVIII. század' elején 1724. vise-
lé a' püspöki hivatalt, gróf Steinville István
volt 1716. és 1718. tartományi fő hadi-vezér, ki
alatt a' kolo'svári pi ac zi templom, még meg-

a) Az erdélyi diaeták' és országos végzések' foglalatja G. L. ál-
tal 1837 III. kötet lap. 161 — 168. — vesdőszyve 213. 214.
215 lapokat is 1. 2. 4. 5. számok alatt.

b) Articuli Diaetales 1791. 1792.

lévő hozzátartozóival, az eziránt kibocsátott biztosságnak a' felség által helybenhagyott vélekedése' következesiben, — a' kolo'svári szent péteri templommal, és gymnásiummal, és könyv-nyomtató intézettel együtt az unitáriusoktól elvétetett, és a' katolikusoknak visszaadatott a) 1716. mart. 30-án, miután 1718. mart. 30-án ugyan g. Steinville által a' piac-sori anya-oskolájok is a' katolikusoknak adatott. b) — Kiadta 1698. a' nagy kátekhezist, melyet még Koncz Boldizsár püspök dolgozott volt. — Eklésiai fenytéket latánul 1694. könyörgéseket 1695. énekes könyvet és halotti énekeket 1697. Kmita András' özvegye költségein. — Unitáriusok mentségét, melyet P. Horváth Ferencz dolgozott 1701. és több munkákat — végre Istenben csendesen elnyugodott 1724. mart. 24. 70 éves korában.

II. §. XV. *Superintendens várfalvi Pálfi 'Sigmund 1724 — 1737.*

V. Pálfi 'Sigmund elébb köz-tanító vala az óvári oskolában, azután pappá tétetett a' magyar unitár. eklésiában Kolo'svárt, — a' nagy hírű fő-pap, oskola igazgató, és orvos K. Dimény Pál' elhalta után 1720. igazgatóvá lett a' harmadik, vagy b. magyarutczai fő-oskolában, honnan püspökké választatott 1724. melly hivatalát nagy bölcsességgel folytatta az időben 1737. midőn kimúlék földi pályájából. —

a) Erdélyi diaeták és országos végzések' foglalatra G. L. által Kolo'sv. 1837 III. kötet 63 lap d) alatt, lap 10. e) alatt, Steph. F. Uzoni Hist. unitar. m. s.

b) Mich. Lombárd Szent Abrahámi Hist Eccl. ms. Steph. F. Uzoni Historia praecitata. Steph. Ágh Hist. Eccl. m. s.

III. §. XVI. Superintendens Szent Abrahámi Lombárd Mihály 1737 — 1758.

Eredetét vette ezen nevezetes férjfi H. Karácsonfalván, hol attya Sz. Abrahámi L. György unitár. eklésia' lelki tanítója volt, 1683. — 29 éves korában felső-országi akadémiákra küldetet főkormányszéki tanácsnok H. szentmártoni Biró Sámuel által 1712. — visszajövéen felei közé 1716. febr. 22-én a' második vagy piaczsori fő-oskolában köz-tanítóvá iktattaték bé, — 1724. pedig a' harmadik vagy b. magyar utczai főiskola igazgatójává, melly két hivatalokat a' Pálfi Sigmund püspökké választatása után egyedül vitt, 1737-ben Superintendensé választaték, és így egyszerűsmind köz-tanító, iskola-igazgató, és superintendens is volt. — 1738. jövének le felső-országokról melléje tanítókká S. szent királyi Agh István, és bölöni Pálfi Beniámin, — sőt azon idő alatt többnyire pap is volt Szent Abrahámi Mihály az eklésiában, mindezeket hihetetlen készséggel vitte, annyira, hogy akkor: Ő vala az unitáriusoknak szeme, szive, szája.

Illy sok és nyomos foglalkozási közt temérdek munkákat is irt, Eklésiai történeteket több kötetben, — ő dolgozá a': *Summa universae Theologiae Christianae secundum unitarios*, melly II. Jó'sef császár kegyelmes szabadalma mellett 1787. kinyomatott. Kiadta az énekes könyvet, és maga könyörgéseit, mellyekkel ma is élnek az unitárius atyafiak, hitvessétől Takács Klárától, három jól nevelt leányi voltak, fiu gyermekek nélkül. —

Miután ez a' nevezetes ember, kit testalkatára közép termetűnek, széles vállunak, nagy fejü-

nek rajzolni, köz-tanítói és püspöki hivatalában 42 éveket töltött volna öszvesen, — lelkét terem-tőjének áltadá 1758. mart. 31-én 71 éves korában. —

**IV. §. XVII. Superintendens S. Szentkirályi
Agh István 1758 — 1786.**

Születése helye S. szentkirály volt, — hol eredetét vitézlő nemes székely családból vette 1709. — végezvén tudományi pályáját a' kolosvári unitar. főoskolában 1733. a' belgiumi akademiákra küldték köz-költségen, 1733. visszaérkezvén köz-tanítóvá tétették a' nevezett oskolában, hol Logikát, Metaphysikát, Geometriát, és keleti nyelveket tanított. — 1754. Kövendi János egyházi főjegyző' elhalta után e. főjegyzővé tétetett; 1758. pedig a' K. sárosi synoduson püspökké választatott, 's egyszersmind iskola igazgatóvá, — mire nézt a' kolosvári anya eklesiabeli főpapi hivatalról lemondván, az ezutánra nézt a' püspökségtől külön választaték, mellyel öszvekapcsolva volt Hunyadi Demeter P. idejétől fogva a' magyar unit. eklesia' részéről. — Ez időben az unitariusok jobbra minden külső hivatalokból kihagyatának. a)

Elme és erkölcs-vonataira nézt, szelíd — szerény, türelmesnek. — Test alkatára — magas termetű, száraz, hangos szavu, férfinak rajzoltatik, — nevezetes a' II. József császárral tartott magán-beszélgetése, melly kéziratban olvastatik, három gyermekei maradának harmadik hitvesétől: István, ki a' Marosban találván halálát Sáromberknél, Ik-

a) G.L. Erdélyi diaeták és országos végzések' foglalatja III. k. 123. l.

landon temettetett el. — Klára és Jó'sef. — A' jobb életre általment 1786. jan. 21. Több hittani munkákat dolgozott, 's egy föld-leiratot is, 'sidó grammatikát, egyházi történeteket, mind latánul, kéziratban maradtak.

V. §. XVIII. Superintendens N. ajtai Lázár István 1786 — 1811.

Ezen nevezetes férfi Thoroczkón látott legelőbb napfényt — 1742. sept. 3-kán. — Attya N. ajtai Lázár Mihály, édes anyja Po'sgi Anna — az ottani al-oskolában végezvén tanulását, a' kolo'svári anya-oskolát köszönté 1756 tájatt — honnan nagy elméje, és szép igyekezete bizonyítványi mellett 1768. az erdélyi méltóságos királyi táblán esküvék hites irnokká; de onnan 1771. visszahivatván, a' belgiumi akademiákra küldetett köz-költségen — holott is Leydában bölcselkedési tanító czímmel tiszteltetett meg 1774. hazajövé 1775. elébb köz-tanítóvá (Professor) majd iskolaigazgatóvá nevezteték, 1786. pedig püspökké választott, —

Püspöksége évszakában újra kezdé éledni az unitaria szentegyház — kivált F. zsúki Zsúki László' kegyes véghagyományja által. —

Zsúki László ivadéka a' hajdonkori Zsúki családnak, melly eredetét 888. évre K. u. — a' magyar nemzet' harmadik kijövetelére viszi fel, — melly szerint, az a' magyar királyság' eredetét megelőzőleg ő sifoglalat képpen bírá a' Szamostól Maros folyóig terjedő jószágait a' hajdon korban. Zsúki Miklós, és Zsúki István 1384. comesi czímmel birtak. Zsúki János 1397. Sigmond

magyar király udvarnoka, **Zsúki Mihály 1467.** Mátyás király alatt királyi fő (arendás) haszonbérlo. **Zsúki Benedek 1614.** Bethlen Gábor udvarnoka — török követ **1636. május' 15.** — **Zsúki Ferencz 1650.** Kolo's- és Tordavármegyéki főbiztos, **Zsúki Pál 1696.** királyi táblai szék-bíró — ennek fia **László,** — kinek követője **Zsúki László,** és végre ennek **Zsúki László,** kiről itten szólunk, h. m. **1792. mart. 11. 50. évében,** örökösök nélkül, — nőtelen — szerzeményit az unitaria vallásu közönségnek hagyván, — azokból a' közszükségek kipótoltatának, és a' kolo'svári anya iskola újra építeték.

Lázár István P. alatt téteték alap a' Sz. keresztúri közép iskolának (Gymnasiumnak) is — nagy tekintetű, munkás, éles látásu, böles püspök volt ez, munkás pályáját bévégezte **1811.** Gyermekei maradtak **Lázár Sámuel f.** kormányszéki titoknok és **Anna.**

VI. §. XIX Superintendens Körmöczy János (N. aítai) 1812 — 1836.

Körmöczy János P. született Kis-Sároson **1762.** — atya **Körmöczy János** azon eklesiabeli iskola-tanító vala, — annya **Bánfi 'Su'sá n n a;** — azon helységi jó karban álló al-oskolában vette legelső alapját tudományos ismereteinek, — onnan jött a' kolo'svári anya iskolába, hol tudományi pályáját szép előmenettel végezve **1794.** köz-költségen akademiára küldeték, honnan visszajövéen **1797.** **Mathesis' és Physika'** köz-tanítójává tétetett — **1802.** pedig iskola igazgatóvá, melly hivatalokat nagy iparral és elismért nyomossággal folytatá **1812. jul. 7-kéig,** midőn a' ravai synoduson püspökké válasz-

taték, 1814. egy Tordára tett szerencsétlen utazás közben szekere elragadtatván fején tetemes sérelmet kapott, minek mind végig szenvedé sajnós következményeit, püspöki hivatalát a' mellett is szeliden, és atyai vigyázattal vivén, pályáját bévégzé 1836. decemb. 14. végtisztessége megadatott 1837. februar. 5-kén.

VII. §. XX. Superintendens ó-tordai Székely Miklós 1838. —

Született 1786. aug. 26-kán Ó Tordán, — holott is a' gymnasiumban tanítatni szokott alsóbb tudományokat 1804. végezvén, azon évben szeptember' 1-sőjén a' kolo'svári anyaoskolába ment által tudományi pályája' tovább folytatása végett, melyet ottan nagy előmenetellel végezvén 1808. a' széplaki unitaria szent eklesiába papi hivatalra tétetett, melly papság a' M. P. Horváth család által az időben akadémiai pályára menendő ifjak' segedelmezésére volt rendszeresítve — holott a' pénz becsének 1811. történt leszállítása miatt főconsistorium rendeletéből 4 éveket töltvén, miközben 1810. a' N. ajtai synoduson pappá felszenteltetett. 1812. aug. közepén felsőországi akademiákra ment, — mellyekről 1814. szeptemberben visszajövé, a' kolo'svári anya oskolában Mathezis' és Physika' rendes professorává tétetett, melly hivatalát köz-megelégedéssel folytatá 1838. szeptember' első napjáig.

Professori hivatala mellett, a' közjó, szolgálatjában viselt más hivatalokat is — 12 évekig a' Repr. Consistorium' actuariussá volt. — 1832. pedig a' N. szentlászlói synodus' alkalmával kolo'svári anyaoskola' rectorává választatván, azon hivatalát vitte

1836. septemberig, midőn helyettes egyházi főjegyzővé neveztetett ki. — 1836-dik évi decemb. 13-n pedig n. püspök Körmöczy János, úr elhalálozván, az 1837. évi febr. 5-dikén tartott főconsistorium által p ü s p ö k i a d m i n i s t r á t o r n a k neveztetett ki. — 1838. aug. 20. pedig, a' Tordán tartott egyházigyület' alkalmával 72 szózatokkal p ü s p ö k k é választatott, kinek választatása ugyan akkor a' felség elejébe terjesztetvén, az által 1838. oct. 24-kéről 4218. udvari szám alatt költ legkegyelmesb megerősítő királyi adománylevél által megerősítetett. — Püspöki hivatalába innepélyesen beigtattatott 1839. febr. 11-kén, kinek élete, és kormánya légyen áldott Istentől. —

III. O s z t á l y.

Unitáriusok' oskolái Erdélyben. a' XVIII. és XIX. századokban.

I. §. Kolo'svári belső magyar utczai unitar. főiskola' eredete.

1718. martius' 30-kán elhagyván az unitárius tanulók a' kolo'svári piaczsori főiskolát, május' 1-ső napjáig a' városon künn szállásolának tanítók és tanítási órák nélkül. Május' 1-sőjén pedig Szent-
abrahámi Lombárd Mihály' öszveszedé az elszéledteket b. magyar utczában a' H ú s z á r háznál — és azt tanító házzá alkalmazván 10-kén elkezdé tanítói kötelességét 9 tanulók és egy deák's egyszersmind senior Köpeczi Der'si Boldizsár' jelenlétökben, vele együtt hozzá kezdenek a'

tanításhoz kolo'svári Dimény Pál mint o. igazgató, és Keresztúri Sámuel közoktató is — de Keresztúri Sámuel 1719. dec. 10-kén Ó-Tordára vitetvén papnak. Kolo'svári Dimény Pál pedig 1720. jan. 4-kén az akkor dúlott kórveszben kimulván, csak ketten V. Pálfi 'Sigmondal folytaták az ifjuság' oktatását — 's majd 1724. Pálfi 'Sigmond is püspökké választatván Szent-ábrahám L. Mihály egyedül marada köz-oktató és igazgató az újj iskolában, 's majd pap is a' k. anya eklesiában.

E' már harmadik főiskolájok az unitáriusoknak Kolo'svárt — időtelve az iskola' épületéhez ragasztatának több fa-szobák is annak udvarán napnyugotra és éjszakra, 's így álla 1793. midőn a' nagy emlékezetű Zsúki László, véghagyományából csak nem egészen újj iskola építetett, bévégeztetvén 1806 Lázár István püspökségében, melly idő alatt a' kolo'svári anyaeklesia temploma is felépíteték közel az iskolához.

II. §. Kolo'svári b. magyarutczai fő-oskola' igazgatói a' XVIII. és XIX. századokban.

A' piacz-sori fő-oskolában 1693 — 1718-ig egyedül K. Dimény Pál lévén igazgató, kit főlebb már leirtunk, valamint a' b. magyarutczaiban is 1720-ig.

Utánna XXI. o. igazgató (öszvefüggve az elébbi századbéliekkel) lett várfalvi Pálfi 'Sigmond 1720 — 1724, midőn püspöкке választatott.

XXII. Szent Ábrahám L. Mihály, ki 1724 — 1758. az iskola igazgatást nagy dicsérrel folytatta.

XXIII. Agh István (S. Szentkirályi) 1758 — 1786. együtt folytatta a' püspöki hivatallal közmegelegedéssel, — akkor Istenben elnyugodott. —

XXIV. Lázár István 1786 — 1798. vitte az iskola' igazgatását együtt a' püspöki kötelességekkel, nagy tekintetű, és szoros fenytéket tartó volt. —

XXV. Kolo'svári Pákei Jó'sef 1798 — 1802. egyszersmind egyházi fő-jegyző. —

XXVI. N. Ajtai Körmőczy János 1802 — 1812. bölcse felvigyázattal és atyai gonddal folytatta.

XXVII. N. Ajtai Molnos Dávid 1812 — 1832 — midőn egyházi fő-jegyzővé tétetett a' N. Szentlászlói egyházi gyűletben, született N. Ajtán vitézlő székely családból — atya Molnos István, anyja Péterfi 'Su'sánná, tanulását végezve a' kolo'svári unit. anya-oskolában 1802. a' Jénai akadémiára küldetett a' P. Horváth Ferencz, és P. Horváth Miklós urak' költségein, visszajöven tétetett történetek' és földleírás', 's egyszersmind időszámlálás' (Kronologia) köz oktatójává a' k. anyaoskolában, — 1812. o. igazgatóvá, 1832. egyházi főjegyzővé, munkás, mély eszű férfi, holt meg 1836. auguszt. 10-kén epemirigyben.

XXVIII. ó-tordai Székely Miklós 1832. aug. 26-tól 1836. sept. 12-ig — mikor egyházi főjegyzővé tétetett, — 1837 febr. 5-kén püspöki helytartóvá — 1838. püspökké választatott. —

XXIX. Ar. rákosi Székely Sándor, 1836. sept. 12-kén tétetett iskola igazgatóvá, melyet folytatott 1838 augusztus' 22-kéig, midőn az ó-tordai egyházi gyűleten egyházi főjegyzővé választatott.

XXX. Brassai Sámuel 1838. aug. 24-től fogva. —

**III. S. Kolo'svári b. magyar-utczai unitár.
főiskola' köztanítói a' XVIII. és XIX.
századokban.**

LIV. Köztanító Szentábrahám L. Mihály, kinek életrajzát láttuk fennebb a' püspökök' rendjében.

LV. Keresztúri Sámuel 1709 — 1719. dec. 14-ig, midőn az ő tordai papságra vitetett, de miután **Virmondi gr. Hugó Damián** az ő tordai unit. piaczi szentegyházát elfoglatta, **1721, a)** visszament Kolo'svárra betegesen **1726.** hol nov. 14-kén kimúlék e' világból. — Jeles munkái olvastatnak nyomtatva: „**Ambrosia** vagy halál ellen való orvosság,“ **Halandóság'** három postái, mellyekből kitetszik, hogy korának kedvelt szónoka volt — őtet követte' dolgozásiban és szónoklatában **Géyza Jó'sef,** kolo'svári anyaoskola' nagy hírű seniora **1766, 7** tájatt.

LVI. Bölöni Pálfi Beniámin, 1738—1771.

LVII. S. Szentkirályi Agh István, 1738 — 1758, akkor püspökké választatott. —

LVIII. Géyzanevics János köztanító 's egyszersmind orvos **1731.** — megholt azután nem sokára méreg által, — lengyel eredetű.

LXIX. Fejérvári Sámuel, kolo'svári eredetű, **1752** — köztanító az oskolában és az anyaekelesiában pap is egyszersmind **1769** tájig.

a) **Steph. F. Úzoni** Hist. Unitarior. ms.

LX. Nagyajtai Lázár István, 1775 — 1786, akkor püspökké választatott. — **Lázár István**nal együtt küldetett volt felső országokra köz-költségen **N. Ajtai Nagy György**; de Bécsben **Hitrokonaitól** elpártolván **1775.** lejöve, tanítani kezdett ugyan; de majd más életnemet választott.

LXI. Géjza Jó'sef, lengyel ivadék, — **ko-lo'svári** anyaoskolában híres senior volt **1767** tá-jatt, illy állapotjában jeles munkákat írt, mint: **Ele-ven temettség**, **Halottas Szombat**, ki-adta újra szerkezve a' **Halotti énekes könyvet 1766**, majd vitetett **Ó-Tordára** — onnan **Thorocz-kóra**, — innen pedig **Kolos'várra** papnak 's egy-szersmind keleti nyelvek oktatójának **1779** tájatt, halt meg **1781.** —

LXII. Márkos György 1784 — 1808, pap az eklesiában, és hittudomány tanító az oskolában, — írt hit-tudományt magyarul, melly ma is sok keze-ken forog. —

LXIII. Pákei Jó'sef, kiről feljebb az o. igazgatók' rendében emlékeztünk, visszajövé-n kül-földi főoskolákról **1785. apr. 10-kén** bölcseledést kezdett tanítani, mellyet hasznoson tanított **1802**, egyszersmind o. igazgató és egyházi főjegyző is volt.

LXIV. Csokfalvi Nagy 'Sigmund, 1792 — 1813, egyszersmind egyházi főjegyző, — történe-teket, földleiratott, és időtant tanított.

LXV. N. ajtai Köröc zy János 1798 — 1812. Mathesist és Physikát tanított.

LXVI. H. Karácsonfalvi Fúzi János, kül-földi főoskolákat koz költségen megjárván **1806**, bölcseledés — tanítóvá tétetett, mellyet tanított **1832**, egyszersmind **1812-től** fogva egyházi főjegyző, —

szélütés érvén 1832. nyugalmaztatott, m. h. 1833. oct. 6. 57. évében.

LXVII. N. ajtai Molnos Dávid, kit az o. igazgatók' rendében leirtunk 1806 — 1836 történeteket, földleiratot és időtant tanított nagy kedvességgel, egyházi főjegyző volt 1832 — 1836 — meghalt ezen évben aug. 10-kén.

LXVIII. O-tordai Székely Miklós 1814 — 1838, (lásd a' püspökök közt.)

LXIX. Tarcsafalvi Sylvester György — Tarcsafalván született vitélő Székely családból, felföldi akademiákon folytatott két évi tanulása után 1814. a' theologiai szék néki általadaték, mellyet érdemmel tölte bé, volt egyszersmind segéd pap is az eklesiában, megholt 1828. — fogdaganatban.

LXX. Abrudbányai Szabó Sámuel 1784. thoroczka-i iskola-tanító, onnan Berlinbe és más felföldi iskolákba utazván 1787 tájatt visszajött a' hazába jöltévőihez, 1796. tétetett a' Sz. keresztúri új gymnasium' tanítójává 's egyszersmind igazgatójává — miről 1813. lemondván 1815. a' tordai gymnasium' igazgatójává alkalmaztaték, onnan 1832. Kolo'svárra hozatott theologiai tanító székre, éltessége okáért nyugalmaztatott, szintén 90 éves lévén ma.

LXXI. Ar. rákosi Székely Sándor keresztúri gymnasiumban végzett tanulása után a' kolo'svári anya-oskolába menvén, miután ott is tanulási pályáját bevégezte 1820. jul. 10. akademiára menése megállítatott, 's azon évben felmenvén, visszajöve 1822. ó tordai papságra alkalmaztatott, onnan 1829. aug. 24. az ó tordai gymnasiumban igazgatóvá és köztanítóvá tétetett, honnan 1832. Kolo'svárra hozatott hit-tudományi tanító-székre —

1836. k. iskola igazgatójává, 1838. egyházi főjegyzővé neveztetett ki.

LXXII. Ar. rákosi Székely Mózes, németországi és angliai akadémiai utazása és tanulása után 1832. a' kolo'svári anya-oskolában bölcselkedés' tanítójává tétetett.

LXXIII. Brassai Sámuel 1837. febr. 6-n történetek, földleirat, és idő-tan' köz-oktatójává választatott, 1838. aug. 23-n azon főiskola' igazgatójává.

IV. §. Az ó tordai unitar. tanító-intézet' köz-oktatói 's egyszersmind igazgatói a' XVIII. és XIX. századokban.

XVII. H. karácsonfálvi Veres András 1711. majus hónaptól kezdve novemberig, ekkor Thoroczko Sz. Györgyre vitetett papnak — onnan 1716. Abrudbányára, 1725. Teremibe.

XVIII. Der'si Simó István 1711 — 1719. bágyoni o. tanítóságból vitetett be, versezetei által nevezetes volt a' keresztes mezőn táborozó hadi népek előtt.

XIX. Kis-solymosi Koncz Boldizsár 1719 — 1734. nagy szorgalommal folytatta hivatalát; mire nézt 1733. a' környéki egyházi bírák közt nyert helyet, majd a' bágyoni papi székre vitetett, m. h. 1759. apr. 26.

XX. Kénosi Tó'sér János 1734 — 1755. apr. 30. ekkor bágyoni pappá rendeltetett, m. h. 1772. Ezen nagy tudományu munkás ember kezdte legelőbb rendszeresen kidolgozni az erdélyi unitariusok' történeteit, az összegyűjtött adatokat F. Uzoni Istvának adta ke-

zéhez, ki majd bágyoni pap korában írta meg
latánul, mely ma az egyházi főtanács' levéltárá-
ban áll.

XXI. N. ajtai Bálint Jó'sef 1755 — 1761.
apr. 19. hitvесе kedvéért lemondván belső hiva-
taláról, külső emberre lett; mint ügyvéd jelenlé-
vén 1762. 27. sept. Egerbegyen a' vármegyei köz-
gyűleten, déltájatt az udvaron a' menykő megütötte.

XXII. Abrudbányai Nagy Mihály 1761.
apr. 19. — 1774. jul. 5-ig, nagy tudományu, köz-
hasznu tanító, 1774. 15-dik napján juniusnak a'
bölöni synoduson egyházi al-jegyzővé választatott,
meghalt Udvarhelyt 1774. jul. 5-kén szárazkor-
ságban.

XXIII. Mihály Pál 1774 — 1780. midőn
a' bágyoni eklesia hívá meg lelki-pásztorának.

XXIV. Vadadi Filep Jó'sef 1780 — 1783.
midőn hivatalát ügyvédi kötelességgel cserélte fel.

XXV. Kozma Mihály 1783 — 1786. mi-
dőn általmene az ó tordai unitar. sz. eklesiába lel-
ki-pásztornak.

XXVI. Arkosi Barabás Dávid 1786 —
1809. midőn nyugalmaztatott — alatta épült fából
az új iskola a' városközti sziget területén — az
előtt a' mostani templom' alapjain állott az iskola'
épülete — szorgalmas, közjót munkáló hasznos em-
ber volt, meghalt 1833. aug. 22-kén.

XXVII. Árkosi Barabás Aron, akade-
miai pályázásáról visszatérvén ó tordai osk. taní-
tónak 's igazgatóvá tétetett 1809. honnan 1813. maj.
19-kén a' F. rákosi népes eklesia nyere papjává.
Esperest felső-fejérvármegyei egyházi kerületben.
1813 — 1815. újra Barabás Dávid volt igaz-
gató.

XXVIII. Abrudbányai Szabó Sámuel, linek életrajzát főlebb adtuk 1815 — 1832. ekkor Kolo'svárra vitetett hit-tan köztanítójává.

XXIX. Aranyas-rákosi Székely Sándor, tordai papi székről állítatott az oskola igazgatása mellé 1829. 1832. Kolo'svárra vitetett hit-tudomány közoktatójává.

XXX. N. ajtai Darkó Mihály, ó tordai szent eklesia papi hivatala mellől vétetett által az oskola igazgatására 1832. augusztus' 26-kán.

*V. §. Székely-keresztúri unitar. gymnasium
köztanítói 's egyszersmind igazgatói a'
XVIII. és XIX. századokban.*

Ezen közhasznu és székelyföldi hitrokoninkra nézt igen érdekes tanító-intézet közkölségen építetett 1794 — 5 és 6. években mikor is november' 7-kén legelső igazgatója 's egyszersmind tanítója **abrudbányai Szabó Sámuel** ünnepélyesen beigtattatott, ki 1813. sept. 4-én lemondván hivataláról, helyébe ugyanakkor kolo'svári anya-oskolánkban seniorságot viselt **Csik-szentiváni Koronka József** igttattatott be, 's azóta hasznosan folytatja hivatalát.

VI. Jóltevők a' XVIII. és XIX. századokban.

A' XVIII. századbéli Jóltevők közül jelesen említendőek ezek: **V. Daniel Ferencz 1757.** Nagy-bányai **Krisztina Sárdi Mihályné 1702.** **K. Sándor Mózes 1773.** **Ür. Maurer Gábor 1747.** **Pálfi 'Sigmund P. 1737.** **Stenzel Klára 1755.** **Handcsáros János 1731.** **Hunyadi Ferencz 1758.** **dobofalvi Ma-**

róthi István 1745. Tordátfalvi György 1777. Jármí Ilona 1740. Mártzi Sámuel 1764. b. Mikó Lőrincz 1772. Vissováthi András 1765. nevezetesen F. zsúki Zsúki László, kinek életrajzát főlebb adtuk.

Említendők a' XIX. századból H. Almási Mihály János, udvarhelyszéki al-királybíró, 's majd királyi táblai szék-bíró (m. h. 1835.) Kelenen Beniamin kereszturfi székesperest (m. h. 1825.) Kis-solymosi Kontz Márton kereszturfi széki esperest (m. h. 1834.) kik a' kereszturi gymnasium (1819—1823.) köből újra építésében lelkes munkálattal iparkodtak. Örök emlékre méltók még két úri asszonyságok: Gyulai 'Sófiana. A. jára Pápai István Torda v. al-ispán' özvegye, és b. Mikó Mária, A. járai Pápai Sándor k. özvegye, legyen béke poraikon!

Az kolo'svári unitaria anya-oskola' jóltévvői közt ezen XIX. században méltó hálaérzettel említendő Kis-solymosi Augustinovic Pál az 1660. Erdélybe jött unitar. lengyelek' ivadéka, született 1763. atya Nagy-kadácsi pap Augustinovic Pál, édes anyja Mátéfi Lydia voltak, — iskolai pályáját a' Kis-solymosi akkor szépen virágzó al-oskolában kezdvén, a' kolo'svári anya-oskolában végzette tanulását, 1794. királyi táblai hites irnok — azontúl Bécsben udvari ügyvivő, 1829. Erdélyben a' törvényes kir. tábla mellé ítélő-mesternek neveztetett ki. 1832. főkörmányszéki tanácsnokká a' felség által — 1837. országgyűlési választás' következésibe a' méltóságos tartományi főszámvevő hivatal' főnökévé — ugyanazon országgyűlés alatt Szebenben 1837. october' 5-én lelkét teremője' szent kezébe bocsátván, temettetett Kis-

solymosi birtokába, hol tetemei a' boldog feltámadás' óráját várják — légyen áldás hamvain!!

Több lelkes jóltevőket, kik itt nem neveztet-
hetnek ki jutalmazzon az öntudat!

**VII. §. A' kolo'svári unitár. anyaecklesia' pap-
jai a' XVIII. és XIX. századokban.**

Kolo'svári Dimény Pál 1710 — 1718-ig,
m. h. 1720.

V. Pálfi 'Sigmond, majd püspök (főlebb
érintők).

Keresztúri Sámuel 1709 — 1719.

Szentábrahádi Lombárd Mihály (lásd a'
püspökök közt.)

Pákei Pákei János, szász nemzeti pap
1712 — 1748.

Ar. Rákosi Kovácsi Tamás, 1766 körül.

Fejérvári Sámuel (lásd az óvári tani-
tók sorában.)

Géjza Jó'sef (l. feljebb.)

Almási Ádám Kövendről vitetett bé 1790
körül.

Márkos György tanító egyszersmind az os-
kolában.

Ferenczi János (Bölöni) 1814. Thorocz-
kóra vitetett, hol megholt 1826-ban.

Vargyasi Szász Mózes született Vargya-
son 1780. atya vitéz székely Szász János, anyja
Sebe Judith, 1807. akademiákra menvén, vissza-
jött 1809. 's papi hivatalába be is igttatott ugyan
akkor, h. m. 1824 januar. 14-kén.

Sylvester György egyszersmind hittudo-
mány tanítója.

K. Fűzi János 1825 — 1829. tanító és egyházi főjegyző m. holt 1833.

Jánosfalvi Sándor István 1826 — 1835, mikor Szovátra vitetett, onnan 1837. árkosi papságra.

Thoroczkai Kriza János akademiákra ment 1835. vissza jövén 1837. szent hivatalába beigtattatott novemb. 2-dik napján.

1835-től fogva 1837-ig Gyöngyösi István mint segéd pap szolgált az ekllesiában, mikor is az ó-tordai anyaeklesia kívánta, és vitte lelkésszének.

VIII. Egyházi főjegyzők' névsora a' XVI. XVII. XVIII. és XIX. századokban.

Dé'si György 1591.

Székesfejérvári Mátyás 1594 — 1606.

Ajtai Balá's 1630.

Kolo'si István 1640 — 1648.

Ajtai Balá's 1652 — 1657.

Dé'sfalvi Miklós 1657 — 1661.

N. S. Konez Boldizsár 1661 — 1663.

Kövendi Nagy Mihály 1663 — 1667.

Ajtai Mihály 1667 — 1668.

Pauli István 1668 — 1669.

Kövendi Mihály ismét 1671.

B. Bedő Pál 1687.

Ajtai Mihály 1689 (ismét)

Pálfi 'Sigmond 1707 — 1724.

Szentábrahádi L. Mihály 1724 apr. 7-től 1737.

Kövendi János 1754.

S. Szentkirályi Agh István 1758ig.

Pálfi Benjámin 1768.

Kovácsi Tamás 1771. ki alatt aljegyző
Abrudbányai Nagy Mihály tordai osk. igazgató.

Lázár István 1776.

Pákei Jó'sef 1786.

Nagy 'Sigmund 1802.

Füzi János 1812.

Molnos Dávid 1832.

O-tordai Székely Miklós 1836.

Ar. R. Székely Sándor 1838.

IX. Írók a' XVII. és XIX. századokban.

Kmita András 1700. adott ki illy című könyvecskét: Imádságos és énekes kézben hordozható könyvecske. Kolo'svárt az unitária eklésia betüivel; nevezetes benne ez ének: Hiszek és vallok egy Istent, Kmita András' munkája.

H. Szent Páli Ferencz írta Verböczy' törvény könyvét versekben 1701.

Almási G. Mihály, hitretartozó irományokat (kéziratban) némellyek kinyomtattak 1702.

Kolo'svári Dimény Pál, 1.) Orvosi értekezést, és 2.) Kátékhézist, az első nyom. Leydában 1659. — a' másik kézirat. 3.) Különb-féle egyházi beszédeket. —

P. Horváth Ferencz, unitáriusok' mentsegít, kinyom. 1701. 's erkölcsi verseket.

H. Szent Mártoni Biró Sámuel 1.) a' confessio elejébe előljáró beszédet. 2.) Székely földről, és székelyek eredetéről.

V. Pálfi 'Sigmund halotti beszédeket 1.) Káli Kun László felett 1733. febr. 8. 2.) Pekri László felett 1697. k. i. 3.) több prédikációkat, könyörgéseket.

P. Horváth Boldizsár menyegzői ajándékot **Haller János** és **Daniel xxx** lakodalomokra k. i.

Bágyoni Váró Mihály: *Idaea actionum Juridicarum* 1744. Kolo'svárt adatott ki.

Keresztúri Sámuel halotti beszédekét 1.) **Sztanó Szaniszló** felett 1703. 2.) **Kmita András'** özvegye **Vilhelm Krisztina** felett 1704. 3.) **Gyerőfi László** felett 1705. 4.) **Zsúki Mária** felett 1705. — 5.) **Hosszú Margit** 1706. 6.) **Orvos Pécsy András'** özvegye **Sztanó Er'sébeth** felett 1712.

Der'si Gergely István 1.) *Tractatus Diacriticus.* 2.) *Alphabetum Sacrum.* Kéziratok. —

Gejzanovics János 1.) *Philosophiae Historiát.* 2.) *Eklésiai történeteket.* 3.) *de summo Cognitionis humanae principio.* 4.) halotti beszédet **'Suki László** felett. 1730 körül.

Ferencz Tamás, H. szent mártoni pap; papíremek k. i. 1715 tájatt. —

Adámosi György ó tordai pap', **Hálaadás'** pohara 1713. k. írat.

Fosztó Uzoni István városfalvi pap **LII. évi** szolgálatja alatt különbféle egyházi beszédekét írt, k. i. 1725. nov. 15. h. m.

Fosztó Uzoni János bölöni iskola-tanító 1740. 1.) számvételt tanító munkát látánul. 2.) könyörgéseket. 3.) különbféle latán és magyar verseket. 4.) 82 prédikációt k. i.

K. Solymosi Koncz Boldizsár Th. szentgyörgyi pap 1734 — 1760. különbféle egyházi beszédekét k. i.

Darkó Pál N. ajtai pap, **Pekri Ferecn z'**
Pekri Gábor, és **Kabós Judith'** fia felett
h. beszédet k. i.

Felvinczi György 1.) egészség' megtartásáról versekben 1693. 2.) Kolo'svár, leirása 1706. 3.) különbféle játékszíni darabok.

Pre'si János 1.) keresztény hit-val-lása. 2.) Frakfurtban adta ki az énekes könyvet német nyelven, melly még 1566 tájatt készítettett volt, 's mellyel a' szász unitária 'eklésiák éltek 1716-ig, év száma nem tétetett fel.

Sárosi Bánfi Pál (Zalathnabányán lakott)
Verhőczit adta ki magyar versekben 1695.

Szent Abrahámi L. Mihály 1.) Summa universae Th. Christ. secundum unitarios. 2.) Historia Ecclesiastica czímű nagy munkákat, — 's ezeken kívül XXXVIII. darab több-féle értekezéseket latánul (l. főlebb **Szent Abrahámi L. Mihály** püspök.)

Becse Losonczi András 1740. Magyarországi 1.) készülőlt fúvó trombita. 2.) ének dögvész' idejére. — és 3.) két szenténeket. Dicsérünk téged úr Jézus. — Békességnek fejedelme.

S. Szentkirályi Agh István 1) különbféle hittudományi értekezéseket. 2) 'Sidó grammatikát. 3) Geographiát, Physikát, Metaphysikát, Logikát. 4) Egyházi történeteket. 5) Prédikácziokat. Kéziratban vannak, (l. Agh István feljebb).

B. Pálfi Benjamin, írt 1) Geometriát. 2) Arithmetikát. 3) Logikát, Metaphy-

sikát. 4) P yysikát. 5) Egyhzi beszédet, (l. a' tanítók közt). k. i. maradtak.

Fejérvári Sámuel, írt 1) Magyar grammatikát. 2) 'Sídó grammatikát. 3) Egyházi beszédeket.

Szentiványi Bartók János, jegyzéseket a' kissebb dogm. theológiára 1709.

Der'si István, ó-tordai o. igazgat. Vir Regius czímű színjátéki darabot. kinyom. Kolo'svárt 1713.

Rafaj Mihály, Abrudbányai pap, különféle egyházi beszédeket. — Váralyai Mihály b. magyarutczai parnaszus 1766.

Kénosi Tóser János, m. h. 1755. apr. 30-kán többféle adatokat gyűjtött össze az unitáriusok' történeteire, mellyeket Fosztó Úzoninak adott által.

Fosztó Úzoni István, bágyoni pap, írta a' jeles munkát: Historia Unitariorum in Transsilvania k. i. — 1777. mellyet halála után id. Kozma Mihály, 's majd Kozma János folytatott.

Id. Kozma Mihály, szentgerliczei pap, 12 nagy kötet egyházi beszédeket (született 1723.)

N. ajtai Lázár István, 1) Positiones e Philosophia univ. Leydában 1775. 2) Különbféle iskolai kézi könyveket a' philosophiai tudományok' köréből latánul, k. íratok. —

Kovácsi Tamás kolo'svári pap, több nemű egyházi beszédeket k. i.

Géjza Jó'sef, 1) Egyházi szónoklatokat. 2) Templomi és halottfeletti énekeket 1766 — 1770. —

Ferenczi János kolo'svári pap: sokféleprédikációkat több kötetekben k. i. — **H. almási Bencze Pál,** és abrudb. **Nagy Mihály** halotti beszédeket **P. Sárosi György** felett 1764.

Egyházi, halotti, vagy alkalom szerinti szent beszédeket a' XIX. században irtak. Pákei József, Körmöczy János, Füzi János, Molnos Dávid, Szilveszter György, Szász Mózes, Székely Miklós, Molnár Miklós, Kozma Gergely, id. Szabó Sámuel, Székely Sándor, Sándor István, Székely Mózes, Koronka Antal, Gyöngyösi István, Füzi Ferencz, Sebes Pál Erkölcsei szabályokat nevendékek' számára. Vitális Aron, Arkosi Dénes.

K. Törvénytartalmu munkákat. Mihály György 1817. Szolga János 1833. V. Fülöp Jó'sef, Mezei János.

Külső hazai történeteket latánul: Molnos Dávid, földleiratot Brassai Sámuel, ki a' vásárnapi újságnak is szerkeztője — érdélyi történet tárt Kovács István (N.ajtai.) fűvészi munkát Brassai Sámuel. — Éjszak a mérikai útazását leírta B. Farkas Sándor 1833.

Honiköltészet és magyarnyelvészetre tartozó darabokat: Székely Sándor, Farkas Sándor, Kovács István, a' nemzeti társalkodó' szerkeztője, Gálfi Jó'sef, Koronka Antal, id. Veres Jó'sef, Kelemen Lajos, Kozma Gergely, Koronka Jó'sef, Kriza János, és a' Remény című zsebkönyv' kiadóji 1839. — Szentiványi Mihály, Gálfi Sándor, Szentmártoni Sámuel.

Templomi szent énekeket a' 1837. kiadott énekes-könyvbe irtak: Archizewszki Kolo'svári Sámuel, kereszturfi széki esperest. — Máthé János h. almási pap, Szász Mózes, Árkosi Mihály kereszturfi széki esperest, — Székely Sándor, Sárdi Sámuel thoroczkai pap. — Mikó Lőrincz ügyvéd, kali Nagy Elek, ifj. Kis Mihály, Sebes Pál thoroczkai iskola igazgató, Mátéfi Ferencz f. kormányzéki számtiszt. idősb Gyergyai László. Darkó Mihály — a' régiek közül meghagyattak, II. János királyé, Dávid Ferenczé, Petki Istváné, Becze Lo'sonczié. Kmita Andrásé, Géjza Jó'sefé többekkel együtt. —

IV. O s z t á l y.

Az Erdélyi unitária egyházi törvényhatósági kerületek.

Elmellőzván a' már elenyészett Hunyadvármegyei, belső Szolnoki, külső Szolnoki, Kővárvidéki és Krasznai unit. egyházi kerületeket, mellyek különböző változati közt a' hazának megszűntek, szóljunk itt csak a' ma fenlőkről: Ezek nyolcz számból állanak, mellyek közül mindenik ön-esperestje alatt áll, és külön egyházi törvényhatósága van. —

I. Az egyesült K o l o s - D o b o k a i, mellynek rendszerinti esperestje a' Kolo'svárt lakó püspök, hajdon volt néha a' kolo'svári anyaeklésia fő-papja is. Ezen kerületben előfordulnak:

1. Kolo'svár, melyben a' XVI. XVII. és XVIII. században 4 templomaik voltak az unitáriusoknak, a' lengyelekével, — ez ma is anya-ekklésiának neveztetik az egészre nézt. — 2. Kolo's. 3. Szováth, — több fő-családok' tulajdona l. m. f. és a. 'Súk. — 4. Kide, mellynek leánymegyéi Giróth, M. Macskás, F. Fejérd, Ujfalv, Babucz, Der'se, és több faluk, Doboka vármegyében, ide tartoznak a' b. és k. Szolnok, Kraszna és Kővárvidéki hit-rokonok, megszűntek ezen kerületben hajdon: a. és f. 'Súk, Szamosfalva, Ilosva, Vajda Kamarás, Gyulatelke, Kálján'st.

II. Torda Aranyas alsó Fejéri egyesült egyházi kerület. 1. Ó Torda, melly anya-ekklésia, az új tordai unit. ekklésia 1603. a' czinteremben Básta katonáitól leváogatván, Bethlen Gábor fejedelem alatt, 's majd ismét 1662. a' N. váradi vég-veszély után magyarországi lakók, telepítettek helyébe, — az ó tordai ekklésia kebelében G y m n a s i u m létezik. 2. Thoroczkó, szép templommal és al-oskolával. 3. Th. Sz. György: — a' thoroczkai család' védelme alatt hajdon, valamint ma is virágzik. — Ennek köréhez tartoznak: Sárd, Zalatna, Bokoly, Rápol, Szászváros, Déva M. Solymos — és Zaránd-vármegyei hitrokonok. — 4. Alsó-Jára. 5. Túr. 6. Komjátszeg hajdon Gyerőfiék birtokai. 7. Abrudbánya. 8. Verespatak. 9. Bágyon. 10. Kövend. 11. Várfalva, régen Turdavár 12. Ar. Rákos 13. Csegez. 14. Singfalva. 15. Szent Mihályfalva. 16. Szind. 17. Mészkö, — elenyésztek, Gerend, M. Peterd, Gy. Szent király, Bányabükk, Hadrév, Mikes. —

III. Felső fejevármegyei kerület,
itt léteznek:

1. Felső Rákos, nagy templomával, és jó iskolájával. — 2. Ürmös, a' Maurer régi család' védelme alatt. — 3. Alsó Rákos. 4. Héviz, itt fekütt a' romaiak aquae vivae nevű telepítvényye. 5. Datk, — megszűntek itt Pálos, Sárpatak, és több más eklésiák. —

IV. Küküllői egyházi kerület, melyhez ragasztatott a' Fejevármegyében fekvő egy eklésia is, itt vannak:

1. Kis Sáros, hol hajdon al-oskola (Particula) volt, melly most is jó karban áll. — 2. Ádamos, hajdon a' híres Sulyok család' birtoka. 3. D. Szent Márton, több fő-nemzetségek' lakja. 4. Dombó. 5. Harangláb. 6. Szőkefalva, l. m. Mikeszása. 7. Déé'sfalva, több fő-nemes családok' honja. — 8. B. Szent Miklós, hajdon a' nagy hírű Bethlenek' alapítvánnya. — 9. Szent Benedek, hajdon Paczolai nemzetség' birtoka. — 10. Teremi, Sükösdí család laka régen. — 11. Széplak, a' régi Petrityevith' Horvátok' hona, — megszűntek itt: Abafája, Balavására, Bonyha, Nagy és Kis Bun, Darlacz, Csapó. —

V. Háromszéki (vagy egyesült Miklősvár- és Sepsiszéki) egyházi kerület.

Ezen egyházi kerület' történetét láttuk feljebb Rádeczky Bálint püspök' évszakában, — a' F. Uzoni Márton ilyefalvi pap és Henter András S. szentiványi birtokosúr' ügyességök és előgondosságok által megmaradt eklésiák ezek:

1. Bölön, népes eklesia jó oskolával, leánymegyéi: Hidvég, Brassó. 2. N. ajta. 3. Árkos. 4. Kálnok. 5. S. Köröspatak. 6. S. Szentkirály. 7. Kilyén. 8. Kőkös. 9. Laborfalva, leány megyéje. S. Szentiván, — elenyésztettek: S. Szentgyörgy, 1622. Szemeria, Ilyefalva, Köpecz. 1652.

VI. Udvarhelyszéki egyházi kerület.

itt számláltatnak:

1. Der's jó oskolájával, népes eklesia. 2. Mu'sna. 3. Kénos. 4. Gyepes. 5. Keményfalva. 6. Abásfalva. 7. H. Szentmárton, 8. Lokod. 9. Recsenyéd. 10. H. Szentpál. 11. H. Szentpéter. 12. Városfalva. 13. Jánosfalva. 14. H. Ujfalu. 15. H. Okland. 16. Karácsonfalva. 17. H. Almás, népes eklesia derék aloskolával. 18. Vargyas, nagy szentegyházával és jó oskolájával.

VII. Kereszturfszéki egyházi kerület.

Ezen kerületben az erdőszentgyörgyi nagy synodus alkalmával 1618. nov. 19-kén, mellyet fennebb Radeczky Bálint püspök alatt leirtunk, több eklesiák megszűnének, állnak még ezek:

1. Bözöd, leánymegyéje Bözödujfalu. 2. Kőröspatak. 3. Nagy Solymos. 4. Kis Solymos, jó oskolával. 5. Gagy. 6. Medesér. 7. Tarcsafalva. 8. Tordátfalva. 9. Csehédfalva. 10. Martonos. 11. Enlaka. 12. Korond. 13. Firtosvárallya. 14. Szentmihály. Leánymegyéi: K. Benczéd. N. Benczéd, Kobátfalva, Demeterfalva. 15. Ka-

dács. 16. A. és F. Siménysfalva, leánymegyéje N. Galambfalva. 17. Szentmiklós. 18. Kis és N. Kede. 19. Szentábrahám leánymegyéje: O. Andrásfalva. 20. Csekefalva. 21. Magyar Zsákod. 22. Pipe. 23. Bordos. Leánymegyéje: Csöb. 24. A. Boldogasszonyfalva és F. Boldogasszonyfalvával együtt. 25. Ujszékel. 26. Sárd, melly f. fejevármegyei helység. — 27. Ráva. 28. Székely Keresztúr. Leánymegyéji: Rugomfalva, Bethfalva. Gynasiummal ékeskedik az anyamegye. 29. Fiafalva.

VIII. Marosi egyházi kerület.

Itt számláltatnak:

1. Szabéd leánymegyéje Bázéd megszűnt. 2. M. Szentkirály. 3. Szentlászló több nemes családok' tulajdona. Leánymegyéji: Ny. Gálfalva, Siketfalva, Tompa. 4. Kál, több nemes családok' lakhelye. 5. Ikland, leánymegyéji: Székes N. Ernye. 6. Iszló leánymegyéji: F. Jára és M. Illye. 7. CsikSzentMárton, leánymegyéji: Búzaháza, Csikfalva, Jobbágyfalva, Kendő, Mája. 8. Vadad. 9. Szentháromság, leánymegyéje K. Adorján, 10. Szentgerlicze. 11. N. Gálfalva, melly N. Szentlászlóhoz van kapcsoltatva. 12. Nyomat. 13. Csókfalva, leánymegyéje: Atosfalva. 14. A. m. vásárhelyi eklezia, melly eddig a' M. Szentkirályihoz van kapcsoltatva, — megszűntek Radnóth, Erdő Szentgyörgy, Demeterfalva, Göcs, Magyaró, Márkod, Somosd, Sámsond, Náznánfalva, jobbára 1618 és 1638 — unitárius lelkék' száma erdélyben 50,000 —

F ü g g e l é k.

Némelly elenyészett unitár. eklésiák' papjai' és oskola-tanítóinak névsora. a)

Karádi Pál, temesvári pap, és alföldi püspök, 1568 — 1579.

Sztárai Miklós, újtordai pap, és Gy. fejevári vetély-bíró, 1568. — m. h. 1582 apr. 18-án.

Varsóczy M. János újtordai p. 1582 — 1608. ekkor Kolo'svárra vitetett papnak, hol m. h. 1628. mart. 9-én.

Peterdi András szávai p. 1592. vere-segyházi 1594.

Gyalui Menyhárt 1592. némai p.

Der'si Mihály 1592. némai oskola-tanító.

Gyróthi Pál 1593. szinnyei p.

Sibai Demeter 1592. alparéti p.

Vajda Kamarási Lőrincz 1592. Gyerrő vásárhelyi p. és Kalotaszegiesperest.

Székes Fejevári Mátyás 1578. köblösi p. azután kolo'svári.

Vajai Péter lapádi p. 1594.

Dicső Szentmártoni Bálint 1595. Kékesi p.

Pécsi Gáspár 1596. m. frátai p.

Almási János 1596. N. iklódi.

Dobrai Máthé 1597. Szathmár némethi p.

a) Steph. F. Uzoni Hist. unitarior. ms.

János Pap (igy) 1600. előbb Lónai majd oláh-fene si.

Törös Máthé 1593. Nagy bányai p. egyszersmind Kraszna — Közép Szolnok — Kővári egyházi kerületi esperest. 1587. Déé'sre vitetett, — az érintett kerületben Beke Dániel püspök, Járai János kolo'svári, és Szentgyörgyi Mihály kidei papokkal, és több másokkal együtt 1651. jun. végén, még egyházi vizsgálatot tartott a' maradék eklésiákban.

Csázmai István, Gy. fejevári pap 1568.

Hunyadi Demeter enyedi iskola igazgató 1568. majd püspök.

Fejevári Márton (Martinus Albanus) 1568. déé'si pap, — a' Gy. fejevári vetélyben gyorsíró.

Márosi Sinning János, Sz. Keresztúri pap, a' Gy. fejevári vetélyben gyorsíró.

Óvári Benedek Gy. fejevári iskola igazgató, és az ottani vetélyben gyorsíró 1568.

Vagner Gergely Gy. fejevári iskola köz-tanító, és az ottani vetélyben gyorsíró 1568.

Thordai Máthé, 1580. mákói p. Magyarországon.

Óvári Benedek 1579. simándi p. Magyarországon 1568. volt Gy. fejevári iskola-igazgató.

Válaszúti György 1588. pécsi pap.

Bogáti Miklós 1579. Szent demeteri p. azután pécsi, majd kolo'svári.

Laskai Csókás Péter, baranyaífi, 1581. M. vásárhelyi iskola-igazgató, honnan azon évben fogarasi pappá neveztetett ki, ugyan

akkor ajánlott Petrityevith Horváth Kozmának (Kazimir) fogarasi fő-kapitánynak (kinek özvegy nője Fólthi Borbára, és fia P. Horváth Boldizsár 1610. a' kolo'svári és tordai unitária eklésiák' és oskolák' számára jeles alapítványt tettek) illy czímű munkát: *Speculum Exilii et Indigentiae nostrae — Libellus de adorando et invocando Deo. Auctore Petro Laskovio de Barovia Ludi-Rectore Scholae M. Vásárhelyinae Pastore Fogarasino designato Coronae 1581.* — azután külföldi akadémiákra ment erdélyi fő-rendek' fiaival Genevába 's a' t. munkáit lásd Bod Péter Magyar Athenás 157. 158. lapjain.

Hellman (Telmán) András, Nagy demeteri szász nemzeti unitár. pap 1633. apr. 15-n Kolo'svárra hozatott papnak. m. h. 1637. oct. 13-n.

Markó Mihály, Kővárközépszolnoki kerületi esperest 1646. ki Beke Dániel püspök által kétnőűsége miatt esperesti hivatalából letétetvén 1646. véle együtt ezen eklésiák enyésztek el: 1. N. Bánya. 2. Akós. 3. Barah. 4. Lápos. 5. Bodon. 6. Vajda Szent Iván. 7. K. Paczal. 8. Almás. 9. Borzás. 10. Horváth. 11. Kraszna. 12. N. Keczel. 13. Perecsen. 14. Ráton. 15. Szilágy-Somlyó. 16. Varsolcz. 17. Gyóth. 18. Sámsond. 19. Sármásság. 20. Szakácsi. 21. Szántó. 22. Szilvás. 23. Tasnád. 24. Hatvan. 25. Korond. 26. Kövesd. 27. Mindszent. 28. N. Paczal. 29. M. Baksa. 30. Zilah.

Lengyel honi unitária szentegyház' történetei
a' XVI. XVII. és XVIII. századokban.

K Ü T F Ő K.

Sandii Bibliotheca Antitrinitariorum.

Pritzkovius in vita Fausti Socini etc.

Lubieniczki Historia Reformationis Polonicae.

J. Laur. Mosheimii Historia Christiana.

Benedicti Vissovathi medulla Hist. Ecclesiasticae.

Mich. L. Szent Ábrahámii Historia Ecclesiastica m.s.

Steph. Agh Hist. Eccl. m.s.

Steph. Fosztó Uzoni Hist. unitariorum m. s.

J. S. Bock Historia Antitrinitariorum Regiomonti et Lipsiae Tom. II. volum. 3. 1774.

Arch. Cath. Mich. Burján Dissertatio Historico-Critica de duplici ingressu G. Blandratae in Transsilvaniam 1806. —

*I. §. Unitária vallás' eredete lengyel honban
a' XVI. században.*

Sozzin Léliusz 1557. 's azután ismét 1558. Lengyelhonba vévén útját legelőbb Lizmannin Ferenczet, minoriták főnökét Bona Sforczia, I. 'Sigmund August lengyel király édes anyja gyontatóját voná értelmére. — Ötet követé Budzin Lizmannin' titoknoka. — Gonezi Péter,

Podlakhi lovag — **ugyan 1558.** Lengyelhonba érkezék **Blandrata György is Pinczov városba**, hol hittudományát csak hamar elterjeszté. — **Oleznicz Miklós** lengyel főrendü úr' pártfogása alatt, — innen követőjik legelőbb **Pinczóvia** knak nevezettek, utóbb **Krakkóia** knak (**Racovienses**) a' **Xiánszi synoduson 1558.** **Blandrata** már kis lengyelországi esperestnek neveztetett; de majd a' **Kálvin** levelére, mellyet a' **reformata** vallásu lengyelekhez **Blandrata** aránt küldé, némi kérdés támadván **Blandrata** hittudományára nézt, ő hitformáját beadá a' **pinczóvi synoduson 1562.**, melly kevés ellenzetre találta ott. — Ez időben az unitáriusok a' reformátusokkal egyeklesiát tevének és békében élének együtt, a' **petrikóvi synodusig 1565.** mellyben **Starnovszki Szaniszló'** eszközletére inkább, kinek hit-elvei az unitáriusokéval nem egyeztek, — heves vetély után elválának egymástól, és külön eklesiát kezdének alapítani az unitáriusok. —

1565 kezdve tehát már ön-álladalmat veve magának az unitaria szentegyház Lengyelországban, — több eklesiák lévén a' lengyel vajdaságokban, városokban és falukban, annyira, hogy azok' száma **1579. 300** ment, 's **Krakkóban** főoskolájok és könyv-nyomó intézetök létezett, — más főoskolájok **Lukláviában**, honnan utóbb köz-oktató is hoztatott a' **kolo'sóvári unitar. oskolába Erdélybe.** — **1600.** pedig a' **podoliai palatin'** fia **Szienini Jakab** hozzájok által ment. — Így állának ottan az unitáriusok' környülményi **1657.** midőn egyéb okok mellé azon vád is járulván, mintha ők, az országba béütött **Svédekkel** szövöttezésben lettek volna, az említett évben az országból száműzetni ítéltet-

tek a' v a r s ó i országgyűlés által, — elveszték krakkói főiskolájokat, könyvnyomó-intézetöket, és egyebeket, nevezetesen a' krakkói iskola-tanítók, és papok szétosztatának, és száműzetének Schlikhting Jónással lengyel lovaggal együtt, ki az unitáriusok hitformáját az apostoli hitforma szerint alapítva az ország rendjei elébe beadta volt. Három év tétetett vala határ-időül mialatt javaikat eladhassák; de 1658. az csak egy évre szorítaték, és így több fő- és alrangu lengyelek egész családjaikkal felkészülve 1660. honukat elhagyák és idegen országokba költöznének. — egy rész B r a n d e n b u r g b a n, H o l z á s z b a n B u r k u s (Porosz) B e l g a o r s z á g o k b a n, 's S z i l e z i á b a n választá száműzetési menedék helyét, más rész pedig mintegy 380 személyekből álló, a' maramarosi erdős-havasokon által Erdélybe törekedék; — de az utánok nyomuló katonák által jobbra minden vagyonaiktól megfosztatának a' hegyek közt, — többen meg is öletének, — némelyek másfelé fordíták utjokat, mintegy 30 lengyel család pedig megmaradt kevés vagyonaikkal, elrongyosult gyermekeikkel és házinépekkel Kolo'svárnak vevékutjokat, kiknek a' kolo'svári unitárius rokonok öltözetekkel és élelemmel megrakott szekerekkel elejökbe menvén bévivék őket Kolo'svárba saját házaikhoz.

A' B e l g i u m b a menekedettek O s z t o r o d K r i s t ó f és V o j d o v A n d r á s által benyújták a' hatalmas rendek' elébe hitformájokat; — de pártolást nem lelvén a' remonstransokkal és kollegiánsokkal egyesíték magokat. —

Kik B r a n d e n b u r g o t választák száműzetésök helyévé, F r i d r i k V i l h e l m brandenburgi választó fejedelemnek hasonlólag bemutaták hitfor-

májokat latán nyelven (Ez ma az unitariusok konfessiojok Erdélyben, magyarra fordítva), — a' fejedelem próbálá őket egyesíteni más egyházakkal; de azt ők nem tehetvén, megengedé nekik külön egyházat alakítani, Porosz honban a' branden-burgi Mark-grofságban, kiknek ma is ottan némely eklesiáik fenállnak — Peters-valdon és más helyeken, — utolsó levelöket az erdélyi rokonokhoz adák 1705. Koszinovból jul. 4-kén.

II. §. Irok a' lengyelhoni unitar. eklesiákban a' XVI. században.

I. Sozzin Léliusz, szienai főrendü olosz, kinek életrajzát I. időszak, IV. oszt. érintettük) írt több hittudományra tartozó munkákat, nevezetesen magyarázatot szent János evang. I. részére, Iratainak örökösse Sozzin Fauszt lett 1562.

II. Sozzin Fauszt, Sozzin Léliusz' testvére Sozzin Sándornak fia, Borghézi Agnes, szierrai herczeg' leányától, — nagy-báttya halála után annak kézíratait birtokába vette, 12 éveket töltvén Ferencz hetruriai (toskánai) nagyherczeg' udvarában köz-ügyek' gyakorlatában, tudományi nevelése véget Helvetziába vette útját 1574. hol Bázelnben hittani értekezéseket írt. — Onnan vette mentét Lengyelhonba, hol folytatá munkálatait a' lengyel unitária egyház' kebelében, onnan, vagy némelyek szerint Bázelnből hívá be 1578. Sozzin Fausztot Blandráta G. Erdélybe Dávid Ferencz' oktatására, ki a' Kristus' imádságában vele nem egyezett. — Visszatérvén Kolo'svárról 1579. aprilisben Lengyelországba, némely hittani elveiért, mellyek az unitáriusokéval nem egészen egyeztek, 1580. a' krakkói synodusor nem véteték be unitar. eklesia' tagjává, és úrivacsorára

nem bocsáttatott. — Holtig védé mindazáltal irományival az unitária eklesiákat, Morvában az Anabaptisták' vallását is rendbeszedé, h. m. Lengyelországban 1608.

III. Blandrata György a) piemonti, Szaluzzói olosz, 1546. elébb Lengyelországba ment, kevés idő múlva onnan Erdélybe jött Izabella főorvosának, kivel együtt 1552-ben kiment Erdélyből, úgy látszik a' királyné mellől Velenczébe és Oloszhonba vette útját, — honnan Lengyelországba visszajövéen 1557. már 1558. és 1560. lengyelországi eklesiák' esperestye volt. 1563. Erdélybe jöve másodizben II. János 'Sigmond' udvarába főorvosnak, — hol II. Janos S. halála után is mint látszik fejedelem' orvossa volt. 1580 tájig, — mikor Lengyelhonba ment Bátori István lengyel Király' védelme alá, hol m. h. 1588. 84 éves korában (született tehát 1504.) Örökösse egy olosz rokona volt, kinek halála tulajdonítatik, írt magyarázatot szent János evang. I. részére, — 's több hittani munkákat.

IV. Gentilis Bálint, oloszhoni, — a' vicenzai egyesület' tagja, Lengyelhonban mulatván, több munkákat írt, majd lefejeztetett Bernában 1566. szeptember' 9-kén.

V. Volkel János Misniai fi krakkói unit. lengyel pap, írt: De vera religione Lib. V. című munkát, együtt adatott ki Krakkóban a' Krell János munkájával — 1630.

VI. Krell János Frankoniából, Helmenau helységéből, hol attya luth. pap volt, szü-

a) Michaelis Burján Diss. Hist. Crit. de duplici ingressu G. Blandratae in Transsylvaniam.

letett **1590.** tanult az **altorfi** híres akadémián, honnan lengyel honba menvén **Sziennini Jakab**, **Podoli** Palatin fia' eszközletére **krakkói** unit. iskola' igazgatójává tétetett, — három évek mulva lett **krakkói** unit. eklesia' papja, adott ki **Keresztény éthika**, vagy **erkölcstan** czímű könyvet, magyarázatokat az új testamentumi némely könyvekre, h. m. **1633. M. j. 2. 42** évében.

VII. Schmalz Bálint, **krakkói** unit. iskola' igazgatója, azután az ottani szentegyház' papja. **1600.** — írt prédikációkat **szent János** ev. **I. részére**.

VIII. Schlikting János, lengyel lovag, több ideig volt mind a' **krakkói** iskola' igazgatója, mind az ottani szentegyház' papja, — a' **varsói** országgyűlésre beadott konfessioja miatt **1657.** száműzetett, — írt világosításokat az új testamentumi könyvekre (*commentarios in Libr. n. testamenti*), melyeket három hit szerinti fiainak ajánlott. **Szaniszlónak**, **Lubinczkinék**, és **Preusz Jánosnak**, megholt számkivetésben **1662. 69** éves korában.

IX. Volzogéni Lajos, austriai báró, lengyelországba utazván az unit. szentegyházba ment által, onnan küldé **II. János S.** erdélyi fejedelem követségbe a' **brandenburgi** választóhoz, mi alatt magyarázatokat írt az új testamentumi könyvekre. Kiadatott **Amsterd. 1656.**

X. Priczkov Sámuel lengyel lovag, **brandenburgi** választó, tanácsnoka, **Leydában** tanult, adott ki egy munkát az **eklesiai békéről** és **egyeségről** — visszamenvén **Lengyelországba 1657.** ő is a' többekkel együtt száműzetett, h. m.

Brandenbugban 1690. munkái Amsterdámban adattak ki 1692. —

XI. Ruár Márton (Martinus Ruarus) krakói iskola igazgató írt több hittudományi munkákat — 1660.

XII. Vissováthi András, írt magyarázatokat Jakab és Júdás apostol leveleikre. — a' száműzött lengyelek közül való, lakott Brandenburgban.

XIII. Osztorod Kristóf, gozlóvi fi, német nemzet, — 1660. a' száműzetett lengyelek közül. — Ez adta bé Vojdov Andrással együtt az unitária confessiot a' Belga hatalmas rendek' elejébe, írt németül egy munkát: a' keresztény vallás' nevezetesebb czikkelyeiről. —

XIV. Preusz János német eredetű 1560 tájatt írt több munkákat, mellyek hittudományt illetnek, kivált egy könyörgéses könyvet, mellyel a' kolo'svári szász unitária eklesia élt 1716. írt énekes könyvet is németül, melly legelső énekes könyve volt az említett eklesiának. — Könyörgései közül többek találatnak magyarul a' szent-ábrahámi L. Mihály által készített könyörgéses könyvben.

Lengyelhoni írók közé számlálhatni még ezeket is noha nem lengyelek voltak; de lengyel honban laktak több ideig, u. m.

XV. Paruta Miklós, orosz orvos, a' vicsenzai egyesület' tagja, lengyelhonba menekedvén 1546-ban, ott írt egy katekhézist, melly Erdélyben is forgott a' radnothi gyűlés előtt 1563. Blandráta által beadatva — ha valahonnan elé nem kerülend nem tudatik milly tartalmu volt, 1559. maga Paruta is fordult meg Erdélyben, — majd

Lengyelországból Bernába menvén, ott 1560. lefejeztetett.

XVI. Skarzialup Márczell, orosz orvos, Sozzin Fauszt' rokona, Sozzinnal Erdélyben is járt Kolo'svárt 1579. hol orvoslással foglalatzkodott, 's tán azután is Kolo'svárt mulatott, mivel Kolo'svárról Sozzinhez 1581. sept. 15n egy levelet küld, melly Sozzin' levelei közt olvastatik.

XVII. Spangenberg Edvárd, antverpeni híres csillagász, lengyel honból jött volt Erdélybe Kolo'svárra 1596. honnan máj. 4-kén és jun. 16-kán leveleket küld Sozzinnak Lengyelországba, nem tudatik mi viszonya volt az iskolához vagy eklesiához.

XVIII. Dudics András a) horeokóviczai szbardellai magyar, tinniniai r. kath. püspök, azután csanádi, majd pécsi, a' felséges romai császár II. Maximilián' tanácsnoka és követé Bátori István lengyel királyhoz 1569. lengyel honban az unitária szentegyházba ment által nyilván, — első nője a' királyi házzal rokon volt, kinek halta után a' Szboróvi fényes családból vett másodikat, Varsóban h. m. guttaütésben. 1589. vagynak sok munkái, mellyek által a' tudós világ előtt ismeretessé tette magát, latán nyelven írt: az üstökös csillagokról, és azok' természetökről 's jelentésökről 1579. — Hol kell megtalálni a' Krisztus' igaz eklesiáját? sok levelei vannak mindenféle tudósokhoz.

a) Czvittinger pag. 126. Bod Péter magyar Athenás 74. lap.

XIX. Vissováthi Benedek, lengyel unit. pap. 1650. írt: *Medulla Hist. Ecclesiasticae* czímű munkát.

III. §. Kolo'svári lengyel unitária eklesia' eredete és papjai a' XVII. és XVIII. századokban.

Béérkezhén 1660. a' lengyel honból száműzött lengyel unitáriusok Kolo'svárra, templomház adatek nékik b. monostorutczában, melyet ők elkészítvén, ott kezdék tartani az isteni tiszteletet lengyel nyelven. Papjaik ezek létezvén.

Lengyel honból jövének vele két papok, egyik **Siedliczky Pál**, másik **Demjanovicz**, kik közül az utolsónak Bethlenben adatek telepedési hely több hallgatóival együtt bethleni gr. Bethlen Ferencz' védelme alatt. — Nem sokára a' Kemény Jánost üző tatároktól Kolo'svárhoz közel elfogták, kiknek kezeiből két hét múlva váltatták ki, — segedelmet a' kolo'sváriaktól nyert több izben nyájával együtt, — majd pedig **Siedliczky Pál** Kolo'svárt meghalván **Demjanovicz** hozaték bé helyébe, ki lengyel pap volt 1675 tájig, azután

Stegman Joákhim vala lelkipásztorok, 1672. kiról feljebb emlékeztünk az unit. szász lelkitanitók' sorában. —

Lakuszkai András, ki 1666. az anyaoskolában közoktató volt, lengyel unit. pap lett 1672 — 1691. m. h. aug. 1.

Géjzanovics György, 1694. jul. 5-kén magát lengyel unit. papnak irta.

Zágorszky Kristóf 1700. kezdette a' szent ígét hirdetni nékik, akkor egész családjával **Brandenburgba** ment ottani hit-rokonihoz lelkipásztornak.

A' bölöni synoduson 1698. jun. 1-ső napján a' lengyel unitária vallásu atyafiak megintetének, miszerint minden szertartásaikban alkalmazzák magukat a' magyar unitária eklesiák' szertartásaihoz, különben elszakasztatnak az unitár. egyháztól, — miután az Á d á m o s i és B á n f i h u n y a d i lengyel u. eklesiák egyesülének a' magyar un. eklesiákkal, a' kolo'svárin és Bethlenin kívül. —

G é j z a n o v i c s J á n o s, Bethlenből hozatott bé 1622. m. h. 1710. hagyta maga után fiát, a' nagy hirű G é j z a n o v i c s J á n o s t, ki 1731. közoktató 's egyszersmind nevezetes orvos volt, m. h. nem sokára méreg által. —

V i s s o v á t h i A n d r á s, felsőországi akademiákról visszajöven 10 évi fenléte után (mi alatt többen folytatták a' lengyel papságot) 1722 — 1735. legelteté nyáját. —

B o g u s z l á w s z k i J á n o s 1736 — 1742. — volt ideiglenes pap, ekkor akademiákra menvén 1744. jött haza, 's kezdé folytatni szent hivatalát, h. m. 1764. jan. 21. guttaütésben.

S z á k n o v i c s I ' s á k Verespatakról hozatott bé Kolo'svárra 1764., ki még lengyel nyelven tartá az isteni tiszteletet, 1792 tájatt, 's ennél több papja nem volt a' kolo'svári L. unitária eklesiának, hanem 1793 után egyesüle a' magyar unitar. eklesiával, és a' hivek egy templomba kezdének járni isteni tiszteletre. Segitvén a' magyar-utczai új templom' építését a' lengyelek is.

A' bethleni lengyel u. eklesiában utolsó pap T r á k h i n o v i c s S á m u e l, h. m. 1745., kinek halála után azon eklesia' tagjai más helységi unit. eklesiákhoz csatlakozának. —

Az unitária vallás' rövid története több külső országokban.

I. Nagy-britanniában.

Nagy-britanniai hitrokoninkról keveset tudánk 1822. előtt, ekkor küldének ők Kolo'svárra egy több e' tárgybeli adatokkal bővtartalmu tudósítást Londonból 1821. a) mellyben felfedezik jelenlegi állodalmukat, és hajdoni történeteit Angliában az unitária vallásnak, mellyből ezeket vonjuk ki itten:

a' XV. század' közepén Angliában Peacock Raynald csicseszteri püspök kezdé terjesztetni annak elveit, miért püspöki székétől megfosztott. Követői közül

a' XVI. században VIII. Henrik, és VI. Edvár d királyok alatt sokan veszték életüket, — ekkor kitűnt Bokher Katalin, és Legate Bertalan' állhatatossága.

a' XVII. század' végén két unitarius férfi neve lett nevezetessé, kik közül egyik Locke nagy Philosoph. másik Firmin Tamás, gazdag londoni polgár,

a' XVIII-dikban. Sok nagy hittudósok valának Angliában unitáriusok, noha az uralkodó egyháztól nem különböztek meg — mivel a' bevett hitfor-

a) Unitariorum in Anglia, fidei Historia, et Status praesentis brevis expositio. Londini pridie Calendas Maji MDCCCXXI. Typis Richardi et Arthuri Taylor.

mát aláírni köteleztettek. — Ezen században nevezetesesek voltak az unitárius hittudósok közt Vhi-ston Vilhelm kenti egyetemen Mathezist oktató. — Klárk Sámuel, New ton I'sák — nagy hírű Philosoph. — 1771. pedig az unitáriusok nem akarván aláírni a' bevett hitformát megkülönböztek az uralkodó (Episcopalis) egyháztól — ezek közt volt Lindsey Theofil, kinek költségén Londonban a' legelső unit. imádságház építetett, — majd hozzájuk járult az independensek közül Prisztley Jó'sef, ki 1794. az akkori hazai zavarokban Amérikába ment, mi előtt pedig elment volna intézményt tett az unitária vallás' segítésére. — Angliában unitária eklesiák léteztek 1831. 217 — számuk 52,000 lélekre megyen. Londonban 11. imádságházat bírnak, — mindenik eklesia magát a' mástól függetlenül igazgatja. Unit. társulat. fővigyázója elébb volt Aspland Robert londoni unit. pap, 1821. pedig Fox Vilhelmre bízott a' fővigyázat. — Az unitaria vallást tiltó törvény eltöröltetett 1813. Smith Vilhelm' javallatára.

Főiskolájuk az unitáriusoknak Jórkban van, mellynek 1821. igazgatója volt Velbeloved Károly, egyszersmind hittudományt tanító. — Tanító-társak: Turner Vilhelm, és Kenrik János, az első görög, deák nyelvek és történetek', második Mathézis, és Philosophia köz-tanítója. —

II. Skóciában.

1821. előtt mintegy 15 évvel alapult az első unitária eklesia Glasgóban, — independensekből, prezbyteriánokból és más disszenterékből. — Edinburgban is szentegyházok van az unitáriusoknak.

III. Irlandban a)

1829. és 1830. a' prezbyteriánok közti ellenkezősek alkalmával mint egy 40. unitar. eklesiák keletkeztek, főgyületeik helye Belfast és Dublin.

IV. Genevában, Gibráltárban, Párisban.

Genevában 1831. jul. hónapjában egy unitár. vallást tárgyazó folyó irat indult meg francz nyelven, — az ottani unitáriusok által. —

Gibráltárban 1830, és 1833. ángolokból, és spanyolokból unitária eklesia alakult. —

Párisban ángolok és ámerikaiak által 1831. jul. 12. a' Choiseul utczában unitár. imádságház nyitattott.

V. Keleti Indiában.

1831. Madrásban ángolokból és indusokból unitár. eklesia alakult, és a' mellett iskola — pap ekkor Róbert Villiam volt, ki tumúl nyelven már több hittani iratokat adott ki. — Sekunderabadban más eklesia alapítatott, mellynek akkor lelkitanítója Khiniah Abrahám volt, ki maga költségén építtette a' templomot és tanítóintézetet ottan. —

VI. Éjszaki Amérikában.

Legelőbb Priestley Jó'sef 1794. kezdé tanítani az unitária vallást; — ma Bosztonban 12

a) B. Farkas Sándor utazása Angliában és éjszaki Amérikában.

templomot birnak, — az egyesült tartományokban
193. unitár, egyházak léteznek, mintegy 96,000
hallgatókkal, a' velők egyesült prezbyteriánokon,
és independenseken kívül, kiknek számuk egy mil-
lion feljül van. — Főiskolájok C a m b r i g d b e n
van Boszton mellett — több folyó iratokat ad ki
egyesületök. —

Igazítások.

Lap.	Sor.	Hiba.	Igazítás.
7.	7.	Thojah	Thorja.
18.	12.	is	és.
32.	16.	Moldini	Molney,
43.	19.	1450	1550.
55.	28.	medii	recentioris.
57.	21.	1541	1547.
—	28.	Szortzia	Sfortzia.
77.	28.	Episcopo	Episcopos.
65.	13.	hihetetlen	hihetetlen.
115.	32.	1735.	1755.
140.	1.	Eklésiába	Eklesiákba.
158.	34.	Succensi	Succincti.

Értesítés.

Az erdélyi Híradó' múlt 1839-diki másodféltévi 5 számjához kapcsolt előfizetési hirdetvényben tisztelettel tettem vala felszólítást a' nagy érdemű közönséghez, ezen nyomtatási szabadsággal ellátott, írt évi nov. végére megjelenendő munkára nézti kegyes előfizetés aránt, melly őszinte ígéretem mind azáltal a' kijelelt időre nem valósulhatván, itten magam igazolása, és a' méltó illedelem' tekintetéből újtott nagy tisztelettel kívántam nagy érdemű előfizetőimet értesíteni annak eddigi haladása felől — miszerint t. i. ezen munka az 1839-diki 11-k nov. 12406 sz. alatt kiadott felséges rendelet' következésibe legfelsőbb vi'sgálat alá felküldetni kegyelmesen parancsoltatván, sajtó alól legottan fel is küldetett — honnan azon évi Dec. 12-kéről 5463. felséges udvari szám alatt költ és jelen évi 1231. főkorm. szám alatt kiadott — kinyomtatását megengedő és sajtó alá bocsátó — hálás legméljebb hódolattal tisztelt legfelsőbb rendelet' következésül leküldetvén, f. évi febr. 17-kén viszont sajtó alá adattott — nem tehetem, hogy kegyes előfizetőim aránti szíves köszönetemet ne nyilvánítsam itten, kik közül ezen idő köz alatt előfizetvényi visszakövetelését hozzám senki is nem nyilvánítá. A' nemes öntudat legyen mindenkinek méltó jutalom!!

a' kiadó.